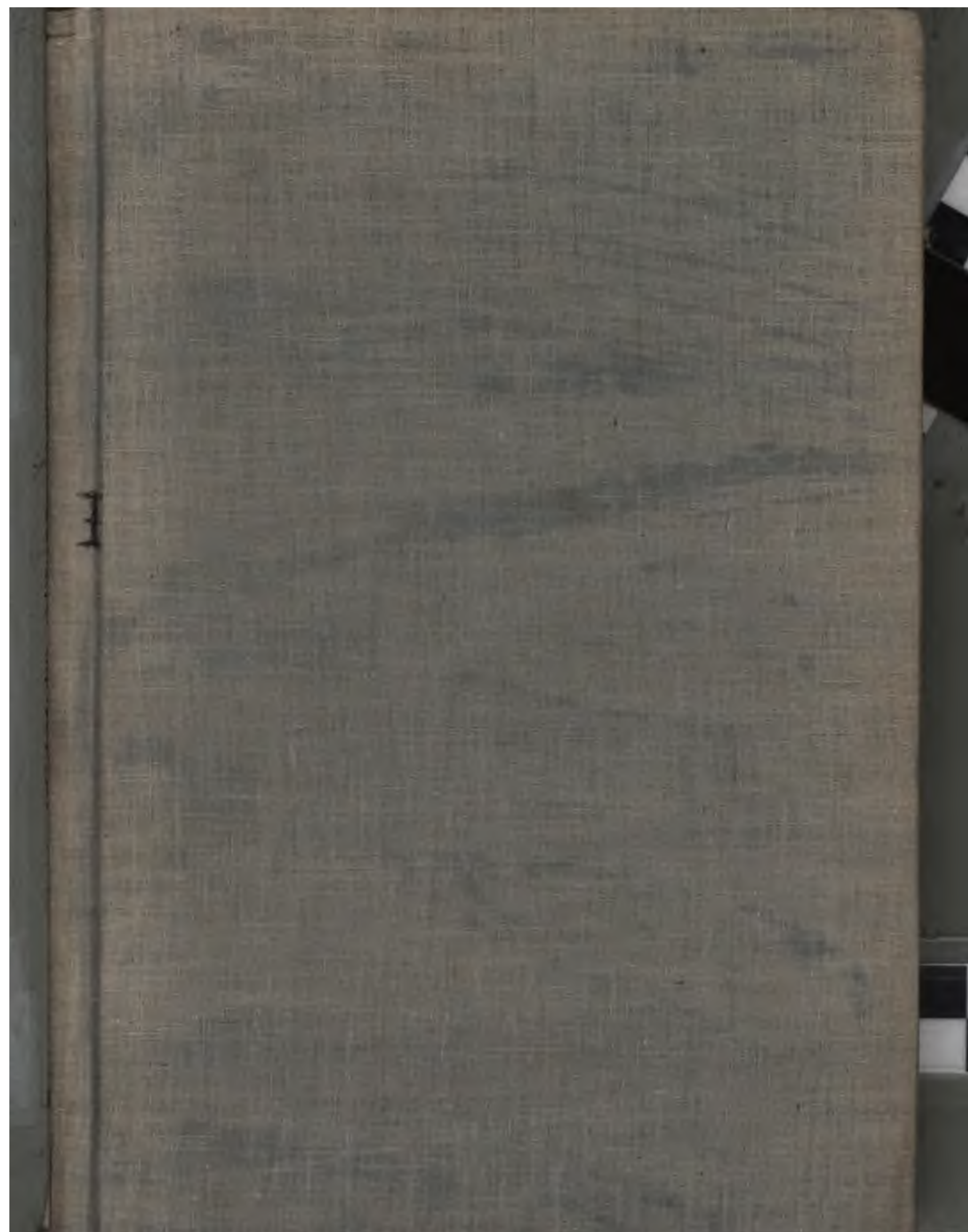

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES

ИЛИРСКО ТРОПОЉЕ

(БАЛКАНСКО ПОЛОСТРОВО)

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА СТУДИЈА

НАПИСАО
почасни ђенерал
ЈОВАН ДРАГАШЕВИЋ
ђенералштабни пуковник у пензији.

ДРУГО ИЗДАЊЕ

С НЕКОЛИМ ОБЈАШЊЕЊИМА И ДОПУНОМ.

ИЗДАЊЕ „РАТНИКА“

БЕОГРАД
ШТАМПАРСКА РАДИОНИЦА ВОЈНОГ МИНИСТАРСТВА
1901.

Dragašević, Jovan

ИЛИРСКО ТРОПОЉЕ

(БАЛКАНСКО ПОЛОСТРОВО)

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА СТУДИЈА

НАПИСАО

почасни ђенерал

ЈОВАН ДРАГАШЕВИЋ

ђенералштабни пуковник у пензији.

ДРУГО ИЗДАЊЕ

С НЕКОЈИМ ОБЈАСНЕЊИМА И ДОПУНОМ.

ИЗДАЊЕ „РАТНИКА“

БЕОГРАД

ШТАМПАРСКА РАДИОНИЦА ВОЈНОГ МИНИСТАРСТВА

1901.

Jlle terarum mihi praeter omnes
Angulus ridet. . .

Serbus sum

Nil serbici a me alienum puto.

РАСПОРЕД

У Београду Фебруара 1879.

Војна географија испитује и оцењује земљу с погледа војног.

Општа географија учи нас да упознамо земљу каква је. Она нам показује облик и створ земље, и упознаје нас са свим оним, што је на њеној кори. Војна пак географија, испитујући земљу са свог нарочитог гледишта, показује нам онај значај, којим и како земља утиче на војевање.

Војнику није доста да зна орографију, хидрографију, и остало у каквој земљи, него поглавито мора да проучи, како ови предмети стоје један према другом у погледу војном, и како поједини предели или цела земља може утицати на извршење стратигијских операција, и на цео рат.

Према *овакој* својој задаћи, војна географија постаје и *државном науком*, јер је *она* базис свакој агресивној акцији државе. Политички стратиг зове се државник, а војнички државник зове се стратиг.

Утицај, који облик земље и услови политички и социјални безусловно и вазда значајно показују на правац рата, тај исти утицај захтева, да географија војна улази и у предмет опште географије, нарочито физичке и политичке; али, чинећи то, она се не сме у њих стопити.

Војна географија мора бити засебна, чисто војна. Она узима од оних других само главне основе од предела, који је за своју студију изабрала, па их сматра као војишта, трудећи се, да им одреди значај стратигијски. Она јесте грана опште географије; ал она испитује и оцењује земске просторије с обзиром на њихов значај и утицај на операције ратне.

Војна географија дакле оснива се на начелима изведеним из упоређења стратигије са географијом и ратном хисторијом, и пашти се, да осветли стратигијску функцију географијских предмета по њиховом ил апсолутном значају, ил узајмичком односу. Према овоме она узима своје главне основе из стратигије, па примењујући их на географију, доказује их ратном хисторијом.

Војна је географија дакле наука примењена, и стоји према општој онако, као механика према математики.

Према оваквом свом карактеру, војна географија стоји према теорној стратигији као базис, онако исто, као што је стратигија из ратне хисторије изведена.

И ако комбинације стратигијске спадају у круг саме стратигије, а географија је дужна, да њој за те комбинације послужи као грађа — то опет, у колико се ове комбинације оснивају нарочито на земљиште, и војна географија, износећи стратигијски значај и одношај земље, мора их се дотаћи и с правом и по дужности. Но, бележећи услове и особине стратигијске овог ил оног пре-

дела, она то не чини с непостижним позитивитетом, т. ј. она не прописује изречна правила за саме покрете војске по њему; јер у комбинације стратигијске, и ако се оне по земљишту крећу, улазе још многи елементи, који су ван домашаја географије.

Али, и ако географија није једина, која одлучује у комбинацијама стратигијским, то је опет она таква, која с највише вотума пресуђује. Ратна хисторија одмах на први поглед показује, како у разним пределима нека места имају ту независну привилегију, да буду бојишта скоро свакад, са чега им се име понавља у свима приликама ратним, кад год је овај захватио предео, у коме су.

На Косову је Немања утврдио своју владу над Расом; на Косову су Турци осигурали свој опстанак у Европи; на Косову је Хуњади поломио своја витешка крила.

Бечка корита, нарочито Моравско поље (Marchfeld) беше увек разбојиштем за средњу Европу. Ту се скобише Римљани с Маркомани, ту Карло велики с Авари, ту Немци с Маџари, ту Чеси с Немцима, ту Пољаци и Немци с Турцима, ту Французи с Немцима.

Код Ниша је Атила диктирао Византији мир, код Ниша је Лудвик поломио копља јаничарска, код Ниша је нова Србија збацила сизеренство турско.

Овакних примера има у ратној хисторији силество, и ми из њих видимо, да су војске вазда марширале скоро истим путевима, и скобљавале

се на истим местима. Сасвим је дакле логички да замислимо, да измеђ кроја и створа земље и између акције војштанске има неких постојаних односа, чији се утицај увек појављује, па и ако не на исти начин, а оно бар на сродан и подобан. А ови односи последица су једино карактерног облика земље, на којој се врзе операције војне.

Проучавањем пак ових облика добивамо нека правила и принципе, помоћу којих можемо још у напред да одредимо онако у опште утицај овог облика на тôк операција стратигијских у каквом пределу, који би нам био војиштем. То би била као нека теорија за стратигијску функцију земљишта у односу на акцију војске. —

Истина, у битци, а све операције воде њој, и најмањи предмет на земљишту, шума, село поток . . . може показати велике надмоћности и сразмерно големе преваге, те је с тога војнику потребно, да се у својој студији обзире и на те ситне делове, јер у поменутом случају сваки такав и ако ситан предмет, присваја себи ону вредност, око које се стиче сва акција војске; али, размера овако простране студије не само да би била толико огромна, да се неби могла свладати, него још географија војна на овај начин ушла би у топографију, те би војно географско испитивање prометнуло се у просто топографско рекогносцирање.

А географија и топографија две су науке, јер су басисом двема другима опет различнима наукама.

Војна географија сматра и проучава земљиште с погледа узвишеног и на крупно, те дакле обраћа пажњу на оне предмете географијске, који обликом и кројем својим утичу на операције рата а не битке, т. ј. комбинације стратигијске а не тактичке.

Према овоме: Војна је географија онако исто основа стратигији, као што је војна топографија основа тактици.

Но и топографија војна сасвим се мора разликовати од топографије опште.

Шта је брдо, река, шума, поток . . . то сваки зна, пре него у икакву школу дође. Ове одредбе улазе у топографију само у толико, у колико се налази за потребно, да се утврде термини, не појмови. Али, да се даље казује, како ће ти предмети да се мере и цртају (што до сад погрешно беше задаћа топографије) значило би узурпирати посао друге науке, која би се најправилније звала топометрија, дакле сасвим аналошки са геометрија.

Војна топографија дужна је сваки топографски предмет да сматра са гледишта војног, дакле да га оцењује по утицају, који он показује на акцију војске, т. ј. да одреди његов тактички значај у односу на бојиште и бој[1]).

Географија пак војна има посла са војиштем и са операцијама ратним, дакле она оцењује географијске предмете по њиховом утицају на опе-

[1]) Види овакав покушај топографије у „Војину“ за годину 1867, стр. 58.

рације, износећи њихов војни значај у односу на комбинације стратигијске.

Но географијски предмети двојаки су.

Основни облик земље, који је од природе ту, има непосредног утицаја на војну географију, јер је он сталан и немењив, његова је функција постојана. Али многбројни односи, који постоје измеђ географије војне и географије политичке, очигледно показују, да ова има јаког удела у особинама оне. Промена границе, подизање тврђава, отварање путова, положај градова, величина насеља, у велико промењују услове и односе земљишта самог. Ови дакле предмети, који су последица потребе социјалне, политичке и војничке, наравно су привремени и мењиви.. Према томе обе ове врсте географијских предмета подједнако се тичу операција војних, јер ова друга врста има огромног утицаја на ону прву.

С тога се војна географија са географијом физичком и политичком не само додирује, него од њих много шта позајмњује, те да би свој хоризонат осветлила и своје предмете јасније угледала те их и поузданије оценила. —

По својој апсолутној вредности сваки географијски предмет, па би он сталан или мењив, има известан војни значај и задржава у свакој прилицу своју посебиту функцију. Показати овај значај и изнети ову функцију географијских предмета уопште, био би задатак војне географије *опште*, т. ј. војне географије, која се бави са предметима *неименованима*. Ми зовемо то „Начела војне гео-

географије", а ово смо предали у руке својима другима пре неких година[1]).

Овде пак наумили смо, да се упустимо у *посебну* географију војну, и то нашега земљишта, те [illegible]да по могућности изнесемо и покажемо стратегијски значај известних, именованих географијских предмета.

---

[1]) **Начела** војне географије, за питомце војне школе и као упут **младим официрима** за учење географије с погледа војничког. Београд **1876.**

Macedonia meos genuit maiores
Me bona tellus Triballiae tullit.

Од три полострова у међуземском[1]) мору, што чине јужну Европу, Илирско[2]) се разликује од она друга два и обликом, и величином, и насељеношћу, и културом и положајем. Ми ћемо узети на око само *облик*.

Докле острово пиринејско (иберско) иде на квадрат, а апенинско (талијанско) на језик, ово је у главном као равнострани троугао *(тропоље)* који се целом једном страном у дужини (у правој прузи) од 1200 километара ослања на труп Европе, а обе му друге стране испирају мора: црно, бело, јонско и јадранско.

Но и ако се ово полострово ослања на Европу међом *знатно дужом*, него и шпанско и талијанско, то опет, ова му међа, као *сува* међа, знатно је *краћа* него у оба она полострова, јер између њега и остале Европе није планински гребен, или каква голема пустара, већ *водена пруга*, Саве и Дунава, и само у свом северозападном куту везује се са средњом Европом *сувом* земљом, не дужом пругом од 30 км., између града *Ријеке* и извора реке *Купе*.

Наслањајући се источном страном троугла на Азију, ово полострово, на овој страни, добива двојаки карактер. Северна половина ове троуглове

стране ограничена је црним морем, које је на југу затворено. Јужна пак половина окићена је богатим островљем, које је на два места као мост везује за Азију осим прокопа успорског и дарданелског.

Овај случај чини не само то, да главна слика полострова добива други облик, те се од тропоља промеће у трапезоид, него још и то, што полострово долази у узајмичку зависност са Левантом, а у једно и у ближи додир за Египтом.

Схватајућ овако хоризонтални облик тропоља илирског ми налазимо, да оно има не три већ ***четири фронта***, сваки окренут на по једну страну света.

И ***пре, него би се упустили, да одређујемо војни значај појединих делова и појединих географијских предмета на самом полострову, што би чинило други део, опет засебан и независан од овог, ми овога пута и у овој књизи желимо да промотримо и одредимо, како цело тропоље, ово наше полострово, стоји према суседним земљама у истом погледу географијско-стратигијском.***

Место нарочите, нек ово буде одредба задаће за ову књигу.

ДЕО ПРВИ

ЈУЖНИ ФРОНТ

ГЕОГРАФСКИ ОПИС

Јужни фронт чини море Бело, Дарданели, море Мраморско, и Успор.

Бело море

Бело море одваја Малу Азију од Македоније, Тесалије и Грчке. Оно није сувише пространо (200 и 370 км. ширине), обале су му богате, имају много заклона за свакојаке лађе и уз њих има читав низ од острова.

Друга острова, још више на броју, а сва са врло добрим пристанима, засејана су свуда по унутрашњости мора и тиме му просторију смањују. Нарочито су важни *Споради* и *Циклади*, који у правцу од Грчке ка Леванти, као тумбаси мостовни везују ове две земље. Но у опште цело ово море према овоме више је позвано да спаја

него да раздваја народе, који бораве на његовом обостраном брегу.

И Дарвуш, и Черш, и Агесилај, и Кимон, и многе друге и раније и позније војничке експедиције, узимаше ово море за своју операцијску пругу, на било у правцу од Азије амо, или с полострова к Азији, и то некад само морем, некад уз операције сухопутне.

Но и ако је лако Бело море прећи инвазијом из Азије, опет је оно вазда било доста знатном препоном, ал опет бољом операцијама потчињеним.

Дарданели, Мраморско море, Успор

Остали део фронта, између Белог и Црног мора (од прилике 270 км. од којих само Мраморско море захвата преко 200 км.) дакле од Дарданела до Успора, много је и много важнији. Као што је овај део међе азијско-европске најшири и најлакши пут између ове две суседне континенте, тако је он и најважнији на целом обиму Европе.

За доказ овоме, ваља само погледати на карту, па видети како сви главни путови од Персије, Аравије, Месопотамије, Сирије и североисточне Африке идући ка Европи, излазе на праг између Белог и Касписког мора, где налазе два цигла уласка у Европу: преко Кавказа, куда се доспева кроз Јерменску, и преко Дарданела и Успора, што су на спрам Мале Азије.

Овај други пут, преко Дарданела и Успора једини је, који удара у срце Европе, јер онај

преко Кавказа не само што је заовитан, него и не излази на живац наше континенте, па обилазећи око Црног мора пролази кроз пределе, који нису подобни ни за трговне трансакције, ни за војне операције.

Дарданели и Успор беху дакле вазда онај најважнији мост, преко кога иђаху сви односаји између Европе и најбољих земаља азијских, те са те важности имађаше вазда и нарочитог трговног и војног значаја, и беше главна артерија целом старом свету.

Кад је цар Константин мислио, да престоницу своје огромне царевине римске ваља изместити некуда више у средину царевине, одакле би се јаче осећао утицај највише власти и у далеким крајевима Европе, Азије и Африке, — он је то учинио на Успору у Византији, данашњем Цариграду, тада по њему прозваном Константинопољ.

Држање таквог положаја, који је стòчак свију главних односа између Европе и западне Азије, то је и данас главно тежиште, око кога се окреће питање, прозвано источно.

Лак прелаз, као и природни правац главних комуникација, чине, те је од Дарданела и Успора најзгоднији пут за инвазију из Азије у Европу и обратно, и врло је вероватно, да ће од Успора поћи прва железница, која ће везивати Инђију за средњу Европу и Инглеску; јер пруга, која везује Лондон за Калкуту, може се рећи, има најбољу трасу долином Дунава и Марице за Малу Азију, и Тигром и Ефратом за Персију и Инђију.

Преко ова два прокопа, који нису Бог зна каква препона, отвара се широки слив реке Марице, стара Тракија, где, под заклоном велебне Родопе, Деспотове и Балкана, нападач може се припремити за даље освајање целог полострова, а затим, ослањајући се на њега, наставити поход ка средњој Европи.

Дарије је ишао преко Успора на Ските, који му чешће плењише северне покрајине големе царевине, и мишљаше да их нападне с доњег Дунава преко равнице Влашке и Молдавске; ал му експедиција лоше прође и без боја, јер му Скити ставише на супрот просторију и пустињу.

Преко Дарданела пак прелазише Перси више пута за Грчку, Александар велики иђаше на Персију, и Турци дођоше у Европу.

Но ова оба моста, Дарданели и Успор, осим те важности, што су најглавнији *мостови* између Европе и Азије, имају и другу, опет врло велику, важност, као водени *путови*, који везују Бело море са Црним.

Због овог њиховог карактера, има великог значаја успор[3]) воде црноморске.

Дунав, Дњепар, Дон и друге реке мале и големе, које се изливају у Црно море, сипају у њега много више воде, него што кроз калибар цариградског прокопа, при иначе сразмерно маленом испаравању Црног мора, може да отече. На тај начин вода се у њему накупи, успори и испење,

па, тражећи да изравна ниво црног и мраморског мора, кроз прокоп *тече*.

Мраморско је море нови резервоар прикупљеној води, која се такође увећа доливом оних река, које у њега силазе. Због овог узрока вода се успори и при уласку у Дарданеле, и бива принуђена, да кроз њих *тече*. Још Хиродот спомиње, да Хелеспонт (Дарданели) своју воду *шиље* Беломе мору, и да отоке између острова имају своје *струје*. Овај *ток воде* удружен те и ојачан источним ветром, који редовно у пролеће овде са знатном силином дува, чини, те матица воде *бележи* свој пут у мору и на знатној даљини од Дарданела, носећи бродове, ил их од Дарданела одбија често дор до острова *Скира*.

Острова

Тенед и Лимно

Са свега овога, и због те препоне од курента воде и ветра, за Дарданеле је врло важно острово ***Тенед***, уз које бродови пристају, кад им Дарданелски ток припрети.

Но од Тенеда много је претежније ***Лимно***, које због својих пристана и заветрина, због централног положаја у овој половини белога мора, и због величине своје, може бити у овом делу Белог мора, то, што је Малта[1]) у међуземском.

Положајем, Лимно држи у власти Дарданеле и заклања све приморје македонско и тракијско;

створом, даје удесна пристанка бродовима на све четири стране, јер свуда има око себе природних добрих пристаништа; величином, може не само у својим пристаништима да прими знатну флоту, него и на себи замашну војску, у свакој прилици довољну, да, и околину брани, и себе чува. Добро поседнуто и за сваки случај удешено Лимно паралисало би сво приморје од Негропонта, Солуна, Дарданела и Смирне, онако исто, као што Малта на сваки начин парализе утицај Сицилије, јужне Италије, Сардиније и Афричког брега.

Ова његова важност није јучешња.

Још Дарвуш, пошто је овладао Тракијом, прегазио Македонију, и упутио се Грчкој, сматрао је за потребно да овај важни ослонац морски, поузданог и ваздашњег стражара дарданелског, у своје стратигијске операције уплете, и на њему се утврди. Исто тако и победилац његов, срећни маратонски јунак Милтијад, после славне му победе на пољу маратонском, где је Дарвушев налет витешки одбио, није из вида изгубио да за сигурност Грчке и са Лимна Персе одагна.

Касније је Лимно било македонско, па римско; и у свако доба сви његови господари умели су га боље ценити, него Византинци и потоњи Турци.

Ибро

Ибро је било вазда исте судбине са Лимном. Становници оба ова острова били су у најстарија времена изредни војници, те их с тога видимо у засебним четама и у служби атинскога демагога

Клеона, против хигемоније Спарћанске, и у одреду витешког Вразида, кад је овај на Амфипољ ишао.

Положајем својим: на путу из белог мора у мраморско, и са тројанског приморја у тракијско, — оно беше увек главно за пристан бродовима, који пловише у тима правцима. Овде се искрцао био најпре и Антијох, кад је Овидија водио у заточење. У борби грчкој са Персима, Милтијад је и Ибро од Дарвуша ослободио и, као и Лимно, за стражу Дарданелима означио.

У наше дане (године 1859) Ибро је јако страдало од труса, којом је приликом уништено 4 села са 1400 домова. Трус тај беше толико јак, да се осетио и на Тенеду и на Самотраку.

Самотрак

Самотрак (тракијски *Сам*, који се некад звао и *Дарданија*, *Милита* и *Етиопија*, — *Αιθιοπια*) има врло стрму обалу, и још Стравон вели, да неможе имати пристаништа, а Скилакс и Плиније наводе да има једно. Врло је брдовит и има врх од 1700 м. висине са кога се може далеко да види; Хомир вели, да се види с брда *Саока* и Троја и Ида. Интересантније је, што у јелинско доба Митос прича, да је Самотрак једном био пострадао од грдне поплаве, кад је Црно море кроз расцепљене Дарданеле појурило.

Тасо

Тасо уз тракијску обалу према изливу реке Месте. Ово је острово велико 6 квад. миља, и цело

је од једног брда, чији врх досеже 1100 м. висине. Овде бијаху још за финичанско доба чувени златокопи. У старо време било је самоуправно, имало је знатну флоту, и ступало је често у савез атички против Спарте. И њега је Дарвуш на свом походу против Грчке освојио. Касније је пало под Македонце, па Римљане. Тасовци су основали били Крениду, коју, Филип Македонски пошто освоји назове Филипи, где је република римска под Брутом и Касијем, подлегла империји римској под Октавијаном и Антонијем.

Од осталих острова беломорских ваља још утубити ***Сиру,*** која је на раскрсници путова из Александрије и Родоса за полуострово илирско поглавито за Грчку.

СТРАТИГИЈСКА ВАЖНОСТ

Бранички појаси

Због тога пак, што је Бело море посејано многим а удесним островима, овај јужни фронт за напад с мора, дакле флотом, има ***више браничних појасева.***

Први, кроз који би нападна флота могла проћи, чине острова *Негропонт, Хиподромија, Свети Страт, Лимно, Имбро* и *Дарданели.* Иза овог по-

јаса стоји одмах ***други,*** који чине морски гребен планине *Осе;* полострова *Касандра, Логос, Атос;* острова *Лимно* и *Ибро;* и *Дарданели.* Лево дакле браничко крило у оба је појаса исто, што ће рећи, да је оно у овом случају стратигијско крило. Као ***трећи*** појас морске одбране стоји гребен планине *Осе;* полострова *Касандра, Лонгос, Атос;* острово *Тас;* острово тракијски *Сам* (Самотрак); и полострово *Херсон.*

Пошто дакле први и трећи појас овдешње одбране узајмице утичу један у други, то би се у крајњем случају могло узети да су управ два појаса, ал сваки са ојачаним једним крилом на изменце.

Нападни правци

Према овоме фронту, а за операције морске на беломорско приморје нашег полострова, има у главном ***пет праваца*** као операцијских пруга, од којих један грози нарочито Тесалији, а по два Македонији и Тракији.

Узети ***правац на Тесалији,*** где би, у случају првог успеха, добивени објектив заиста крунисао целу операцију, пошто река Саламбрија, која би операцији овој мета била, обухвата целу Тесалију, — ваљда најбогатију земљу на полострову илирском, — био би сувише дрзак. Против овог правца агирају не само *Негропонт* и *Скир,* као најпредња стража заливу *волском,* него је исти оп урашњен целим Негропонтом и целим низом *Спорада,* затим

обгрљен унутра савијеним полостровом *Пелијонским,* и непријатељ би морао у том котлу морском савршено пропасти. Овај дакле правац, неводећи никаквом успеху, одпада.

Другаче стоји са **правцима к Македонији и Тракији.**

Морске операцијске пруге за *у Македонију,* рекосмо две су. Једна тегли у залив солунски на *ушће Вардара,* а друга тегли у залив Рендину на *ушће Струме.* Оба су ова правца врло важна, јер оба воде главном стратигијском објекту целога рата.

Но међу ова два залива, дакле међу овим операцијским морским пругама, стоји као какав скоро неприступни бастијон, трокрако полострово македонско *Халкидик.* Против вардарског правца агира полострово *Касандра* и морски гребен *Осе* и *Олимпа,* а против струмског полострово *Атос* с једне, а острово *Тас* и моћни окомци планине *Крушнице,* с друге стране.

Као позадни редут овој одбрани стоји за солунски залив *Солун* са својим утврђењима, а за *Рендину* утврђења, која би се подигла на развалама старог *Амфипоља,* и с бока, *Кавала,* некадашњи *Христопољ.*

Ми овде не мислимо Солун по *тактички,* јер као овакав, Солун нема никакве одбране, нити би се могао одржати против напада од морске стране. Ми га дакле замишљамо по *стратигијски;* а кад би дошла прилика, да буде нападнут с мора,

он би морао своју одбрану да измести на југ, око гребена источног, скоро 10 км. од садашњег Солуна.

Истина, оваки полостровски и островски стрркови у опште олакшавају напад као н. пр. Сицилија, Сардинија, Калабрија; ал ови рогљеви што их беломорско приморје нашег полострова преда се истура, не само да напад отежавају, него, пошто у себи и између себе имају довољно услова за успешну одбрану своју и приморја, чине га са свим неупотребљивим.

Не стоје у овом погледу боље ни друге две операцијске пруге које тегле к *ушћу Марице*, — *у Тракију*.

Једна има правац измеђ Таса и Самотрака да се дохвати нарочито што пре Марице, а друга измеђ Самотрака ил Ибра и Херсона тежи ил у Енос, ил у залив Сароски, — рећи случај. Ал бregови морски поменутих острова и херсонског полострова, онако исто бране улаз ка приморју, као што то чине острова и полострова против операцијске пруге у Вардар и Струму. Па и овде има на приморју јаких позиција, — за први случај *Маронија* и *Макра*, за други гребен *Драгутин*. — које као кавалијере куртинске, бране и закраћују искрцавање нападној војски.

Што смо рекли били за залив Волски, то исто вреди и за залив *Егински*, у коме је Темистокло скрхао силу поносита Черша.

Ал из досад реченога јасно се види, да др-

жаве нашег полострова, које су на белом мору, морале би располагати знатном флотом, ако се жели имати користи од островља и приморских гребенова; јер која би корист била каквој позицији од предњих јој утврђења, ако би ова била или пуста, или без свезе једно с другим и без узајмичке помоћи. А ова острова, по своме створу и положају, нису ништа друго, него предња утврђења беломорском приморју.

Због оваке браничке згоде Белог мора, обично су ратови, које је суседна Леванта предузимала против Европе, и бирали сухопутне операцијске пруге, преко Дарданела и Успора, што су ове пруге могле с мањим напором доћи до цељи, дохватајући се после првог покрета одмах земље, која много поузданије војску држи и храни, него колебни бродови на плећима бурних валова.

ДЕО ДРУГИ

ИСТОЧНИ ФРОНТ

ОПШТИ ПОГЛЕД

Црно море је препона у најпунијем смислу ове речи.

Оно одваја полострово илирско од Кавказа. Кавказ и кад би био каква сила од утицаја, сила поглавито агресивна, он има друга два боља пута, којима би амо пошао, а ни у којем случају не би се послужио овим морем, које је због непрестајних а опаких бура прозвано црно.

Један пу̑т био би ду̑ж јужнога поморја, дакле северним брегом Мале Азије и изишао би на Успор и Дарданеле, — као што је чешће бивало. Други пут води око северне обале црноморске и излази у сарматску равницу, одакле пада на ушће Дунава. И оваких случајева је било. А да је каква ратна операција из Азије ишла Црним морем, не рачунајући транспорте од војштанских потреба, то ратна хисторија или незна или непамти.

Ово овако пусто[5]) море, најпуштије од свакога,

које Европу запира, обима знатан простор полострова илирског. Рачунајући од Успора до Дунава дужина обале му није мања од 700 км.

Али и створ и облик ове обале чини, те одбрана против случајног напада с морске стране може се рачунати као поуздана. Лучни његов облик даје згодан положај за одбрану, а неприступност обале отежава успех најсмелијем налету.

Од Успора па све до Варне обала је не само стрма и каменита, него и врло висока, те недаје савршено никакве згоде искрцавању. Од Варне до Кистенце, опет је стрма и каменита, и ако нижа, ал успех на тој страни сасвим би се парализао незгодом, у коју би искрцана војска пала. За собом бесни морски вали, пред собом и десно дебели, једва прелазни Дунав, лево пак стрмени и високи гребени Балкана, — то све чини једно на друго само клопку, у коју би искрцана војска безумно ушла. Од Кистенце па до Дунава обала је ниска и баровита, дакле и кад би иза ње било земљишта за акцију војске удесног, опет искрцавање уродило би пропашћу а не благословом.

СТРАТИГИЈСКИ ПРАВЦИ

На целом овом фронту има свега ***тројих врата,*** кроз која се корисно може проћи на полуострово: *Успор, Бургас* и *ушће Дунава.*

ДЕО ТРЕЋИ

ЗАПАДНИ ФРОНТ

Овај је фронт најдужи.

Мерећи од најјужнијег врха илирског, а и Европе, од гребена *Матапана*, па до града *Ријеке*, дужина ће морске обале изнети више од 1800 км. Још кад додамо уз ову дужину, колико износи простор до *Крита*, а овај део на сваки начин припада овоме фронту, онда цела дужина западног фронта биће без мало 2000 км.

Не само због ове огромне дужине, него и због различног карактера и различног утицаја на унутрашњост, ми делимо овај западни фронт на јужни, средњи и северни део.

ЈУЖНИ ДЕО

Траје нам од ***Крита*** до ***Крфа***.

Овај део фронта утиче поглавито на грчко полострово, то јест, *полострово Олимпијско*, између

Солунског залива и Крфа, које дакле обухвата *Морију, Хеладу, Тесалију* и *Епир*. Дужина овога фронта такође је знаменита, јер чини некаквих 850 км. и сва је на *Јонском мору*.

Четири су правца природна против овога дела западног фронта:

Један удара на отоку између Крита и Китире (Керига) са задаћом: или да продере у Кикладе, који као каква колона од манипула стоје између Мале Азије и Морије с Критом; или да уђе у Залив Науплијски и можда Атички.

Друга пруга бије у залив Коронски како би најлакше овладала централним платовом Морије и везала се са Науплијом.

Трећи правац тежи у залив Патраски, те да заузме господарећи положај над Маријом и Хеладом.

Четврта операциска пруга води у залив од Арте како би се најбрже дочепала земљишта епирског.

Први стратигиски правац

Крит

Крит, острово од 260 км. дужине и 45 км. ширине, својим положајем између Морије, Леванте и Мисира, заиста потврђује назив морског господара, који му још стари надепуше. Везујући се на западу Китиром за Морију, а на истоку Карпатом и Родом за Малу Азију, Крит одваја Архи-

пелаг од сирског и мисирског мора, и може по вољи да притешњује или помаже саобраћај између индустријске Леванте, житног Мисира и трговине Грчке.

Пролаз овај у толико је важан, што морски пут за у Леванту силом морских удеса принуђен је да овуда иде, пошто северни ветрови, најпостојанији у овоме мору, нагоњавају морепловце, да се држе примирских заветрина где би могли котве спустити.

У смислу војном, а за одбрану овога крила западног фронта, важно је пристаниште *Кисамско*, ал нарочито *Суда*, велико и сасвим безбедно, које је тако рећи једини пристан бродовима, кад их северац погони из Киклада. Морепловци овудешњи, који се без одмора боре са бурама мора егејскога и који се страховито повлаче између опасних гребена начичканог Архипелага, признају му дивотан и благословен положај и ако га је тешко смотрити, кад су магле око њега.

Киклади

Киклади, пошто иза пролаза критског стоје размештени као убојна колона, припадају нарочито овоме фронту. Они се ниͅжу, по готову у две врсте, од гребена атичког и Доро, до Левантинског брега у правцу према Роду и Косу.

Острово *Мило* може се сматрати као први улазак у Кикладе. Самостан гребен у мору, врло висок и стрм *Антимило* који брани улазак у Милско пристаниште, изгледа да је ту зато, да

казује и одваја путове моропловачке. Пристаниште је врло добро, врло големо, и има лак улазак. Налазећи се на средокраћи Крита и Мореје, дакле Суде и Науплије, оно је као нека потпора предњој линији, и има врло важну стратигијску улогу. Пристаниште *Кимоло*, мало на север од Мила, може заменити Мило, кад год се неби бојали велике силе и северних ветрова.

Да се кроз Кикладе у Бело море прође, има неколико пролаза, но најважнији су ови:

Отока *Доро* измеђ *Андроса* и *Еврипа* (Негропонта) нарочито је важна тада, кад се жели, да се кроз њу лако и брзо југу дође, јер одавде северац потискује бродове на југ.

Пролаз (отока) *Тино* измеђ *Тина* и *Микона* служи добро, кад је лепо време, јер ту бродови имају блажи ветар, него у Доро, и лако им је дохватити се *Скија*, где се користе ветровима земским.

Као мост измеђ Крита и Мореје стоји острво *Китира* (Кериго). Њега су некад звали погрешно кључем од Архипелага. По свом положају могло би имати веће вредности; ал оно нема никаква пристаништа, неродно је, и по готову пусто. Једино пристаниште, што га има на југу, Св. Никола, независања бродове од опасних јужних ветрова.

Залив Науплијски

Пошто би непријатељ прошао кроз пролаз Критски, најглавнија задаћа операције била би, да овлада заливом науплијским.

Залив Науплијски налази се у средини приморја моријског и управо је на отвору оног важног пролаза између Киклада и европске континенте. С овог свог срединског положаја и због доброће и ваљаности пристаништа, Науплија је од прве војне вредности, јер даје онакве користи, какве више ни у ком архипелашком пристаништу нема. Важност ову подиже још и то, што се Науплија од свију пристаништа може најсигурније бранити, пошто је тврдо место *Каламида* по готову непобедно.

Напад дакле на Морију с ове стране скоро је невероватан.

Други стратигијски правац

Друга операцијска пруга из Јонског мора против нашег западног фронта бије у залив ***Коронски.***

И залив и полострово Коронско има специфичну стратегијску важност, што се туда може продрети у само срце Морије, и опет остати у свези с Науплијом. Пристаниште *Наваринско* у овом заливу, најбоље је од свију на овој страни, и врло би много користило прибирању силе и скупљању разноврстних транспорта. *Корон* на самом заливу, а тако исто и *Модон* на западном брегу полострова, удесни су за построј бродовљу, и могу примити и прикрити бродове дор од Матапана.

Ал ово полострово Коронско, као и залив му, има дивцу и одбрану. Корон, Модон, Наварин, то су све тврђе, једна с другом у најкоренијој свези,

које, у случају одбране, могу дати највећи квантум браничке моћи, особито Наварин, који је скоро неприступан. Такву јаку браничку снагу имају сва морејска полострова, ови искрзани и гребенасти језици, који су врло високи и осечно стрми. Овакав распоред и створ ове обале у толико је значајнији, што чини и унутарње позиције јачима.

Трећи стратигијски правац

Трећи нападни правац теглио би у залив ***Патраски.***

Продирање у овај залив, иза кога се пружа и *Коринтски*, значило би тежити за овладом два, по војнички најважнија предела грчка.

На северном брегу залива *Акарнанија* спровела би доста лако искрцану војску даље на север, а подлегла Акарнанија привлачила би у своју судбину и *Мегару*, па и целу *Атику*. На јужном пак брегу *Ахаја* послала би своју судбину и *Аркадију*, а иза тога лако би подлегла и цела *Морија*.

Ал овај улаз понајпре бране напред истурена, као два бастијона, острова ***Занинто*** и ***Кефалонија,*** а затим на континенти подигнуте тврђе *Патрас* и *Мисолунга*. Према овоме, а при данашњем оружју, ова би нападна пруга много хазардовала.

Четврти стратигијски правац

Подобан случај стоји и на операцијској прузи против залива од ***Арте,*** по са слабијом одбраном,

платном, осигурана је од ове стране доста плодна, врло важна, и ако узана долина *Вијуше*[6]) и *Дрина*.

На целој овој обали има свега два пристаништа, која могу примити бродове и заклонити их од северног ветра: *40 мученика*, на северном пролазу између Крфа и континенте, и *Палермо* 36 км. северно од првог.

Јадранска обала

Јадранска пак обала овог фронта, од *Авлоне* до *Драча* сасвим је другачег створа и облика. Докле је јонска као какав тврди и високи зид припрла у море и његове вале, дотле је ова и ниска, и песковита, и баровита. Уза саму обалу има врло много пличина (лагуна) и спрудова, на обали пак силество мла́ка, поло̑ја, ба̑ра и језе̑ра, још више, на много места има песковитог муља, преко кога није можно ићи без опасности за живот, јер пропадне ли човек у њега само до колена, већ је под сигурно жртва најгрозније смрти.

Ове многе мочве и баре, ово јако испаравање устајале и покварене воде, чини ово приморје много нездравим, ал поглавито за једно лето сатрло би највећу војску својом грозницом.

Према свему овоме овој обали тешко је приступити не само од стране мора, него и са сува, те с тога, ако би се непријатељска војска каквим поспешним случајем и искрцала на суво, прва одбрана не би била на самој обали морској,

...ље врло је тешко доћи са другог ког места в...г западног фронта.

Утицај дакле ове обале од Крфа до Драча, ...простире се на земље басена моравског као ни на северозападни ни југоисточни крај целог полуострова. Његова дакле оволика дужина није узета самовољно, него по утицају, колики и какав има на земље позадне.

Овај центар западног фронта, својом испупченом средином са језиком *авлонским*, од целе западне границе полуострова, најближе се примиче суседној Италији, до које нема више од 60 км. и између које стоји отока од *Отранта*, који у неколико затвара море Јадранско.

Самим овим већ, ова је међа подељена на скоро две једнаке половине, те је једна на *Јонском*, друга на *Јадранском мору*.

Јонска обала

Ова обала може се рећи да је неприступна, неприступнија него и поморје око *Модона* и *Наварина*, јер се овде одмах иза морског огледала издиже скоро осечни хрбат плашински све од *Крфа* до *Авлоне* у средњој висини од 1000 метара (поједини врхови: Сопот 1200, Богумиљ 1700, Чука 2000), који као предњи зид заштићава узану, с морем упоредну, долину *Сушицу*, а иза ње попречно се с првим упоредан, други хрбат планински исте висине, те на овај начин, овим двоструким

платном, осигурана је од ове стране доста плодна, врло важна, и ако узана долина *Вијуше*[6]) и *Дрина*.

На целој овој обали има свега два пристаништа, која могу примити бродове и заклонити их од северног ветра: *40 мученика*, на северном пролазу измеђ Крфа и континенте, и *Палермо* 36 км. северно од првог.

Јадранска обала

Јадранска пак обала овог фронта, од *Авлон*
до *Драча* сасвим је другачег створа и облик
Докле је јонска као какав тврди и високи зи
припрла у море и његове вале, дотле је ова
ниска, и песковита, и баровита. Уза саму оба
има врло много пличина (лагуна) и спрудова, и
обали пак силество мла́ка, поло̂ја, ба̂ра и језе̂р
још више, на много места има песковитог муљ
преко кога није можно ићи без опасности за живо
јер пропадне ли човек у њега само до колен
већ је под сигурно жртва најгрозније смрти.

Ове многе мочве и баре, ово јако испараван
устајале и покварене воде, чини ово примор
много нездравим, ал поглавито за једно лето са
трло би највећу војску својом грозницом.

Према свему овоме овој обали тешко је пр
ступити не само од стране мора, него и са сув
те с тога, ако би се непријатељска војска ка
вим поспешним случајем и искрцала на сув
прва одбрана не би била на самој обали морско

Но положај самога Драча има далеко већ стратегијску важност од Авлоне. Драч је раси тица од два најглавнија пута на овој стран полострова. Од њега води пут на *Тирану*, прек које иде даље на *Дибру* и *Хтетово;* а други пу полази на *Кавају* и *Пекин*, те излази преко *Елба сана* на *Охрид*, куда је водио чувени римски пу за Солун *(Via Aegnatia);* или наставља к југу, т стиза у врло важно место, јужни *Београд*.

Овде ваља урачунати и ***залив Дримски***, у ко лико би правац нападне операције пошао уз *Ишм* за *Тирану*.

СЕВЕРНИ ДЕО

Општи поглед

Овај део западног фронта држи од *Драч* или од ушћа Дрима, па све до града *Ријеке*, дужини дакле око 870 км.

Кад би се повукла пруга од Драча на Ср дац, (Софију), онда северно од ове линије сав де полострова илирског, дакле цела стара Илириј са Трибалијом и Дарданијом, налази се иза ове фронта, и пошто сви стратегијски правци, који б ишли против овог фронта, у случају успеха, изла зили би само на предео какав, који овом поменуто земљишту припада, — то се може овај северн део западног фронта назвати специфично *илир*

севером. Успешне операције против *овога* фронта неби имале ни могле показати непосредног утицаја на *јужне* земље, Тракију, Македонију, Арбанију и олимпско полострово, нити на Бугарску. Ово је дакле фронт, који се тиче само најпре споменутих земаља.

Но и овај северни део западног фронта по створу и облику свога приморја, потпунце има исту карактеристику, као и лево крило истога фронта, дакле од Крита до Крфа.

Као тамо, тако су, с неким изузетком од Драча до Лацина, и овде обале не само стрме и врло високе, него исто онако искрзане и небројним заливима и пристаништима начичкане. Уз то још иде небројно островље, ***јадрански архипелаг,*** који као расути строј какве у убојни ред постављене војске, брани и штити приступ и онако лако брањеном морском брегу.

Но и ако је и ово приморје окићено многим островима, као и беломорско и јонско, то опет овс битно се разликује од онога.

Не као тамо округласта, овде су острова сва, скоро без изузетка, дугачка а уска, и, што је још карактерније, по готову сва су упоредна с обалом, испред које су тако, да свако острово, не као у белом и јонском мору, тако рећи редут, него чини линијски фронт испред приморја, — главнога фронта. Тамо је манипулски, овде фалангки принцип природне фортификације.

Ал није само то, што чини разлику између левог и десног крила овог западног фронта.

На јужном крилу, пошто се нападна војска искрца на ком отвору приморском, она стасава у долину, која има правац у унутарњост земље, и дакле форсирање инвазије има свога рачуна, јер има изгледа за стратигијски успех своје операције. Овде није тако. Као год што су на десном, северном крилу овога фронта, прибрежна острова упоредна с континентом, и као што су први планински гребени, који као зид заклањају унутрашњост земље од мора, упоредни с тим морем, тако су и све планине унутра у земљи једна с другом упоредне, а све у правцу једном и истом, дакле упоредне с приморјем и островљем.

Ширина овог појаса земље, који је своје планине, па дакле и долине, овако упоредно једну с другом и с морем поређао, није никако незнатна, те да би и препона, за инвазију отуда, била лако савладна. Појас тај држи преко 150 км. — од Спљета све до Травника, од Дубровника све до Хвоче, од Котора до Бихора!

Ова карактеристика овога земљишта, на сваки начин *ретка у свету*, хоће да помери појмове стратигији; јер овде се инвазија несастоји из неколико операцијских пруга, него операцијска пруга из неколико инвазија.

С ове дакле стране непостаје се господаром старе Илирије!

Узана бразда овог приморја, стрма падина илирских планина, не само у правцу или дуж морскога брега, него и иначе, испуњена је и испре-

кити морску обалу маслина и неранџа, а венце најближих планина јелика и бор. Кад у топлом приморју цвета мирта и неранџа, тада врхове планинске притискује студени снег. Ретко где још ова два антипода, снег и цвет, један другоме тако у очи гледају, као што то у нашем приморју.

Ето са чега овај узани приморски појас изгледа засебан, при свем том, што је по својој свези и географијском положају *једна земља* с Ерцеговином и Босном.

Јадранско море

Јадранско море, овај огромни залив међуземског мора, положајем са северозапада на југоисток захвата простора преко 2500 □ миља немачких. Дубина му је различна, ал свуда знатна. Тако у северозападном куту, између јужног гребена Истријског и северно од Анконе најплиће је, јер га насипљу непресушне а брзе, дакле и мутне реке: Таљаменто, Пијава, Еч, По, Рено; но опет дубине има измеђ 50 и 70 метара. Одатле па до на спрам Шибеника дубина порасти на 200 м. а даље око острова Виса и Пелагосе и 1000 м. тако да је и на излазу у јонско море још 700 метара дубоко.

Ово насипање ломбардијских река, осим што овај део мора чине плићим, оно износи на видик још један ефект, опет врло важан. Оно т. ј. удаљава море од своје обале, или другаче речено,

оно своју обалу из мора издиже, од њега земљу отима. На овај начин варош Адрија, која је за римска времена на морској обали била, данас је од мора преко 20 км. дакле око 4 сата пута удаљена. Исто тако варош Атри, која је такођер некад на обали била, сад је од ње 7 км. далеко.

Но исти овај ефект, који на овој страни изгледа као *опадање мора*, појављује се и на супротној, дакле илирској обали, но као *растење мора*. Јер, пошто вода остаје увек иста, она кад јој се на једној страни простора одузме, мора тежити да у ниво дође, дакле да се на другој страни пење. Отуда, као последица оног насипања на западној обали, вода се уз источну обалу пење, т. ј. ова илирска обала у море тоне. На илирској обали има на више места, како се уз обалу а *под водом* виде остатци људских рукотворина, зидина и стубова, који су некад на сваки начин *изнад воде* на обали били.

Као свако море тако и Јадранско, има својих покрета. И Јадранско море има свој **прилив** и **одлив**, и оно има своје **струје**, **ветрове** и **холује**.

Прилив и одлив нису у свако годиште једнаки, а и спољашњи узроци показују осетна утицаја на њих. Тако највећи је прилив у месецу Септембру, а највећи одлив у Фебруару. Но на њихову величину највише утичу ова два главна ветра по овоме мору: Широко и Бора. Кад Ши-

роко дува, онда у лагунама млетачким прилиı
бива и до 2 м. висине, а кад Бора дува, онд
једва једну стопу.

Струја морска иде правцем с југоистока н
северозапад, ал тако, да не додирујући средин
мора јадранског, тече поред обала свуд у наоколо
Струја почиње код Крфа, који назваше стражом
мора јадранскога, па дуж обале илирске текући
улази у залив Кварнеро, од куда после поре
Истрије навија к Млетцима, и затим враћа се дуж
талијанске обале до Левке, где престаје.

Дубина ове струје само је 7—8 метара,
с тога је супротан ветар може не само да с правц
крене, него и сасвим задржи. Брзина јој је и слаб
и различна. Око Млетака прелази једва 5—7 км
дневно, а око Апулије и по 3—5 км. за један час
Тамо је уздржавају и слабе Таљаменто, Пијава
Еч и По; а овде је исте те реке убрзавају. Уопшт
је лети слабија.

Ветрови чине други покрет овоме мору. Пе
су ветрова обични на Адријатики.

Јужни ветар, *Остро*, сасвим је обичан.

Југозападни, који дакле долази с Апенина, *Гар
бин*, чини велике штете на илирском приморју, осо
бито на простору од Боке к северу. Гарбин гон
морске вале окомице к обали, и на овој производи
највећи ефект. Јер, ако је обала блага, валови ј
поплаве и песком покрију, као н. пр. морску пи
јацу у Спљету. Где је обала осечена, туна слан
своју воду прска море на далеко и све биљк
упропасти. Ако је пак обала висока и стрма, онд

груне од једанпут и ненадно из залива и јаруг
дакле неда времена, да се лађа за дочек пр
преми. Осим тога, Бора дува не равномерно нег
ударно, и тиме прави неједнаке вале, што бр
довљу највише шкоди.

Бора лѐти врло ретко наступа, и кад је буд
нетраје дуже од три дана, и није тако јака. А
је зими обична, и држи по 10—15 дана, и ак
с кратким прекидом. Она доноси ведро врем
јер све облаке отера на југ. Као неки знак
Бору, појаве се на врхови планински мрки о
лачци, који у округлом облику откидају се о
планине и шврљају на више; или повелики бел
облаци лебде над планином. И необично јак одли
морски предсказује Бору.

Широко је ветар југоисточан, који од излаз
јадранског мора у међуземско, дува у правц
к Млетцима. И он је за моропловство опасан, а
само кад дуго држи, и кад се у холуј изметне
Он рије у воду много јаче, него други ветар,
прàви море „шупљим", како се моропловци изра
жавају (mare grosso). Ал Широко не долази никад
као Бора, из убаха, него ојачава поступице,
моропловци имају када, да се од њега заклоне
какво пристаниште.

И Широко дува најчешће зими, и обично с
Бором на измен; а и са другим ветровима, ал з
кратко. Кад дува, држи по 3 дана, некад и п
9, ал врло ретко. Док дува, небо је покривен
облацима и у ваздуху има много паре. Зими ј
скоро увек с кишом, и пошто температуру подиж

једини који везује Арбанију[8]) за ове северниј крајеве. На трећем рогљу троугла стоји *Скадар* као *кључ* целога предела измеђ Дрима и Црногорских планина, и у чијем домашају налази се и расток Дримов близу кога су врата од *Дардание*, пут призренски, којим владаше некад паровити град *Дањ*, у средњој хисторији и веома важан и чувен.

Но као што је овај троугао са свих страна омеђен великим планинама, и само је на северном свом рогљу отворен, ал опет добрим позицијама брањен, тако и морска страна није без одбране. Јер од Љеша, докле стасавају стрми окомци од од 1000 метара високог гребена планинског, па до Лацина (Dulcingo) и његове позадне позиције *Свача*, порушеног двора Душановог, — има уз морску обалу упоредна ониска греда, на неким местима и 500 метара висока, која као забат затвара ово тропоље од морске стране, и брани га многим још споредним позицијама, измеђ 40 и 100 метара изнад равнице узвишенима.

Бока Которска

Бока Которска *је најоригиналнији залив на целом земском шару*. Управо је ово залив од девет мањих залива, све један иза другог, тако, да сваки од њих у исто је време свом предњем залив, а свом задњем море. Затворена од свију страна високим планинама, дакле у главном заклоњена и од ветрова, Бока је Которска *пристаниште јединствено у свету*. Пространа толико,

колико су девет других пристаништа пространа, она је кадра да у себе прими и заштити флоту врло знатну. Савијена у главном на четири лакта, она има *четири фронта одбране*, скоро несавладне. Једино, што јој се у ману уписати може, то је, што је улаз отворен јужним ветровима, и што је по кад што походи налет кошаве. Ширина уласка у которски залив (2800 метара) сужена је двема стенама у мору, — *Жањичка стена*, тако, да управ има три пролаза, од 1860, 980 и 60 метара ширине, но најужи доста је плитак. Дубина залива скоро је свуда измеђ 50 и 100 метара, тако, да и највеће морске лађе могу до под кућу ленгер спустити.

Према свему овоме Бока је Которска *кључ свеколиког мора Јадранског*, као год што је цело ово источно приморје господар његов.

Јер, ако се обазремо на западну јадранску обалу, т. ј. италијанску, онда и на први поглед лако се увиђа, да је ова обала сасвим другачега створа, него источна, т. ј. далматинска, или боље, илирска. Докле је источна обала на сваком кораку природно пристаниште, приступно и за највеће бродове, угодно и за укрцавање и искрцавање, и овде од севера, онде од југа добро заклоњено, — на западном Јадранском брегу свега тога скоро никако нема.

Од најјужнијег врха Калабрије па до близу Бриндизе, дакле на међи Јадранског и Јонског мора, обала је каменита и зупчаста, а даље па све до Манфредоније ниска и највише баровита.

Око Гаргана опет каменита, испуцана, висока и скоро неприступна. Одавде па до Римини различна је, ал највише стрма и каменита.

Истина, свака варош на овом морском брегу има пристан или пристаниште, али, осим Бриндизе и Анконе, сва су од малене вредности, јер су им услови хидрографијски мало користни.

Од Манфредонције па на север, скоро сва пристаништа, која и као пристаништа другог реда, незаузимају прво место, — налазе се на ушћу река, и нешто су од природе, а нешто направљена; ал су изложена насипању песком, те су плитка и за искрцавање мало погодна.

Остâли, најсевернији део талијанске обале на јадранском мору, дакле од Римини до реке Таљаменте у опште је сасвим низак и препун у води пличинама и спрудовима, на обали барама и пешчаним сметовима.

У опште, западни брег јадранског мора због свега овога; и још због јаке магле, која је на западној половини јадранскога мора редовна, ал уз ово приморје најгушћа; због јаког курента воде уз ову обалу, у правцу к југу; због неприступности саме обале, која је већином плитка; због северних ветрова, који пловидбу ове обале чине врло тешком и опасном; — италијанска обала неможе никад имати оне важности и улоге, нит оног значаја и утицаја, какве и које има и вазда задржава обала илирска.

С тога је источно приморје господар мору јадранском, а Бока Которска кључ за то господство.

(Epidaurus) као моћан фактор у односима Јадранскога мора, и за сва времена био је мéта свима путницима и властницима, победиоцима и побеђенима.

Године 164 пре Христа, кад су Римљани, последњег илирског цара Генција савладали, и Илирију под своју државу вргли, дошао је и Дубровник под Римљане; и године 395 после Христа, кад се огромна римска империја поделила на двоје, пала је и Илирија, а с њом Дубровник под источну царевину.

Ал чим је настала сеоба народа, одмах се и судбина ових земаља почела мењати, којом приликом Дубровник, сада већ насељен Словенима, бијаше, као и многи предели истога племена, већином слободна и самоуправна држава.

Као такав, а и са известном функцијом силе и снаге на Адријатици, Дубровник беше пријатељ и азил свима страдалницима, потентатима и целебритетима. Тако је он примио и угостио инглеског краља Ричарда, лавово срце, при повратку његовом из оријента 1192. год. После битке Никопољске, 1396, у бегању своме Дунавом, Црним морем и Адријатиком, краљ угарски Сигмунд да̀нуо је душом тек у Дубровнику. Кастријотић Ђорђе више је пута, а тако и Ђурђе Смедеревац, походио ову српску Финикију. Ал она беше особито услужна нуждевним потентатима византинским, кад Турци освојише Цариград. И Ласкариди, и Комнени, и Палеолози, и Кантакузени, па и учевни Ласкарис, стигоше на двор Лоренца од Медичи, тек помоћу Дубровчана, који их с поклонима тамо

прегазив Србију, са своји Македонци дојурио до бедемова дубровачких. Ал тврђаве дубровачке беху крепке, а Дубровчани пожревни јунаци и прегоревне патријоте. И Самујило се врати са својим „Славинима“ без успеха натраг у своју Македонију.

Међу свима градовима далматинским Дубровник има још и ту превагу, што има пијаће воде (два бунара) и ако лети мла́ке. Доведена је са 7 км. даљине (од близу Обле) још год. 1490, и ако најпре за потребу ваљавице.

Дубровник с околином често пати од труса. Још Плиније спомиње један такав, кад је Epidaurus *(Цавтат)*, који је на острову био, саставио са сувом земљом. Но најштетнији је био онај у 1667, од кога се трагови и данас виде у развалинама.

Неретва

То је управ залив уз ***Неретвину делту***, коју од мора одваја врло дугачко, с приморјем скоро упоредно узано полострово *Пељешац* (Sabbioncello). Пред уласком у овај залив стоји јужно острово *Каркар* (*Корчул*, Curzola), северно *Хвар* (Lesina), а пред њима као какав редан чувено, и у најстарија времена често прослављено острово *Вис* (Jssa, Lissa), јер око њега биваше скоро свакад морске битке, које су или судбину Адријатике решавале, или господство над приморјем задобивале.

Овако је згодно заклоњена Неретва од морске стране.

Делта сама има 12 рукава, од којих крајњи један од другог далеко су 9 км. Највећи рукав зову *Гуменац*, и њиме па све до Метковића плове лађе од 100 тонова. Од Метковића па до ушћа низина је и равнина, позната нарочито под именом Неретве, под којим је овај важан пределић 1699 карловачким миром припао Млечићима. Низина је изложена поплави, која обично наступа у Новембру и траје све до Априла. С тога је овде лети врло нездраво и грозничаво, ал, као и у Делти Ниловој, родност изванредна.

Стари Неретванци бијаху засебна државица, која је држала острова Мљет, Каркар, Ластево, Хвар, Брач, и приморје све до Омиша, а по својприлици и полострово Пељешац. Они су били у своје време прави Барбарески јадранског мора, и наплаћивали су ђумрук и данак од свију моропловаца по Адријатици. И силни су били: њима горди Млечићи плаћаше трибут 170 година, све до половине 10-ог века.

У заливу Неретванском, који је по себи згодан за склониште највеће флоте, има много и дивних пристаништа, која положај и значај Неретве подижу. Најчувенија су: *Зашон*,[9]) *Лука* и *Клек*.

Ал као Дубровник, тако и ова Неретва, има вредности не само у погледу поморских користи, него и у односу на континенту, па и ако оближу.

Из Неретве води добар пут, најбољи у овим крајевима, у *Мостар*, столицу Херцеговине; а одавде даље приличан у Раму и Босну, те тиме везује Дрину и Сарајево за море Јадранско.

Но у колико би год нападач желео, да се овога пута и ових предела дочепа, у толико му и Неретва на браник стаје, јер осим побројаних острова и пристаништа, која инвазији с мора одбијају, и осим водоплавног земљишта и овудешњих грозница, које би наишлу војску од себе отиснуле, — Неретва има и врло јаких позиција, које инвазију заустављају и пролаз за унутрашњост затварају. Ту је:

Опуз на растоку Неретвином, управ на једном острову њеном, подигнут је у тој цељи још у средњем веку, који су кашње (1716) и Млечићи обнављали; за тим

Норин, на ушћу потока Норина у Неретву, брани не само прелаз преко обе реке, него заштићава и мостарски пут, који је на пушкомет од градића. И он је још из средњег века, који су Млечићи од Турака (1685) освојили. Па и Французи у почетку овога века тек су га (1814) по уговору уступили Аустријанцима.

Но она старовремска независност овога краја поглавито је била осигурана неприступношћу с мора, и тиме, што оба природна правца, која с континенте изводе на море, ишла су и иду мимо ове Неретве, те је она и са сува била заклоњена, и дрзак покушај с те стране могла је лако да одбије.

обухватајући залив као оплетен венац, ваљда је најлепша обала што је има Јадранско море.

Имајући добру флоту у отоци Брачкој и заливу Солинском, приступ је к Спљету с југа скоро немогућ.

Пељешац и *Корчул*, за тим *Хвар*, и иза њега *Брач*, то су *три бојнице* овога фронта, који брани отоку и Спљет. Са западне стране исто тако закрађују улаз у отоку Брач, Солта и множина малих острова и стена, које су поређане све до сувоземског брега. Пролази између њих једва су широки 800—1800 метара, дакле се могу затворити и батеријама на обали.

Па и кад би непријатељ, можда с југа, продро у отоку и приближио се брегу Спљетском и пролазу за у залив Солински, опет нема вероватности, да би извршио своју задаћу; јер са̂м Спљем добро брани тврђава *Грипа* и позиције на истакнутим полостровским гребенима, који обухватају пристаниште Спљетско. Улаз пак у залив Солински, који је тек 1800 метара широк, могу с успехом да бране позиције са наспрамних крајева полострова Спљетског и Буе, који полостровски обгрљују овај пространи, око 18 км. дуг, и преко 7 км. широк, од *свију* ветрова потпуно заклоњен залив.

Због овакве браничке јачине с мора, хисторија непамти, да је Спљет узет одовуд.

Пошто је приморје јадранско на илирском брегу већином држало страну Цезару, то је Помпије, за време њихових грађанских ратова, много

Клис је дакле онај кључ, који окреташе судбином Солина и Спљета.

Шибеник

Са својим амфитеатарским положајем **Шибеник** је права *Јадранска Ђенова,* и ако у малом.

Отока Шибеничка пре је језеро, као најнижи басен реке *Крке,* него залив; јер пролаз из отоке на море, само је отвор, кроз који Крка, одморив се у отоци, излива се у море.

Улазак у отоку Шибеничку, може се рећи, потпуно је затворен. Силество острова и стена, око 70 на броју, што су расуте испред уласка, могу закратити приступ без по муке; а тврђава *Св. Николе,* пред самим уласком, савршено га затвара.

Не као Спљет, Шибеник се са сува може боље да брани. Тврђе, што су изнад њега, добре су му одбрана, и много су пута напад са сува одбиле.

Паша Босански у години 1647 залуду га држаше скоро месец дана у опсади с великом војском, јер неуспев ништа, мораде се постиђен вратити у *Дрниш.*

Задар

И ако, од кад је Солин порушен, митропола Далмације, **Задар** је опет мале стратигијске вредности. Кршним *Велебитом* и *Динаром* одвојен, тако рећи, ограђен од остале континенте са чега се овај крај, стара Liburnia и звао, за владавине

млетачке, *Котар*, — Задар нема скоро никаква утицаја на позадне пределе, и у вези је само са *Скрадином*.

Према овоме и ако је Задар једина права тврђава у овоме приморју, јер има 9 правилних бастиjона за 3000 посаде, она је само локалне вредности, и за интересе, који су местимице за Задар привезани.

Пристаниште није велико: 900 м. дугачко и 20 м. широко, тек за осредње морске бродове; ал га врло добро бране топови са тврђаве. Мана му је, што при јачем северном ветру за улаз, а при јачем јужном за излаз, није најудесније.

Но највећа је мана Задру оскудица пијаће воде. Године 1834 и 1835, кад бијаше голема суша, мораше дор од Кркина слапа код Скрадина, више од 70 км. даљине, доносити воде и сипати је у бунаре.

С морске стране Задарску отоку и приступ ка Задру бране у првом реду с приморјем упоредно острово *Гроса* (Lunga) и силество других у наставку његовом; а у другом реду *Уљан* и *Пасман*. Да неби пак самом Задру морски вали досађивали, уз обалу је начињен насип од камења, 2 стопе испод воде, да таласе задржава и одбија.

У заплаву Задра спада *Нин* (Nona) *Новиград* и *Обровац*, који са војног погледа имају Задар у својој власти.

Сењ

Положај ***Сења***, у односу на позадне земље, знатно је бољи него Задров. Управо ово је по реду ***трећи правац***, који би могла узети каква опе-

рација, с намером да освоји знатни део земљишта на полострову. У Сењу је распутица оних важних путова, који с мора воде на северозападни бастијон илирскога тропоља, доспевајући за исто време и на Уну у Бихаћ, и на Купу у Карловац. Заузимањем пак ових места, долази се у долину Саве, и може се бити господарем целе Хрватске, прéтéћи и Босни и Славонији.

Римљани су одовуд држали Панонију у руци.

Против напада с мора обезбеђин је Сењ најбоље тиме, што се налази на *Кварнеру,* а у овој отоци бора је најбешња.

Рijека

Рijека је врло важно присташте за Хрватску.

На распутици железнице за *Трст,* и за *Карловац, Загреб, Сисак,* нападач би добио неоцењене користи за одношаје према Босни и Славонији, и хватао би успешно крајње лево крило од северног фронта целог полострова илирског.

Напад с мора на Ријеку није лак, и био би више дрзак него смео, јер се она налази у дну врло дугачког залива, који још из далека бране острова, што су у њему, и обала Истријанска.

*

Но већ и Сењ, а поглавито Ријека, пошто су на крајњем десном крилу овога западнога фронта, које је у страни од главних праваца инвазије с мора, и пошто имају више значаја за континенту него за обалу, — то и Сењ и Ријека припадају нарочито северном фронту.

Јадрански архипелаг

Ми смо прегледали обалу; али као год што острова у Беломе мору имају војне важности за операције с мора на обалу, тако и онај јадрански архипелаг није без стратигијскога значаја. Ми смо га се и додирали овде онде; ал он заслужује, да се погледа изближе.

Јадрански архипелаг прибран је у две групе: у *јужну* или *српску*, и у *северну* или *хрватску*. Гребен *Планка*, што је измеђ Трогира и Шибеника, он одваја једну групу од друге.

Једно због тога, што је хрватско приморје већ при крају деснога крила западног фронта, те су с тога операције против полострова поспешније са северног фронта; друго за то, што је ово приморје тек према једном крилу Талијанскога фронта, а најјачи би удар овде био, са центра на центар, — то ова хрватска група јадранског архипелага, није никад имала ону улогу у морским операцијама јадранским, која је припадала кроз сва времена ратне хисторије групи српској. Ова је група била бастијон, о који се ломила судбина игемоније над Адријатиком, и његова бреша обарала је цело приморје под ноге победиоца.

Српску групу јадранског архипелага чине острова *Брач*, *Хвар*, *Вис*, *Корчул*, *Ластево*, *Мљет* и *Пељешац* (и ако је овај тек полострово), поред многих мањих и ситнијих.

Брач

Брач (Brazza) је највеће, најнасељеније и најроднијe острово у целом Јадранском архипелагу. Дугачко је преко 40 км. а широко измеђ 5 и 13 км. На све стране има добрих пристаништа, од којих су на северној страни 7 а на јужној 8, и сва су удесна за сваковрстне бродове. Као сва острова у овоме мору, тако је и Брач врло брдовит и има врхова и до 800 м. високих. Главни му је производ вино и зејтин, ал су и паше његове још од Плинија па до донас у најбољем гласу. На њему има 7 села и у њима 300 домова.

У доба деобе римске царевине, Брач је припао источној царевини, но у години 841 већ у њему владају независни Срби Неретванци. Кашње је долазио под различне власти: млетачку, византиску, угарску, српску, — мењајући једну исту више пута.

По традицији Брачана, овде се родила царица Јелена, мати Константина Великог.

Положајем својим Брач заклања приморје од *Макарског* до *Трогира*, и закраћује приступ к *Омишу* и *Спљету*.

Хвар

Хвар (Lesina), врло узан, једва 5½ км. а врло дугачак (преко 68 км.) са чега га Талијани и зову *шило* (lesina — чизмарско шило). Оно је брђански гребен и ништа више, и на њему су највиши врхови измеђ 400 и 600 метара. Клима је блажа

је заповедао Дионисије Сиракуски, а иза тога Теута, царица илирска, која се, од Римљана потиснута, са опсаде Виса уклонила у своју столицу *Рисан*. За време римских грађанских ратова, Вис, као самоуправан, држаше страну Помпију, но по смрти Цезаровој приступи уз Октавијана. Кад је Помпијев војвода Октавије, и с воде и са сува блокирао био Цавтат (Epidaurus), што је овај Цезару држао страну, онда је Ватиније, Цезаров војвода, њега одавде потиснуо. Октавије најпре умакне као што смо једном наговестили, у отоку острова Шипња и Јакљана, у пристаниште *Луку*, које је и данас изредно, јер је заклоњено од свију ветрова. Пошто излаз из њега Ватиније затвори, Октавије тајом се провуче кроз Ватинију непознат пролаз Харпот, и умакне му. Ватиније дознав о томе појури за њим, и стигне га код острова Виса, где му флоту разбије и победи га. Мора да је Вис имао много бродовље, јер Ливије прича, да је 20 лађа послао Римљанима против Филипа Македонског. У половини петога века поробише га Готи, кад из Равене пођоше да опседају Солин. У половини пак 15 века опленише га и попалише Арагонци за време рата. Године 1810, дакле за време Наполеонових ратова, овде је био битку француски комодор Дибордије са инглеским комодором Хостом. и том приликом Инглези се на острову утврде и држаше га све до 1815, кад су га заједно с Корчулом, Ластевом и Лопудом Аустрији предали.

Вис беше тада за јадранско море то, што

Пристаниште је залив у правцу са североистока на југозапад, дугачко је 1600, а широко преко 700 метара, са чега може да прими највећу флоту. У њему је више мање затоња. Пристаниште је ово 1849 године оглашено за војно, кад и Млетачко и Полско.

Варош Вис има око 3500 становника. Под Хумом, а на југозападној страни острова има опет велико и дубоко пристаниште, где је варошица *Комис* са 3000 становника.

Корчуљ

Корчуљ (Curzola) има дужине преко 30 км. а ширине 8 км. врло је брдовит и на западном крају има борове шуме, која се највише употребљава за луч при риболову.

И њега хисторија, и стара и средњевековна, спомиње често.

Јелини и Латини именоваше га Corcyra malaena те отуд Срби до скора зваше га *Каркар*. Многи старовремски писци веле, да је острово малоазијска колонија, а многи држаше, да га је населио Тројанац Антенор, што се најдуже веровало и на самом острову.

У половини 9 века владају овде Срби Неретванци, а при крају десетога заузму га Млечани. Но нису га држали дуго; островљани се после неког времена отму од Млетака и буду самоуправни.

У почетку 12 веке заузму га опет Млечићи, а при крају 13-ога скобише се овде Млечани са

и млетачки Себастијан Венијери. На *овом* месту делио је мејдан и Октавије с Антонијем о владавину над светом.

Године 1806 отму Корчул Руси од Француза и за њих бијаше од велике вредности, јер је закраћивао Французима у Дубровнику свезу с морем. 1813 заузму га Инглези и 1815 предаду га Аустрији.

Корчулов општински закон био је први. Он датира од 1214, кад таквог чега нигде небијаше. И у том закону најплеменитије је то, што се забрањује трговина с робљем. Шта више неким страним лађама забрањено је у пристаништу бавити се дуже од неколико часова, „јер Каталонци и Сицилијанци тргују с робљем“.

Брда на Корчулу имају висине измеђ 400 и 600 метара, и најважнија су Ком, Смоквица, Рачиште, Хум, Веља страна, Велики врх, Сечево брдо и Папратна. Најглавнији је производ вино и ракија, мање маслина, а још мање жито.

Највеће је место *Блато* са 5000 становника, код кога се зими од киша начини језеро; и *Корчул* с пристаништем које је од *свију* ветрова добро заклоњено.

Својим положајем испред Хвара и Пељешца брани пролаз у отоку Неретванску, ал је с тога изложен са̂м најчешћем нападу с мора.

Ластево

Ластево (Lagosta), Порферогенит га зове ***Λαστοβον*** а други грчки писци ***Λαδεστον***.

време бијаху досадни и опасни гусари по Адријатици, па их је Октавијан Август силом умирио. У једанајестом веку, како је Мљет још раније припадао српској држави, жупан Захумски, а кашње и Деша кнез рашки, приход с острова заветују поменутом манастиру, а управу над островом повере дубровачком већу. И пошто у цркви истог манастира има икона Богородице, у оно време далеко уважена, то су многи важни Срби, па и Ђорђе Бодинов с мајком и краљица Босанска, долазили амо, да се тој Богоматери поклоне. — На овом основу остао је Мљет под Дубровником све док овај беше свој господар.

Положајем својим Мљет је важан и за Дубровник и за Слано и за Стон. Он може да брани Дубровнику близа острова *Лопуд* и *Шипањ*, затвара у неколико пролаз у залив Стонски и Маестро, и заклања јужни брег полострова Пељешца.

Пељешац

Пељешац или *Стонски рт* (Sabbioncello) је врло дугачко а врло узано полострово, упоредно с обалом, измеђ Неретванског ушћа и острова Мљета. Дугачко је преко 64 км. а широко на најширем месту 7, а на најужем, на стонској превлаци, једва 2 км.

Пељешац стоји испред Неретванске делте као кавалијера или траверза, и заклања је сасвим од морске стране. Он је висок, узан и стрм хрбат планински, на коме има брда и од близу 1000 м. висине. Каменит је и го.

Главно је место на Пељешцу *Оребић*, према острову и граду Корчулу.

Стон се рачуна у континенту.

Хисторија овог полострова уплетена је у хисторију Дубровника, Мљета, Корчула и Неретве, с којима је оно исту судбину имало. Највише је припадало општини дубровачкој као и Мљет и Ластево.

ЧЕТВРТИ ДЕО

СЕВЕРНИ ФРОНТ

ОПШТИ ПОГЛЕД

До сада смо имали посла с морем и приморјем.

Обала је морска пруга, која одваја два различна елемента: копно од пучине, земљу од воде. Она је *граница* у најправијем смислу ове речи; идући било водом, било сувим, она представља *крај* тога елемента, и одатле настаје сасвим други.

Северна граница нашем полострову није таква.

И она је, као што смо наговестили раније, скоро сва — водена пруга; ал она неодваја два *различна* елемента него два *једнака*. Она је *међа*, која дели земљу од земље, дакле праг, преко кога се прелази из једног елемента у опет такав.

Северни фронт по томе не може бити пруга него *појас*.

ЗАПАДНА ПОЛА

Западна пола захвата од Карпата до Јулијских Алпа. У обим дакле ове огромне просторије спада Сава, Драва, део средњег Дунава, и сва северна страна Босне и Србије.

За љубав лакшег прегледа ми ћемо и узети ове поједине одељке за себе, и потрудити се, да изнесемо значај и утицај свакога, и у опште, и у односу на суседно војиште.

СЕВЕРНИ ДЕО

Западни бастијон

Границе и важност

Овако зовемо крајње лево крило овог стратигијског појаса. То је *изворни предео Саве и Драве*, омеђен с поља Коришким и Јулиским Алпима, који као катете правоуглог троугла обухватају га од стране Баварске и Италијанске.

Прва је карактеристика овом троуглу то, што се у њему састају сви путови, дакле и све операцијске пруге, које имају правац са средњег Дунава к Италији, и као на левак излазе у равницу Млетачку и Ломбардију. Овде је дакле прелаз са једног војишта на друго, и положај овог

другима приближе, и да се у једну масу планинску стопе, приморавају и те три пруге, да се једна другој приближе, те се заиста њих три и слију у две: Драву и Саву. Дравска одговара прелазима од *Тоблаха, Тарвиса* и *Предила,* т. ј. изворима реке Таљаменте и Исонце; а Савска одговара прелазима преко алпа Јулиских. По томе у Дравску пругу слио се правац и Литве и Рабе, а у Савску правац Саве и Купе.

Но и ова два главна правца кад стигну до на прелаз преко алпа Корушких и на Исонзу, толико су већ један другом приближили се, (између Тарвиса и Горице, једва 60 км.), да их ваља сматрати као два пута за једну исту операцијску пругу.

По облику своме, због кога се разне операцијске пруге све то више једна другој приближују, што ближе долазе алпима Јулијским, овај бастијон даје операцијама *с истока на запад,* па и кад иду од субјектива раздалеких, ту важну превагу, што се увек и брзо узајмице могу потпомагати.

На против оне операције, које иду *са запада на исток,* чим би се поделиле на *више* путова, наишле би на ту незгоду, да се немогу узајмице потпомагати, јер сви ти путови иду на разрок. Ако пак пође операција *једним* путом, онда долази у опасност, да буде ухваћена с бока и с леђа.

Јер, пође ли каква војска са млетачке равнице к Бечу, она, чим пређе алпе Корушке и Јулиске, упутила би се, као што је и чинио Бо-

напарта у почетку 1797 год., Бруку и Семерингу. Но иста војска тиме би изложила свој бок и позадност поступице Купи, Сави и Драви, то јест операцијским пругама, које иду од Далмације и Босне, и од Славоније и Угарске. Наравно тиме би пала у неизбежну пропаст, ако би бранилац латио се контра-офансиве, ослањајући се на једну или другу од ових операцијских пруга.

У случају пак, ако би иста нападна војска обрнула на југоисток, дакле на Карловац и Загреб, она би на свом левом крилу оставила Драву и Крајинске теснаце, те би опет дошла у опасност, да буде или од своје савезнице осечена, или на приморске кршеве сењске бачена.

За ту војску понајбољи би случај био онда, кад би пошла средином, т. ј. Дравом; но и тада безопасно само тако, ако би створила себи заштите јаком окупацијом и с десна и с лева.

Стратигијска места

Унутрашњост овога војишта, које је, као што рекосмо с поља добро затворено алпима Јулиским, Корушким и Нориским, у опште је брдовита и испресецана. Но ако изузмемо крајеве, покривене алпима Корушким и северним огранцима Јулиских, а тако исто и северозападни кут, где је карактер земљишта чисто алписки, — свуда иначе операције војне имају доста простора за своје развиће, пошто је земљиште овде и онде отворено оним многим долинама и испрекрштано свуда добрим путовима.

Два су поља нарочито удесна за прибир велике масе, својом просторијом, својом приступношћу, и својим икономним условима. Једно је на Драви *Цјеловац* (Klagenfurt),, а друго је на Сави *Љубљана* (Laibach).

Околина је истина доста сиротна у мештанским изворима; али близина до богатих равница угарских и талијанских, а тако и залива Ријечког и Трстанског, сасвим олакшавају издржавање њихово. По томе, ово војиште и ако у опште бродовито, опет дозвољава и боравак и акцију војсци, ма колика била.

Цјеловац је врло удесан не само за прибирање војске, него и за операције, па било уз Драву на Таљаменто и Исонзу, било на *Брук*, *Грац* и *Марибор* (Marburg) или уза Саву.

Басен пак *Љубљане* природно је збориште за концентрацију и операције преко Јулиских алпа против Млетачке равнице, и против Трста, Ријеке, Далмације, Босне и Хрватске. Долина Љубљане, уз коју води железница за Трст, а и поштански пут преко Постојне опет за Трст, са долином речице Випах, која изводи на Горицу и Градишку, — то је најглавнија операцијска пруга са Саве у равнину млетачку. Ниже Љубљане, Сава текући уз жељезњак на *Цељ* (Cilli), улази у узану долину, стешњену с обе стране огранцима стрмим и шумовитим, из кога ждрела излази тек при ушћу *Крке* (Gurk) код града *Турниша* (Rann).

Важност Саве и Драве

Остављајући ван оквира наше студије по стратигијски у опште врло важну долину реке Муре, која низ *Литву* (Leitha) води на Беч, низ Енс на Линц, низа Салцу на доњи Ин, дакле радијално везује наше војиште са горњим Дунавом, — за операцијске односе нашег стратигијског појаса према војиштима Ломбардијском и Горњодунавском, Сава и Драва имају без поговора највећу важност стратигијску.

Троугао, који бележе градови *Белак* (Villach), *Цјеловац* (Klagenfurt) и *Крајњ* (Krainburg) или још бољи и пространији: *Белак* — *Велковац* (Völkermarkt) — *Љубљана*, — он је господар над свима путовима и правцима, који воде Млетачкој, па пошли они уз Рабу, Драву, Саву, дакле са средњег Дунава, или од Купе и Ријеке. Тај троугао дакле је стратигијски кључ овоме војишту.

Сава и Драва дакле најважније су стратигијске пруге за операције с Купе на горњи Дунав, или из Италије на горњи и средњи Дунав; али ако узмемо у обзир само Италију, у каквом стратигијском односу стоји она према горњем, и средњем, Дунаву, онда не треба сметути с ума, да је у том случају Драва знатно претежнија од Саве. Сава, у односу ка Млетачкој равници, дотиче се само алпа Јулиских и реке Исонце. Ниже Љубљане, окрећући на исток и југоисток, она престаје непосредно утицати на северну Италију.

Драва пак, имајући изворан крај много западније од Саве, и улазећи далеко у масу алписку, својом горњом долином и наставком њеним у *Пусту реку* (Pusterthal) низ долину Ринце, долази у непосредан додир са северном Италијом, од превоја *Предила*, па до *Тоблаха*, дакле са ширином од 60 км., и одређује тиме дугачку операцијску пругу, којом се долази на Адиђу, обилазећи поступице Јулиске алпе, Исонцу, Таљаменту, Пијаву и алпе Кадорске. Положајем дакле својим измеђ јулиских Алпа и Адиђе; удобношћу својих комуникација са истим пределом, и са побочницама својима, Савом и Муром; пространством предела кроз који пролази; и множином своје воде, — Драва је најглавнији стратигијско-географијски предмет у источним алпима.

Све стратигијске операције, које би се развиле измеђ алпа Нориских и залива Ријечког и Трстанског, сасвим принудно везују се с овом големом воденом браздом, и ова свеза у толико је чвршћа, кад операције пођу с једне стране на Беч и Пешту, а с друге на реку По. На овом војишту Драва је главни базис операцијама против Ломбардије, а неминовни објектив за напредовање против Дунава.

Најгорњи део њене долине, налазећи се измеђ операцијских пруга Сава-Јулиски алпи, и Ин-Адиђа, управ служи томе, да их обе држи у пробитачној свези, и ако су једна од друге тако далеко, и дозвољава им, да се једна на другу ослањају и једна другу фланкују.

Војска пак, која би успела да се намести на

Драви, нарочито измеђ Белака и Цјеловца, не само да би прекинула свезу између операција истодобних са Саве и Ин-Адиђе, него би раздвојила и оне, које би пошле средином између Муре и Саве, и тиме би ухватила централни положај стратигијски, који би јој обезбедио операције правцима унутрашњим.

Према овоме, све операције по овоме војишту гравитирају поглавито к овој реци, и главна места, која ову важну пругу бележе, управ су објекти од прве вредности. Од највећег су значаја:

Марибор на међи овог и западно угарског војишта, на сточку важних путова, који воде од Угарске, Граца, Загреба, Љубљане, и на распутици железнице од Беча за Трст и Белак.

Велковац на раскрсници путова за Лубно (Leoben) и Брук, за Марибор, Љубљану и Цјеловац.

Цјеловац на најглавнијем путу, који везује најгорњу Саву са Муром.

Белак који господари свима прелазима преко Корушких алпа и од горње Муре, а на раскрсници железница Дравом у Пусту Реку и од Брука на

Тарвис, где се стичу путови од три наглавнија прелаза планинска: *Тарвис, Предил, Рача,* и одакле се операције могу обрнути и на Таљаменту, и на Исонцу, и на Саву.

Међудравље

***Сава** и **Драва**,* у обзиру њихових одношаја према обема половинама великог војишта средњег

Дунава, измеђ којих обе теку, то су две јаке баријере, наслоњене с једне стране на алпе Јулиске, Корушке и Стајарске, а с друге на велебни Дунав. Оне се опиру операцијама из једне половине тога војишта у другу, и вазда су препона у сваком смислу.

Међу њима налази се као полострово дугачак језик земље, шест пута дужи, него што му износи ширина, и у опште низак и баровит близу њихових корита, унутра доста узвишен, а брдовит само у најгорњем делу на северозападу око Циља (Cilli), где се састаје са источним Алпима.

Унутрашњост ове *јужно-словенске Месопотамије* свуда је приступна, јер многи путови, који унакрст пресецају водомеђу ових река, ничим не сметају покретима војске ни у ком правцу.

Горњи део, омеђен на северозападу источним Алпима, пење се, и јужно од Саве спаја са узвишеним платовом стеновитог *Крша* (Karst), и држи између Идрије, Исонце и залива Трстанског и Ријечког, продужавајући у Истрију и Далмацију.

Овај плато, у опште познат са своје безводности, много је оскудан, слабо обрастао, начичкан безредним хумовима, засејан неправилним убловима, избушен честим вртачама, свуда обилат понорима кратких река и уворима малотрајних потока, често застрт одробинама стенским, овде онде искрзан зупчастим камом и шкрбим хридом, — и уза све још бришу га бесни ветрови.

Све то, и суша, и безводност, и сиромаш, и

јеке, с једне и *Далмацију* с *Хрватском* с друге стране.

Карловац, по готову на средини између извора и утока Купе, и при саставку многих омањих, ал за Кршеву подгорину важних долина, као и на раскрсници главних путова, нарочито железнице од Ријеке у Загреб, — без поговора је место првог значаја на овој браничкој прузи Купе.

Осим њега: *Ријека*, велико и важно трговно пристаниште; *Аделсберг* (Постојна), раскрсница између Трста, Љубљане, Ријеке и Загреба; *Љубљана* и *Загреб* на горњој Сави; и *Сисак* на ушћу Купе у Саву; — то су најважнији објекти на западном и југозападном крају овог међудравског војишта.

Остали део Међудравља,[12]) које је као клин утиснуто између угарског и босанског војишта, има огромни значај у односу на оба та војишта, нарочито на угарско. Заклањајући западну и централну зону угарску, оно сече обе големе пруге Тисе и Дунава, и тврђавама *Осеком* и *Варадином* агира офансивно правце против западне Угарске, но и на зону Потиску и на Банат.

Наслоњена на Славонију, јужна аустријска војска — са висина Тителских и иза „Староримских“ опкопа и Францовог канала, могаше да одржи претећи положај за цело време рата 1848 — 1849, и ако неимађаше у својој руци Варадин, и ако јој сметаше нездравост ниског и баровитог предела.

Из Славоније пак и Срема било би згодно аустријској војсци да издуши у Босну, или, као с оперецијског базиса да заузме Србију.

Железница од Загреба у Земун, идући преко Сиска и упоред и близу Саве, а са свезом на Осек и Варадин, знатно ојачава фронт савски, и уопште користи операцијама с овог узаног језика, закриљеног Савом, Дравом и Дунавом.

Барања

Са Међудрављем стоји у непосредној свези и стратигијској зависности *десно-дунавска Угарска*, нарочито и понајпре њен јужни део *Барања*, под којим именом обухватамо *цео троугао између Дунава, Драве и Блата* (Balaton, блатно језеро, Plattensee), као непосредни мост између Међудравља као базиса, и Будима као операцијског објекта; а као посредни са Међудравља за *Рабу* и Беч.

Истина, на целом овом простору, операције војне не наилазе ни на какву озбиљнију препону, пошто висине *Печујске* (Fünfkirchen) и *Капошварске*, као ни речица *Капош* и други потоци, нису од великог значаја. Али и опет на јужној страни овога тропоља налазе се она важна бојишта, која окреташе казаљком убојне снаге две суседне царевине за време од 200 година.

Мохач и *Сигет* бележе центар оној зони, што од *Сенте* до *Готхарда* стајаше на бранику средњој Европи против Оријента, који је јужни европски бастијон срушио и у развале расуо.

Цело ово десно — или западнодунавско војиште омеђено је са севера и истока Дунавом, с југа Дравом и Муром, а са запада планином Литвом и алпима Стајарским.

Северна и источна међа пада у заплаву средњодунавске низије, и има значаја само унутарњег. Јужна пак и западна међа овог истог војишта спољашња је, и њена функција поглавито има значаја у стратигијском односу између две суседне државе.

На лакту ове спољашње међе, дакле онде, где се јужна састаје са западном, ту је у исто доба онај велики отвор, кроз који пролази операцијска пруга са средњег Дунава за Италију газећи Стајарску и Корушку.

Полазећи с Италијанске стране к Дунаву, њени су главни објекти *Будим* и *Ђур* (Raab) или боље долина Рабе, одакле се може обрнути и против Будима и против Беча.

С Дунава пак, па у правцу југозападном, операцијама био би први објект горња Сава и Драва, а затим Млетачка низина и Ломбардијска питомина.

И Драва и Мура, чинећи јужни фронт овоме војишту, знатна су препона, јер су обе и потребно широке (20—300 и 100—150 метара) и имају на бреговима простране мочве и баре. *Марибор, Птуј* (Pettau), *Вараждин* и *Осек*, врло су важна места и комуникацијске раскрснице, које утицајем својим припадају и овом војишту. Утврђења Осечка пак не само што штите доњу Драву од налета

с југа (ил обратно), и обезбеђавају веома важни пролаз за у Барању и Рабу, него и владају важним путем, који води десним брегом Дунава на Будим.

За одношаје средњег Дунава према војишту горње Драве, дакле посредно према Корушкој и Италији, и према Међудрављу, а посредно и према операцијама из Србије и Босне, — долина реке Рабе добива први ранг међу најважнијим стратегијским пругама.

Својим дијагоналним положајем у квадратном војишту западнодунавском, она, спречавајући и опирући се операцијама са Дунавом упореднима, користи и поспешава онима с Драве на Дунав, и обратно.

Јужним својим крајем упирући у чешће спомињата врата, она је казивала пута свима операцијама, који водише њоме за Италију, и кроз која су и Турци често поплављали Стајарску и Корушку. Ту их је и Монтекукули 1664 год. став да закрати улаз у Стајарску, и да закрили пут на Беч, у битци код св. Готхарда окренуо натраг.

Северним крајем Раба допире до *Коморана*, а долина јој, по правцу и војном значају, прелази и преко Дунава у долину Ваге, те обе скупа чине па Дунав попречну баријеру операцијској прузи дунавској, заштићујући и Беч и Пешту, — према правцу операције.

Овај бранички појас Рабе и Ваге са средиштем у Коморану, Монтекукули предлагаше за одбрану Беча, додавајући, да би Турке ваљало

нападати Дунавом, с обе му стране, с ниже изласка му из ждрела код Ваца јер тада Турци држаше Угарску.

Између Рабе и Барање налази се као пречага *Блато* и *Бакоњска шума*, која пречага предваја цело деснодунавско војиште на двоје. Нарочито Блато чини истинску преграду.

Операција дакле с доње Драве за Рабу и Беч има само два пролаза, двоја врата, из Барање у Рабу.

Или ићи путем поред Дунава, па се провућн између њега и северног краја Блата; или поћи поред Драве, па између ње и јужног окрајка Блата промаћи у Рабу.

На северном пролазу налази се *Стојни Београд* (Stuhl Weissenburg), где се с овим укршта и пут из Будима за Вараждин; на јужним вратима пак стоји *Вел. Кањижа*, опет иста така раскрсница.

Подунавски пут излази на *Ђур* који је важна распутица у дну долине Рабе; а подравски пут излази на *Суботељ* (Steinamanger), главни сточак путова у горњој Раби.

Пошто доња Сава и доња Драва знатно су се једна другој приближиле, нарочито Дунав и Сава врло блиско а упоредно теку. и између њих утиснут *Срем* онако узан, а и створом, па дакле по географијски више припада нашем полострову, јер с њиме чини природнију целину, — то је наравна последица била, што *одбрана* деснодунавске Угарске, никад се није ни задржавала на овој узаној месопотамији српској, него се озбиљно

заустављала с оне стране Драве на јужној тераси Барање.

И Мохач, и Сигет ово доказују без многог нагађања.

У првом свом походу 1526, Сулејман Велики, пошто је заузео Београд и освојио Осек, буде код Мохача заустављен прикупљеном и за бој спремном хришћанском војском. Пошто је ту страховито потуче, он се крене уз Дунав, заузме Будим-Пешту и својевољно заустави се на хумовима Бакоњске шуме.

Овај дакле троугао — *Барања* — беше један *мост за операције од Београда за Беч.* —

Потисје

Општи поглед

Кад узмемо карту Европе преда се, ми и без многог премишљања видимо, да полострово илирско с осталом Европом, нарочито средњом, стоји у најприроднијој и свези и зависности дуж Дунава.

Дунав, текући у главном на исток, већ код *Пожуна* (Pressburg) показује тежњу, да је ра̀д поћи југу, што код *Ваца* (Waitzen) и изврши. Изгледа, као да је зато окренуо к нама, да би осталој Европи показао пута за најбогатије крајеве земске, а нама, који смо на мосту између Истока и Европе, да обрати пажње на та голема врата између два света.

Од Пожуна па до Ђердапа зовемо *средњи Дунав.* Његова дакле заплава на истоку хвата до *Карпата,* на западу до *Стајарских Алпа* и *Литве,* на југу омеђена *Савом* и његовим коритом, а на северу *Малим Карпатима* и *Бескидима.*

Цео овај огромни простор — корито некадашњег језера — чини *једно* велико војиште, које ми делимо на више мањих.

Као у опште, тако и у погледу војном, најприроднији је правац операцијама стратигијским том големом Дунавском артеријом, која дијагоналом пресеца пространо војиште у правцу са северозапада на југоисток и обратно.

С тога и операцијска пруга може бити на једној или другој зони, или на обема у једанпут, а може и прелазити с једне на другу.

За време честих и дугих ратова по овоме војишту измеђ Аустрије и Турске, обе су зоне употребљаване скоро увек у исто доба, само што једна беше као главна, а друга овој помоћна.

Турци се нарочито служише пругом: *Београд, Варадин, Будим, Ђур;* или: *Смедерево, Темишвар, Будим* или *Вац, Ђур.* Пругом пак *Београд, Осек, Ђур,* служаху се више пута.

У три големе инвазије, које је Сулејман Велики предузимао на Угарску, при првој и трећој ишао је *десном,* а при другој *левом* обалом Дунава.

У први мах, 1526, револуција у Азији зауставила га у Бакоњској шуми.

Други пут, 1529, због савеза са Запољем, марширање кроз Угарску левом страном Дунава. И пошто је препадом ушао у замак Будимски, он нагло жураше се Бечу.

Трећи пут, 1532, ишла је с њом упоредо транспортна колона Дунавом до Пожуна, одакле је понаглио Бечу; ал увидев, да га неће моћи освојити, обрне кроза Стајарску на Грац, и одакле Дравом натраг.

Но ма како ишла операцијска пруга, Дунав је вазда крепак ослонац крилима, важна транспортна линија, и браничка пруга, па био он *измеђ* зараћених страна, или се војска налазила на *обема* обалама и имала у власти који прелаз утврђен.

Узимајући у обзир *цело* војиште, поглавито по односима његовима к југу, ако би хтели да истражујемо, те да одредимо главни стратигијски, центар, ми би га могли наћи само онде, где се Драва и Сава улевају у Дунав, и на основу природних услова, географијског положаја и историјских удеса, морали би одлучити да: *простор од Осека до Београда стратигијски је центар на целој зони од Карпата до Алпа.*

Овај крај, према коме се стичу све важније реке и северног и јужног војишта, дакле и Сава и Драва, и Тиса и Тамиш, и Морава и Дрина, — он је расток, одакле се може кретати на ма коју страну и против ма кога места на периферији војишта, па било једном или другом страном ове големе водене бразде.

И стари Римљани, а можда, ил управо пре ће и бити, сеобни народи нису превидели ову стратигијску важност, те су с тога и подигли били опкоп од Дунава, код Апатина, па све до Тисе, код Фелдварца ниже Бечеја, којим су овај крај држали у својој руци; и начинив овим као неки огромни мостобран могли су из њега оперирати против ма ког места и Панонији и Дакије.

Дакле *Београд* на ушћу *Саве, Осек* при ушћу *Драве,* и између њих *Варадин* близу ушћа *Тисе,* — то је ***стожер,*** око кога вазда гравитирају све стратигијске операције на овом најприроднијем мосту за разновրстне струје измеђ Европе и југоистока.

Западну страну ове средњодунавске низије, и *Међудравље,* видели смо.

Остаје нам да кажемо о источној, већој половини овог угарског војишта.

Леводунавски регијон преполовљен је *Тисом,* која тече са севера на југ, дакле упоредо с Дунавом. Огромну ову равницу од Дунава па све до Карпатских гора, а коју готово по средини а у правцу меридијанском просеца Тиса, зовемо *Потисјем.*

Тиса

Тиса је у погледу војном врло важна препона, јер је кадра да буде и крепким браником и моћном основом. Она је на овоме војишту најглавнији географиско стратигијски објект, пошто

и *положајем* својим најудеснија, да се на њу ослањају све операције, па ма у ком правцу биле.

У мађарској буни 1848—49 Мађари после првих недаћа уступише иза ње, те заштићени могоше се преко зиме попунити и поткрепити, да с пролећа одпочну цео нӣз успеха, чиме су аустријску владу притеснили и принудили је, да потражи војне помоћи од Русије. Тиса им дакле бијаше најпре заштитница, затим основа, а после руске интервенције браник.

Но и оне операције, које би ишле прѐко и дуж Карпата, све до Њитре и Ваге, улазе у неизбежну свезу с Тисом, те с тога она није значајна само као важна унутарња баријерȁ на угарском војишту, него путом многих и важних долина, које јој стасавају с амфитеатарских Карпата, она у себе прима и операцијске пруге, које везују ово војиште са суседнима, — операције са *Шила* и *Олте*, са *Серета* и *Прута*, са *Дњестра* и *Висле*.

Главна је карактеристика ове големе низије *песак, баруштина, трстеник* (рит).

Иза житних поља, у којима се човек ко у мору изгуби, наилазиш на простране пустаре, где ни једног поточца нема да сухи песак и жедну земљу напоји; ни једног сеновитог дрвета, да у хладу своме склони од припеке уморна путника; а небројена стада оваца и говеди блуде по мекој трави жешкога песка. По цео летњи дан до подне гредеш по тој, иначе веома плодној, потиској Сахари, а нигде да видиш питомог села. Ал су

баш с тога села и у толико већа, и има их и по 20000 душа.

Ове мочве и пустаре нису без важности војне.

Трстеници и обрасле пиштољине, уједно су и заседе за небројене чете, са којима се у толико теже излази на крај, што се само урођеник уме и може у таквој несагледној просторији ориjентирати.

У Међутисју пак, које је права стѐна, још више отежава војне операције оскудица пијаће воде, немање насеља и суви песак.

Међутисје

Међутисје у опште

Међутисје, т. ј. део измеђ Тисе и Дунава, дакле западна половина овог војишта, — у односу према средњој Европи, у толико је важније и претежније, што оно непосредно долази у додир са првим крајевима средње Европе, поглавито са долином *Висле*.

Због *овога* узрока река *Хернад* као наставак Тисе у правцу с југа на север, има врло велики значај стратигијски за односаје овог и првог северног војишта. Јер нападач, силазећ с важног прелаза код *Дукље* низ Хернад, осекао би целу горњу Тису од *Ваге* и *Гране,* и могао би оперирати и против *Бихора* на *Дебрец* (Дебрецин), и против *Пеште* и *Беча* на *Јегру* (Frlau).

Године 1849 руска је војска и дошла у Угарску од ове стране. Главна је колона ишла

од *Дукље*, на *Прешов* (Eperjes), а свима састанак *Кашов*. Иза тог први стратигијски објект бијаше *Мишколц*, чиме су ухватили централни положај за целу дању Угарску.

Равнији и нижи део овог централног региона, измеђ обе највеће реке у Угарској, обузима и њену капиталу и све комуникације, које радијално према истоку воде; и по томе је он и највећег стратигијског значаја. Пруга *Пешта — Солнок*, која спаја ова два стратигијска центра, и средином земље везује обе реке једну за другу, биће у највише прилика оса, око које гравитирају главни интереси ове централне зоне, поглавито за односшаје с југа и севера.

Сам пак Солнок врло је важан и као прелаз, пошто код свију прелаза и више и ниже Солнока, обала је ниска, често баровита, и засута трстеницима, што све развиће трупе веома отежава. Код Солнока пак тих неприлика нема, и десна обала далеко надвлађује леву, дакле и прелаз трупи, која од Пеште маршира, обезбеђава.

Други је важни прелаз преко Тисе код *Сегедина*, који је на уласку и у Бачку и у Банат, а управ на средин измеђ Солнока и *Титеља* где је трећи прелаз. Сегедин је по томе кључ целе доње Тисе, јер је овлађује својим централним положајем. Ову његову важност умели су ценити и Турци, који су ту назидали град за држање Угарске, а и Мађари су 1848 овде имали утврђени стан.

Бачка посебице

Бачка, као најјужнији део Међутисја (на северу захвата до пруге од Сегедина на Бају), стоји у непосредном односају и зависности са осталим Међутисјем и Банатом.

У самој њој важне су распутице *Суботица, Сомбор* и *Врбас;* а *Тител,* који влада ушћем Тисе, и *Варадин,* и ако је овај на Сремској страни, важна су и неизоставна допуна овостраном фронту целокупнога војишта, и неизбежни ослонац за операције по доњој Угарској и Срему, и за крепку одбрану Баната.

Затисје

Затисје у опште

Затисје, т. ј. простор иза Тисе па до Карпата, поглавито се разликује од Међутисја тиме, што Међутисје нема ни једне долинице ни реке по својој средини, а Затисје испресецано је силеством и река и потока, и што је још карактерније, све по готову упореднима, а у правцу с истока на запад.

Овако богато, а у неком реду изривено земљиште, наравно је и за кретање у правцу са севера на југ и обратно теже. Од ових река пак најглавније су одвећ лепезасти *Кереш,* који обухвата цео ***Бихор,*** и врло плаховити *Мориш,* који

т. ј. и од *Кашове* и од *Пожуна*, и од *Лит*
Маџари пошто се видеше пребачени на леву оба
Тисе, они намисле, да у Банату приберу о
што им је још заостало, па да ту покушају п
следњи отпор. Ал у овом куту, удаљеном
њихове земље, они би сами себи затворили
последњу оступну им линију: кроза Србију у Т
ску! Нагла промена њихове среће, њихова нем
да заузму Темишвар, неспоразум измеђ њихов
вођа, и смѐла и одлучна офансива Хајнаова, к
оперираше од Баната, док их Руси гонише с Д
нава, — недопустише им, да ту своју наме
изврше, но која им неби ни побољшала исх
револуције.

Банат са свију страна може врло добро
се брани, јер га крепко заштићавају и планин
које га од Ердеља деле, и све три големе ре
које га ограничавају с југа, запада и севера.

У његовој унутрашњости баровити *Тамиш*
Бегеј са *Тамишваром*, који је у центру Бана
чине му други браник и изредан ослонац опе
цијама за одбрану против сваке стране, јер
Тамишвара иду ра̇дијално и многи и добри путо
на све стране, који ес такође згодно могу б
нити или долином реке, преко које прелазе, и
ждрелом планинским кроз које пролазе.

Земљиште, и врло плодно и врло насељен
кадро је да издржава војску, и велику, и ла
и дуго.

Његов одличан положај према Угарској, о

чан фронтом Тисе и Мориша, дозвољава му акцију против срца Угарске, и војсци, која би се на њ ослањала, обезбеђава операције и против *горњег Затисја* и *Бихора,* и против *Бачке* и *Међутисја,* и против *Срема* и *Славоније.*

Меридијански пут, који по готову иде срединoм Баната, од *Базјаша* на *Тамишвар* и *Арад* („Stary hrad“), и који наставља на *Дебрец, Кашову, Дуклу,* — то је одвећ важна комуникацијска оса, у коју се стичу сви путови, који везују средњи Дунав за Влашку, Ердељ и Галицију.

Оршава, близу изласка Дунава из Ђердапа, има врло велики значај стратигијски, и може се рећи, кључ је Банату према суседном војишту србијско-влашком. Ваљаним путом уз *Черну* и *Бјелу,* везана је не само за Тамиш и Бегеј, него и за *Неру* и *Брзаву,* и тиме је обезбедила свој изредни бранички карактер.

Ердељ

Општи поглед

Не по свом географијском положају, — него по свом топографијском створу, нарочито пак по својој природној свези, — *Ердељ*[14]) *припада угарском војишту,* — западној половини овог стратигијског појаса нашег полострова.

Од југа и истока ограничен непрекидним хрбтом преко 1500 метара високих, с поља стрмих Карпатских планина, од осталих пак страна омеђен

опет до 1000 метара уздигнутим венцем брђанским, — Ердељ је скоро четвртаста, а котласта, својим дном преко 300 метара над потиском низијом узвишена, унутра многим хумовима и долинама испресецана висија, која скоро сву своју воду излива у Тису, као главни резервоар целокупне воде карпатских планина. Јер осим Алуте, која на југ пробија, те се у доњи Дунав излива, све остале реке, и Мориш и Кереш и Самош, главни басени ове висије, отичу у Тису. Мориш, који дијагонално са североистока на југозапад просеца ову висију, најглавнија је артерија орографски одвојеног Ердеља, која је у исто доба и главна оса за струју сваковрстну измеђ Баната и Галиције. Овим својим положајем и створом чинећи језгру земље ердељске, Мориш је одвојен од пограничних му планина на северу богатим котлом изворног Самоша, који на север пробија ка горњој Тиси; на југу пак дивном карлицом горње Алуте, која пробија јужни зид за у Дунав. Брда и хумови, што су између Мориша и Самоша с једне, и Алуте с друге стране, одвајајући ове важне жупе једну од друге, не прекидају целину ердељске висије, и дају удесне свезе свакој жупи, једној с другом.

Стратигијска важност

Овакав хидрографски створ Ердеља, у коме су извори најважнијих долина угарских, даје Ердељу ту важну стратигијску превагу, да све операције врло згодно могу силазити и на горњу

и на средњу и на доњу Тису, но — не и у Влашку и Молдавију, преко високог, к њима врло стрмог, безпревојног, скоро непролазног гребена јужних и источних Карпата.

Планине и брда, што су измеђ извора *Тисе* и *Сомоша*, између *Сомоша* и *Мориша*, измеђ *Мориша* и *Дунава*, а тако и планине Рудне и Банатске, одвајајући горње долине ових река баријером по војнички врло важном, лу̑че и цео Ердељ од осталог војишта угарског, и дају му карактер сасвим другачији од оног. Међу тим лакост, којом долази у односаје са том угарском низијом, нарочито ду̑ж великих долина Самоша и Мориша, свезује непосредно ово војиште с равницом потиском, и чини с њом целину и ако одвојену, ал зависну и природну.

У унутарњости ове велике висије, која је силеством брда и хумова засејана, поменутим трима долинама просечена, с југа, истока и севера планинама скоро затворена, а на западу приступним брдима омеђена, — војне операције налазе најпробитачнијих услова за одбрану овога војишта, и прелазећи из једне долине у другу, могу се одупрети сваком нападу, па ма с које стране долазио.

Војна од 1848—49, у којој се ђенерал Бем са својом незнатном војском одупираше триплом нападу од Буковине, Влашке и Баната, довољно сведочи о браничкој каквоћи овога војишта, и јасно показује, колико се може на њему да држи способан ђенерал, па и против војске знатно

веће од његове, па и против напада концентричног.

Налазећи се измеђ низија средњег и доњег Дунава, Ердељ је крепак источни бастијон средњедунавском војишту против напада са доњег Дунава, и огромна природна тврђава југоисточном фронту Аустријске царевине.

Закриљен са севера Тисом и шумским Карпатима, с југа и истока Алпима Трансилванским, Ердељ је големи и поуздани булевар, који штити целу источну Угарску, и завршава фронт, против кога се може напасти с истока.

У дуготрајним ратовима, које је водила Турска против Угарске и Аустрије, Ердељ је био крвавим поприштем, на коме се мерила и ломила снага једне и друге државе. Триста је година Ердељ кршио убојно оружје, и триста је година стајао на бранику Европи против азијског налета.

Стратигијска места

Брашов (Kronstadt) и *Сибињ* (Hermanstadt) у долини Алуте (Олте), као стожери путова из Влашке; *Моришки Вашархел*, на најгорњем Моришу, у који се стичу све комуникације преко источних Карпата; *Клуш* (Kolosvar, Klausenburg) на студеном Самошу, где је сточак путова из Бихора и Сатмара; *Бистрица* (Besztercze) у басену топлог Самоша, као мост за у долину Дњестра; *Бјелград* (Karoly Feyervar, Kalsburg), тврђава на средњем Моришу, на главном западном уласку у Ердељ, и најважнији центар свију комуникација целог

овог војишта; *Градиште* (Varhely развалине старе Сармисегетуше) на веома важној распутици за у Банат и малу Влашку; — то су најглавнија стратигијска места на овом војишту и потпорње свима операцијама у рејону ове специјалне стратигијске зоне.

Стратигијски правци

За стратигијске одношаје Ердеља, као најкрајњег левог крила аустријског фронта, према нашем полострову, прелази планински од *Брашова* на *Темеш* и *Терцбург* за *Плојеште*, *Трговиште*, и *Питеште;* за тим на *Бојцу* (Rother thurm), *Алутино ждрело*, за *Питеште* и *Никопољ;* на западу превој на *Вукану*, који води низа *Шил* у *Краљево;* и према Банату из *Градишта* за *Тамиш* и *Черну* и низ Мориш *(Eiserne Thor)* за *Тамишвар* и *Арад*, — то су **седмора** врата на ердељском граничном бедему, кроз која се тај источни бастијон везује преко Баната и Влашке са полостровом илирским.

У овом погледу била је врло важна операцијска пруга *Никопољ—Питеште—Брашово; Никопољ—Римник—Сибињ; Никопољ—Краљево—Вукан*, када су Турци у 15 и 16 веку за време своје славне поспехе надирали, и куда су у 17 и 18 веку, кад је „под Бечом Бурак посрнуо", „окренула кола низа страну". Сада 2 октобра ове године (1880) могла се славити 400 годишња прослава за дивну и славну победу, којом је кнез Павао Бранковић са својих 5000 Србаља спасао од већ

извесне погибије Стевана Баторија, и Турке сатрео, у близини Броса (Bross, Szaszvaros).

Но међу свима операцијскима пругама беше вазда од прве вредности: *Оршава* и *Голубац* на *Пешник, Слашину, Карансебеш,* одакле као бифиркација излазаше десно на *Градиште* (и даље на Хацег, Брос), а лево на *Лугош.* Овом је пругом ишао и римски цар Трајан, кад је заузећем онда славне Сармизегетуше (данас Градиште или Varhely), престонице силних Дака, покорио поноситог дачког цара Декевала; а истим путем маршираше и поносни Владислав на Варну, после 12 разносудбенских векова.

Ова операцијска пруга, која обухвата најчувеније дунавске катаракте, и која се налази à cheval оне јаке међе, што одваја западну од источне половине нашег северног фронта, — она је у смислу и дефансивне и офансивне функције од неизмерне стратигијске вредности, коју ћемо ми морати још једном узети у војно расматрање и оцењивање.

ЈУЖНИ ДЕО

Долазимо сада на земљиште нашега полуострова.

Но с овим ми још нисмо стигли до тога, да га расмотримо по војним односима, у којима

стоје поједине наше жупе узајмице једна према другој.

Ми смо још око граница. Па и ово земљиште, на које дођосмо, расматраћемо само као *границу*, и по функцијама стратигијским, какве оно има на пределе *иза границе*.

Граница

Граница је нашем полострову, као што смо већ казали, на овој страни *Купа, Сава* и *Дунав*.

Купа

И кад јој је велика вода, као војна препона, а узимајући је саму за себе, била би тек омањег значаја; ал њена долина, одвајајући безпутовни и безизворни Крш од његовог блажег наставка у Хрватску, овде је главни објект војногеографијски. Дубоко усечена, и са севера припрта Ускочком планином, која се измеђ ње и Крке увукла, чини удесан бранички праг, који заклања и једну и другу Крајину, и Савску и Унску једну од друге. Тврђава *Карловац*, на уздужној средини Купе, главно је место на овом кршевитом крају ове границе.

Сава

Сава је у свако доба врло знатна препона војничка. Њен изворан крај, исто као и Драве, много је приступнији, и не даје никакве тешкоће,

ван оне, која се налази у терену самом; ал од више ушћа *Уне* изгледа као лепеза, којој су разне уточице крила; а *Сисак* јој стожер. Наместив се у том сточку долина, војска може за неколико маршева заузети долину и *Купе*, и *Љубљане*, и горње *Саве;* и пошто би прешла преко брда код Идрије, или на Тарвису, ето је за час на Исонци, или Таљаменти за Италију.

Због тога пак, што је десна обала Саве јача од леве напад је преко ње вазда био згоднији за Турке, него за Аустријанце. И кад се једном Турци закопите у Славонији, одакле им лако бијаше форсирати и прелаз преко Драве, — њима се отвораше пут све до Беча, кога само још Раба одвајаше. Али иста Раба била је опет за Турке згоднија него за Аустријанце, јер је као какво острово, затворена Муром, Дравом и Дунавом, те Турци имађаху да бране само тетиву, док су Аустријанци морали чувати цео лук.

С ове је стране и долазила монархија аустријска у десператну опасност.

И Султан Сулејман 1529, и везир Кара-Мустафа 1683, идући овим путем, форсираше Рабу, и сташе под зидине Бечке, који би за цело овог другог пута и пао у плен бесним јаничарима, да Бечу тада часком не поможе Дунав. Беч не беше тада (као ни кашње) утврђен боље, него једним простим бастијонираним платном; но пошто се својим предграђима ослањаше на Дунав, то га Турци нису могли заузети, а да не пређу Дунав. Један део војске мораше им дакле да се баци

на леву обалу Дунава, и да се тамо размести, а то је дало времена Собјеском, да из Пољске у добар час стигне Бечу у помоћ. Изненађени и уплашени доласком Пољака, Турци не само да су изгубили битку, него окренув леђа, расуше се куд који, чим су угледали заставе пољске на брду Календергу. —

Но упоређујући ове две близнакиње, Саву и Драву, по њиховим стратигијским функцијама са полострова нашега к северу, није тешко увидети, да је Сава много удеснија за напад против Италије, а Драва против Аустрије. Мура, та најглавнија уточица Дравина, водећи Мурицом и Литвом у равницу Бечку, и преко Ротмана у Енс, управ казује пут к Бечу; док би преко Тиролске колона прелазила неплодне крајеве, газила стрма и гола брда, и имала изложено десно крило удару непријатељском.

Напротив идући уза Саву, оба су крила наслоњена на поуздане планине, и силази се на Исонцу путем најкраћим. Овим путем једанпут и иђаху Турци, и за цело би завладали северном Италијом, да их Млечани не прегонише преко планине.

Овај пут уза Саву не само што је најкраћи, кад се иде из Босне за Италију, него је најудеснији и за војску из Италије против Угарске мимоилазећи Аустрију. Њиме су могли Французи, као господари од Ломбардије и северне Италије, дати руку Турцима у рату 1809, да су хтели с њима сложно војевати против Аустрије. Јер од

свију путова, који везују Италију и Аустрију, и најкраћи је и најудеснији на Бренту па на Пијаву, уз Исонцу на Тарвис и спустити се Дравом или Савом.

И Турци, у својим ратовима против хришћана, да су место Рабе, тражили да завладају Исонцом, можда би давно овладали Италијом, а Богме после, не зна се где би се зауставили.

Истим овим путем, као што смо једном већ споменули, ишао је и Наполеон 1797, и дошав победоносно у Брук, могао је без икакве препоне пасти под Беч, да га није задржало примирје од Лубна, а после мир Кампо-Формијо. —

Дунав

Дунав је од свију европских река највећа војничка препона.

У погледу чисто оро и хидрографијском, савколики Дунав згодно се може да подели на четири дела: од извора до Пасаве, један; одатле до Вацова (Ваца) други; даље до Оршаве, трећи; и за тим до мора четврти део. Али, кад се у овај поглед узму и обзири војни, т. ј. кад се погледа на захтеве, које и показују и траже војне операције, нарочито за односаје између земаља само подунавских, — онда цео Дунав износи по стратигијској подели ***три војишта,*** свако са посебном и карактерном функцијом.

Војиште средњодунавско неомеђава Вац.

Окомци Татре и Цера (Новоградске планине) с једне, и Бакоњске шуме с друге стране, истина

затварају Дунавску долину ту у Вишеградском кључу код Ваца, између Острогона и Будима; али исти окомци новоградских планина везујући се узвишицом, из које избија река Ипоља, са малим Карпатима, не само да се може сматрати, него су и у истини *наставак* тих Карпата, који на Дунав падају код Пожуна. Бакоњска пак шума, градећи Дунаву ждрело код Ваца својим не одвећ високим шумовитим хумовима, који могу и имати неке вредности, — на свом југозападном крају нагло се спусти, и између себе, Стајарских Алпа и Драве оставља голем простор врло мало узвишен, дакле отворен и лако приступан, који се по војнички мора свакојако да сматра *наставак* огромне угарске равнице. Операције војне на том пролазу не могу наићи ни на какву озбиљну препону планинску, и могу се кретати сасвим слободно све до Литве и Пожуна.

Будим, и ако је дуго био крајњим местом турске владавине у Угарској, не може се никако сматрати као на граници, него баш у средини тога големога војишта. Њега су Турци сматрали као ослонац, одакле ће освајати и остатак средњег Дунава, а Аустријанци као први стратигијски објект за повратак изгубљеног земљишта. И тако предели, који га фланкују, као што је *Вага*, *Грана* и *Раба*, чине и по физички и по војнички саставни део једног и истог војишта, коме су природне границе, — санкцијонисане и политичком старом međом — на Алпима Стајарским, на планини Литви и на малим Карпатима.

Од Пожуна на више, то је Дунав горњи, а од Ђердапа на ниже, доњи.

Од средњег Дунава најјужнији део, од утока Саве до Ђердапа, припада граници нашег полострова.

Од Београда па све до Смедерева десна је обала узвишена и брдовита, а код Смедерева се спусти, да најпре *Мораву*, а за тим *Млаву* пропусти Дунаву. Даље је опет брдовита и висока, подупрта планинским окомцима, који идући у коб огранцима Карпатским, што од севера на леву обалу стасавају, Дунав стешњавају, и воду му убрзавају. Поступице оба брега прометну се у планину, која литицама својима од тврде стене а врло велике висине, пропушта згомилану масу воде као кроза пукотину, уску, стрму, неприступну. Од Голупца па све до Оршаве, дакле у дужини близу 100 километара, то је само кршевито ждрело, у коме на више места и у кориту дунавском има посејаних стена. Од Гребена па до Кладова траје онај чувени Ђердап, који је одвећ тешка међа доњем и средњем Дунаву, а ту је и међа целом стратигијском појасу северне границе нашег полострова. Левом обалом иде усечени пут, прави теснац, који везује Банат и Влашку; а десном је ишао за времена римска, те је везивао обе Дакије и комуницирао између градића, што чуваше и бранише и Дунав и оба пута, и заштићаваше једну Дакију од друге.

Од ушћа Поречке реке, па до утока Черне, Дунав тече на североисток, и испод Черне за-

пљускава наталожено острово, на коме је Аустрија за време турских ратова назидала била тврђаву, која је и сада дошла у њене руке, као „одвећ важан јој бастијон против Србије“.

*

Пошто смо у неколико разгледали граничну пругу, да видимо сада граничне покрајине, које спадају у стратигијски појас нашег северног фронта.

Босна

Општи поглед

Босна је северозападни бастијон полострову. Узимајући је по географијски, она је скоро *правоугли троугао,* коме хипотенузу чини море, а катете су јој Сава с Купом и Дрина с Таром. Као што смо једном наговестили, и као што ћемо кашње видети из ближе, по орографијском створу, овај је троугао подељен на три различна земљишта. Два планинска гребена, један од Ловћена правцем између Требиња и Дубровника, други од Дурмитора те на кључ Неретвански, оба дакле с обалом морском и један према другом упоредна, ограђују међу собом у истом правцу а пространу, узвишену карлицу, с које извори и потоци, немоћни да пробију ни један ни други планински поруб, понирy и увиру на ново у земљу, правећи од своје краће и дуже долине, мање и веће ублове, котлове и увале. То је ***Херцеговина.***

Падина, и висока и стрма, оног помор-

ског гребена планинског, чини *приморје* — **Далмацију**.

Од оног другог гребена, који одваја воде за Саву, простире се висока, многим гребенима и брдима испресецана и посута земља, која се, у велико узимајући, истина нагиба Сави, ал тек на половини своје ширине почне к њој видно падати. Та висока планинска земља, коју проривају многе ждреловите, а по готову све упоредне реке, — то је **Босна,** у обичном смислу.

Овај гребен планински, који одваја босанску висију од оне поле, што се видније к Сави нагиба, а кроз који реке пробијају ждреловито, те почну себи јасније долине правити, — он почиње у *Осату* на Дрини, па упоредо са осталим планинама тегли правцем ка *Бишћу*. Северна половина Босне, од тога гребена па к Сави, припада поглавито савскоме војишту, и улази непосредно у стратигијске комбинације по овоме крају.

Стратигијска важност

У погледу војном, а за стратигијске односаје између *Босне* и *Међудравља,* Босна има у главноме **три отвора** према тој страни, који могу, према овакој и онакој ситуацији, показати извесне функције на тамо и на овамо. Ти су отвори: *Уна, Врбас* и *Босна*.

У ратовима између Турске и Аустрије прво војиште на овојзи страни било је на Купи и на

Уни. Аустријанци стојаше на првој, Турци на другој.

Први отвор

Уна се може прегазити на сваком месту. По томе *Бихаћ, Нови* и *Дубица*, као неке тврђе на тој прузи, не би могле зауставити никакву војску. Војска би могла поћи уза Сану, и доћи до *Приједора* скоро без по муке; одавде пак прејездити или на *Бањалуку*, или на *Јајце*, а одатле после за неколико маршева стићи у *Травник* и даље у долину Босне реке, срце свеколике Босне.

Други отвор

Но супрот оваке инвазије и одбрана би могла бити врло корисна, ако би се Уна напустила, и браничка војска концентрисала на *Врбасу* код *Бањалуке*. Бањалука има добар *централни положај*. Војска размештена иза Врбаса, левим крилом наслоњена на Бањалуку, десним на неприступне планине, центрумом заузела би висине, које доминирају варош и целу долину. Непријатељ би морао или да се код Бањалуке бије, или да дефилује преко стрмих и високих коса, па да издуши на Врбас код *Језера*, или на *Јајце*. Ако војску од Бањалуке потисне, ова има слободно одступање у Босну или на *Маглај*, или на *Травник*, а свуда на путу врло удесних положаја, да се заустави, и непријатеља задржи. Хтедне ли пак да Бањалучки положај обиђе, и упути се право на југ па било на *Кључ* или *Јајце*, она

оставља за леђима и на боку браниоца, који је може у свако доба да нападне са стране и да јој повратницу заузме.

Као на целом појасу северног фронта, тако и овде, Турцима је вазда било удесније нападати на Аустрију, него овој да нападне на Турску.

У ратовима, и појединим походима, још од 14-ог века па све до у 18-ти, *Бањалука* је, дакле доњи Врбас, био Турцима један центар за напад, на *Хрватску* и *Крањску*.

Године 1396, после чувене битке Никопољске, из које је угарски краљ Сигмунд једва жив утекао, победна војска Бајазитова разлије се по свима оближњима крајевима. Једно оделење јурне чак кроз Босну, и од Бањалуке удари на Стајарску, допре до Птуја (Pettau) попали га, оплени и поврати се са силество робља натраг. Другим крајем истина буду потиснути од Пожеге, ал Турци и опет оплене цело Међудравље. У повратку свом, а путем к Србији, дотакну се доње Дрине и Зворника.

Године 1415, после мира, који је влашки војвода Мирче[15]) с Турцима учинио, крене се једна турска војска на Босну, јер њен краљ држаше страну Бајазитову сину Муси, као и Угри. Војска допре опет до Саве и Уне, и прешав у Стајарску опседне Радкерсбург не далеко од Граца. Херцег стајарски, Ернест прибере око себе Стајарце, Крањце и Хрвате, и у жестокој битци потисне их натраг, који сав губитак накнаде пленом Босне

и заузећем и оно мало тврђава, што још беше у босанским рукама.

Године 1431, прềђе једна војска турска код Метлина Купу; но код Рудолфсверта буде дочекана, и потиснута натраг преко Купе.

Исто тако туда пројуре и године 1470, па и 1472. и 1473, у којима приликама долазише до Љубљане, Удине, Велковца и преко Драве до Цјеловца. —

Но сви ови налети били су тек плена ради. Правог освајања још не беше, јер су још између Турске и Аустрије стојале и ако слабе државе Србија и Босна.

Кад су пак ове две државе при крају 15-ог века са свим пале под власт турску, и ишчезле, онда су, пошто Сава и Дунав постадоше границом турском, и операције узеле други правац. Тада су турској освојној сили стратигијска врата за Аустрију и Угарску, постали *Београд* и *Морава*.

Двеста година трајала је још борба између ове две царевине, и граница турска за то време била се са Београда померила на Будим.

У другој половини 17-ог века пошла је сила турска назад, и за 50 година нове борбе граница турска сиђе опет на Саву и Дунав.

У то се доба и улога оба противника измени. Аустрија сада постаде нападач.

Па и аустријске главне операције, које су биле управљене против силе турске, ишле су такођер истим путем: на Београд и Моравом. Ал за

обезбеђење крила и позадности, и да би се заузело земљиште, које се на главни стратегијски правац ослања, морало се оперирати и против Босне.

Трећи отвор

Најкраћи пут, а да се у срце Босне дође, дакле, који с најмање труда највише користи обећава, — то је *долина реке Босне.*

Немири у Цариграду 1688. осмеле Аустрију, да се лати крупније офансиве.

Да се на Београд пође, као на фокус турске силе за Аустрију најопаснији, захтевала је и политика и стратегија. И као ратни план углави се: Кнез баварски са 40.000 да пође на Београд; ђенерал Ветерани са 4000 да иде на Ердељ; Лудвиг баденски са 6000 да пређе у Босну, те да, за потпомагање београдске операције, Савом иде к Београду; међу тим да се Стојни Београд, Вараждин, Кањижа и Сигет блокирају. За Београд и Босну концентрација у Осеку.

Крајем Јуна још не беше искупљена сва војска. А код Београда стајаше већ Хасан-паша са 15.000, код Шапца Јеген Осман-паша са 11.000. Босански пак паша стојаше у Бањалуци са 9000, и једно оделење од 4000 код Брода на Сави.

Од Осека крену се војске.

Кнез баварски, као главни командант целе операције, непосредни заповедник главне силе упућене Београду, најпре освоји Илок и пође даље к Земуну.

Лудвиг баденски имаћаше у задатку, да Саву прêђе негде око Брода, и да низа Саву, а десним јој брегом коперира к Београду. И ма да је један одред његов Брод заузео, то он и опет, пôђе од Осека преко Пожеге у Хрватску, те преко Хасме и Лоње дође на Уну код Костајнице, да ту на десну обалу прêђе. Ово је учинио с тога, што за прелаз код Брода не имаћаше доста снаге, а поглавито што не имаћаше понтона за мост. Осим тога бијаше му потребно, да се састане са хрватским баном и његовим граничарима, који га у Петрињи (близу Сиска) очекиваше, и да себи обезбеди савску долину, која му хвата бок и леђа. С тога нареди, да се Брод држи и утврди мостобраном, а да понтони из Сиска низа Саву плове за Брод.

Али према Костајници стајаше паша са 6000 војске.

Уна бијаше велика, и на много места не мања од Саве. Сви бродови бијаху заузети и за одбрану удешени.

Лудвик мораше да форсира. Потпомогнут великим бројем Хрвата и Срба, који му са свију страна придолазише, он прêђе Уну, заузме Костајницу и пашу победи. Уступице за његовом разбијеном војском, заузме он и Дубицу и Градишку (Брибир). Окрепив се у родној равници најдоњег Врбаса и хлебом и множином придошлих му Срба и Хрвата, крене Лудвиг напред, пређе Врбас, и крајем Јула стигне у Брод.

Овде му дође глас и упут од кнеза Бавар-

ског, да су царевци Саву прешли и Београд опсели, те с тога немора он суделовати за прелаз преко Саве, него нека заузме Градишку, па да Саву од непријатеља и на више и на ниже очисти, да би им се довоз обезбедио. На кратко за тим, дође му нови упут, пошто је Брод заузет, да га Лудвиг за одбрану удеси, мост преко Саве намести, мостобранима утврди, те да би се у свако доба у Босну прећи могло.

Док је Лудвиг све ово радио, паша је босански, прикупив јоште силе из унутрашњости Босне, долину Укрине заузео, и свој стан ударио на Дервенти.

Лудвик, који је извештен био, да у паше нема више од 7000 војске, науми, да га препадом из своје близине уклони. Да то постигне, пусти глас, да ће преко моста натраг у Славонију, и пртљаг пребаци преко Саве, пешадију и артиљерију пошље у Брод, а код себе у стану задржи само 3000 коњаника.

Са овима освање он једног дана код опустелог села Дервенте.

Паша, од избеглог ведета о томе покрету извештен, није се много изненадио; али Лудвиг јесте. Јер у паше небеше 7000, као што је био извештен, него око 15000 војске. Изгубив корист од препада, обманут о величини непријатеља, а у немогућности, да у таквој близини одступање нареди, — Лудвиг је заиста био у положају веома критичком.

Али неодлучност не беше његова црта.

Поуздан у своје коњике, без обзира на премоћ

турску, заповеди он јуриш. — Непријатељска пешадија беше у средини, а коњица на крилима; ал цео убојни ред иза теснаца. Бригада Пиколомини пође напред. Чим су се првопрошли уредили, спахије налете с највећим бесем. Ескадрони аустријски издрже овај налет јуначки. Мало по мало борци се једни и други измешају и начини се окршај. У одсудном часу укаже се и бригада Кастел и јурне на спахије с бока. Ови на мах устукну и нагну назад. Царевци појуре за њима, и наиђу на јаничаре од спахија остављене. Опет нов, крвави бој. Јаничари дочекају аустријске коњике на 15 корака, опале по једном, па се лате сабље и јатагана. Покољ беше страховит. 5000 лешева у час покри крваво ограшје. И паша и јаничар-ага борише се и бранише као лавови; — ал сви подлегоше.

Лудвиг се врати победно са 2000 заробљеника, 40 застава, с топовима и великим пленом пртљага у Брод.

Глас о овој дрској а срећној коњичкој битци на Дервенти, ентузијазмисао је цео Беч. По храмови се држало благодарење, а по улицама нечувено весеље. —

По тој битци, цар Јосиф и ратно вијеће држаше Босну као већ освојену, и препоруче Лудвигу, да помоћу 6000, што ће од кнеза баварског добити, поседне Сарајево и Јајце, и да заузме не само Босну, него и Херцеговину, па и Далмацију,

те да пружи руку Млечанима, који су у то доба срећно заузели Сењ.

Заиста лепа жеља, ал — само жеља!

Јер Лудвиг одговори многорадом Бечу, да је он истина добио помоћи 6000 војске, од кнеза баварског, ал не с мишљу, да с том шаком људи освоји толику земљу, за шта му неби ни 30000 доста било, него зато, да на Сави заузета места поседне, те да ту реку преко зиме задржи у власти.

И Лудвиг сматраше да му је пре свега потребно, да се са Србијом преко Дрине свеже, те с тога крене од Брода на Брчко, па отуд у Зворник, јер — међутим, одмах по Дервентској победи пао је и Београд у руке цареваца.

И Ердељска експедиција била је срећна. По заузећу Липе, поседне Ветерани и Лугош, и Карансебеш, и низа Черну дође у Оршаву и заузме је.

Војска се иза тог размести на зимниште у Пожаревцу, Смедереву, Београду, на Дрини, Сави и Уни. —

Важност Зворника

И заборављајући генијалне Римљане, који су свој пут од Спљета за Срем и Београд изводили на *Зворник* (ad Drinum), — овај поход довољно нам показује, колику вредност има овај кључ од Дрине. На сточку најважнијих путева, којима се може из једне земље у другу, што су на брего-

вима Дрине, најудесније ићи, Зворник је мост измеђ предела, који са највише функције један на други утицати могу. Имајући њега у својој власти, значи држати у зависности и *ушће Дрине*, и *Брчко*, и *Сребрник* и целу *Спречу*, и важни *Маглај;* а излази и на пут за *Високо* и *Сарајево*, за *Горажду* и *Вишеград* (преко Сребрнице). На десном пак брегу Дрине он има природне свезе са Шапцем преко Љешнице, са Београдом преко Градојевића (Немањићски пут), са Ваљевом преко Крупња, са Пожегом преко Љубовије.

Све ово даје Зворнику непоречни значај, који он има као стратигијско место на Дрини. И данашња важност његова, коју му Аустрија даје, само је слѣд старије оцене.

Важност стратигијских праваца

Брод — Сарајево

Пруга, коју бележи *Кључ, Травник, Сарајево*, то је оса, око које гравитира сва самосталност босанска. Против те осе најопаснији је правац долином Босне. Хватајући је с деснога крила, она губи свезу с ослабљеним трупом својим, и пада на милост победиоца.

Аустријанци су вазда појимали ту стратигијску ситуацију, ал се нису њоме користили никојом за њих поспешном приликом.

Година 1697 беше за Аустрију срећна година.

Колико генијална, толико и срећна, ал недовољно употребљена победа, коју је над Султаном Мустафом II. изборио принц Евгеније на Сенти, очарала је целу Европу. Забринути бранилац и опет доби подржна поуздања, да нападач буде, а трофеји са Сенте раструбише по Европи славу аустријског оружја.

Али примакнута јесен (почетак Октобра) није допустила принцу Евгену, да овако срећно започет поход настави, и у погон за растројеним непријатељем пође. Он дакле смераше већ да војску на зимниште смести; но пре, него би отишао у Беч, да из руке цареве прими наградни, 4000 дуката скуп мач,[16]) хтео је да ово мало времена, које се још употребити може, не прође напразно.

Од свеколике војске одабере Евгеније 4000 најбољих коњаника, 2500 по избор пешака, 12 топова и 2 мерзера с послугом и запрегом, и приличан број минера.

Овој војсци за старешине а уза себе одреди принц најбоље ђенерале, нарочито свог пријатеља и друга, принца Комерсија, и неустрашивог и одлучног Гвида Старемберга. Па онда пође на Босну.

До душе ни до данас се не зна прави мотив овом његовом походу. Начин како га је извршио, и шта је после тога било, одриче сваку озбиљнију предпоставку.

У исто време, кад ће он преко Саве прећи, наредио је, да граничари упадну према Бањалуци,

а ђенерал Рабутин према Тамишвару и Панчеву. Ово ваљда тога ради, да Турцима одврати пажњу од његовог правца.

А он се крене с војском из Осека, и пређе у Босну. Осамнајест дана трајао је марш кроз густе шуме, преко стрмих брда, кроз узане долине и дубоке јаруге. Пуковник Киба, јуначки заповедник славонских граничара, а кога је Евгеније због његовог познавања земље на савет позвао и у предводницу одредио, — ишао је увек напред, и са својим људима осталој војсци пута крчио. Села беху напуштена, поља празна, путови зарасли. 6. Октобра заузму *Добој*, на високој и стрмој стени уз Босну, после кратке одбране. Одавде предео беше питомији, села пунија, стоке и хлеба достачно. Сутра дан се преда *Маглај*, и уз Босну марширајући дође се до *Жепче*. Она је у равнини, и пошто се опираше, буде узета на јуриш. 9. заузме пуковник Киба *Врандук*, у коме Принц, због лоших путова, остави артилерију и као заштиту јој 700 људи под командом једног пуковника, под којим ће стојати и гарнизони у Маглају и Добоју, и који ће држати свезу са Бродом. Евгеније маршираше даље. Са свију страна летише к њему Србљи Босанци, који га на маршу свачим потпомагаше, наумни, да при његовом повратку, и сами Босну оставе. Мухамедански пак становници, сви су се повукли у збег ка Сарајеву, и уз њега су се згомилали.

Тринајестог Октобра стигне принц Евгеније до њега. Дан пре изашље он гласника с трубачем

а с писмом, у коме Сарајевце позива да се предаду. Трубача Турци убију, а гласник са 5 рана умакне. Принц Евгеније чим стигне на вис изнад Сарајева, одмах пошље један део војске унутра „да варош заузме и *оплени*“.

Пошто је варош опљачкана, заповеди „да се упали“. Турци су истина, што се понети могло, прилично покупили и избегли, али су царевци и опет „с учињеним пленом били задовољни“. Но „*да би плен био још већи* и бољи“, одреди принц неколико коњичких оделења да за избеглим Турцима у погон пођу; и коњици се повраћају иза тог „с многим скупоценим стварима и са врло много жена и деце“. Као уз пут тако и у Сарајеву самом беше много збегова Срба, готови, да са царевцима своју домовину напусте. „Ја се надам“ говораше им Евгеније, „да све хришћане одавде претурим с оне стране Саве“.

Сарајево, у то доба једно од највећих и најбогатијих места у Турској, које по сведоџби самог принца Евгенија имађаше онда преко 120 џамија, — пошто је „све ватром изгорело“, 15. Октобра Принц се врати натраг. Уз пут *оплене* и *изгору* Маглај и Врандук. Малени Тешањ стави се при свем том на отпор, и принц Евгеније, пошто је време много застудило, и путеви због напалог снега још тежим постали, — остави га с миром, и на Митровдан пређе код брода Саву и трећег дана стигне у Осек.

Овај поробни поход, и ако се не може да

оправда никојом стратигијском цељу, при свем том, што га је извео један од највећих војвода, то опет он не побија стратигијски значај прузи, која води у срце земље.

Ал и опет, ми би према генију принца Евгена грешили, ако би, ослањајући се на његове биографе, поверовали, да је овај његов поход био без икакве веће мисли, дакле према томе Дон Кихотски. По наредбама које је он лично издавао, наш назив „поробни поход", не може да вређа осетљивост и правду његове иначе велике душе; али његов нагли повратак на леву обалу Саве беше последица врло мудрог разлога. Јер, неспремљена Босна, а поразом султановим на Сенти потресена, могла је пропустити Аустријанце преко Саве и до Сарајева. Но дошав к себи, Далтабан паша спремаше се не само на одпор, него и да Аустријанце погони. Да не би Евген добивену славу метуо на коцку, он је, као и све скоро срећне војводе, умео, да од похода, који је имао за цељ *заузеће Босне,* начини тајну. Срећни људи верују, да им је боље, да остану тајна, него да својој стеченој слави, ма шта као контрабаланс наместе.

Истина, докле *цело* наше полострово чини *једну* државу, при чему је Босна тек саставни део те велике државе, дотле је ова пруга Брод-Сарајево само *секундарна,* у стратигијском односу према целокупној држави; али у односу *саме* Босне према своме северу, она је ***капитална.*** Јер

ова пруга не само што је *најкраћа*, и што води *капитали*, него иде и *средом* земље, те земаљску снагу *цепа* на двоје, у случају, кад се са севера на Босну напада, или има оба бока *једнако* обезбеђена, ако се њом на Славонију напада.

Од 1391 године, кад су Турци први пут нашли на земље с оне стране Саве и Дунава, па до 1791, кад је са Свиштовским миром завршен тај 400-годишњи рат између Турске и Аустрије, — кад год је каква операција из Босне пошла са стратигијском цељу к северу, она је вазда ишла овом пругом реке Босне.

Јер, узимајући Саву као стратигијски базис, операцијска пруга пролазећи са свим згодно са средине базиса, добива, према походној цељи, врло слободан покрет и к *Осеку*, као првом стратигијском објекту у подунавском Подрављу, и к *Сиску*, као централном положају у средњој Посавини. Оба места, као кључеви првог новог војишта, постају потпорњом прве вредности за даље операције, а стратигијским својим утицајем обезбеђавају и повратницу првој иванзији, и директрису даљем напредовању.

При последњем походу Сулејмана великог у години 1566, поседна међа турској сили беше на водомеђи Рабе и Дунава. Места *Весприм*, *Палота*, *Тата* (Dotis) бележила су пругу, на којој бејаше предводнички базис с ослонцем у Будиму, за покрет ка Бечу. Аустријска прва браничка пруга беше на *Раби*.

За операције против Беча с овог базиса, ваљало је Сулејману да има обезбеђена оба крила у толико пре, што је прави базис његовој сили био у *Варадину* и *Темишвару* са стожером у *Београду*, са чега му главна операцијска пруга бејаше јако истакнута, а базиси један према другом попречни.

Но од напада у десни му бок није се имао бојати, пошто му савезник, ердељски кнез Запоља, држаше изворну Тису, и настутапше к њему.

Али лево крило његовој операцији не беше тако поуздано заштићено. Са Драве која је попречке а из близа упирала у ребра његовој операцијској прузи, могао је Сулејман бити врло лако нападнут, и — од главне му повратнице одбачен на Ердељ.

Због оваког незгодног положаја свог операцијског правца, Сулејман, чим је у Београд стигао и у Земун прешао, нареди Мухамеду, паши босанскоме, да преко Саве пређе, и к Барањи тегли.

Мухамед прикупи војску у долини Босне и преброди Саву код Брода још крајем Јуна. Преко Ђакова и Подгорца лако је прејездио Славонију, и око Вапе (Valpo, Valpovo) падне на Драву. Драва беше тада необично велика. На простору од Вапе до Михољца прелаз трајаше неколико дана. Лева обала Драве је много мочарна. Речица Алмаш, и остали потоци, који са печујске терасе теку у Драву, такође су из корита изишли. Велики простор земље покриле су биле баре и мочве. С тога је војска турска нередовно и поступице

стизала у котар варошице Шиклоша, која је у подножју печујске терасе.

Хрватски бан, тада већ далеко чувени и са свог јунаштва прослављени Никола Субић—Зрињски, беше са своји Србљи и Хрвати у граду Сигету. Чим је разабрао да паша босански прелази Драву, одмах одашље једно оделење од своје војске у коб Мухамеду. Заповедник тога одреда био је већ на ивици терасе, кад је паша код Шиклоша ударио стан за још неприкупљену му војску. Одред се користи овом неспремом турске војске, и изврши тако срећан препад, да су Турци онако још неприбрани, и ако су иначе били без икаквог сравњивања бројем надмашнији, распрштали се куд који, између бȃра и мочава, у којима су се врло многи подавили, па и сȃм паша Мухамед.

Овај пораз учинио је овај бој претечом опсаде сигетске; јер Сулејман, кад је чуо о овој погибији Мухамедовој, он место да настави свој марш ка Јегру, куда је пошао, и већ неки део војске преко Дунава пребацио био, окрене се од Варадина к Сигету. —

Осим овог похода Мухамедовог, скоро све остале операције из Босне биле су без стратигијске цељи; него већим делом с том нарочитом тежњом, да што више предела поплене и поробе. Свакад па ма како војска била силна, чим се претоварила пленом и робљем, она се враћала натраг. А често је допирала здраво далеко.

Тако још 1396, одмах после чувене битке Никопољске, једно оделење турске војске пројури кроз Босну, пређе Саву код Брода, и опустив цело Међудравље, врати се дома.

Од 1416, па у напред, није било скоро ни једне године, да по која мања и већа чета не налети у Славонију, или Хрватску, или Крајину, те је пленила и робила; све што су могли понети и повести, Турци су односили и силно робље одводили. Често су допирали далеко у дубину Стајарске и Корушке, а често прелазили и Таљаменту. Од ових небројених налета, који су, као што рекосмо, били већином дивљачка поплава, вредно је поменути интересантно одступање Јакуб паше босанскога 1493.

На годину пре, пођу Турци у три оделења на Стајарску, Корушку и Крајину, и преко Купе уза Саву прегазе Љубљану и допру до Белака (Villach). Цар Максимилијан одашље нешто војске у Корушку, где се сједини са прикупљеном силом Рудолфа Кевенхилера. Али-бег, под чијом заповешћу стајаше сва три оделења Турака, на глас, да Рудолф против њега иде, удари стан код Белака и почне се спремати за бој. Но пре него што су се Турци могли опшанчити и за бој уредити, Рудолф са својим Крањцима и Стајарцима, а поткрепљен и Максимилијановом војском, из убаха нападне на неспремне Турке, и тако их потуче, да је поред 7000 заробљених, више од толико остало мртвих на бојишту заједно с Али-бегом.

Да ову погибију турску освети, крене се одмах на пролеће Јакуб паша босански са 10000 војске.

Што је једног пашу код Северина на Дунаву кнез Павал Бранковић истог пролећа расуо, а други паша у кланцима Карпатским код Ротертурма заглавио, то је све Јакуба још више жестило.

Јакуб се дакле крене. С највећим бесом проjури он кроз Крајину, прегази Љубљану и допре палећи и пленећи до у Стајарску и пороби Циљ и Птуј. На Ину подигнут народ под Ђорђем Херберштајном, вољно или невољно, не стигне на време, да пустахије укроти, или бар силно робље одузме; и Јакуб, враћајући се с пленом и робљем, стигне у Хрватску.

Хрватки Бан Дренчин прикупи брже боље нешто војске, и Турке у теснацу Садбарском опколи. Јакуб, овако притесњен, понуди Бану велики одкуп, да га пропусти с миром; али Бан захтеваше још уз то, да све робље одпусти и сав плен поврати. Но док је ово погађање трајало, Јакуб беше присебнији, него што је Бан био обазрив; паша тајом кроз планину себи пута прокрчи, и Турци једног јутра не освану.

Преварени Хрвати погоне за њима. Јакуб одступаше и хитро и вешто, и падне на Удбину. Заузев врло згодан положај стане да дочека Бана. И Дренчин и Хрвати му беху одступањем Јакубовим јако надражени; а много назубни на плен, који носише Турци, нападну, чим стигну. У час

се начини страховити окршај, — али по бадре Хрвате несрећан. Скоро све вође хрватске, па и сам Бан са близу 6000 Хрвата покрију крваво огращје, а робље и опет одведу Турци. –

Зворник — Нови

Казали смо, да је пруга *Сарајево — Кључ*, главни базис за одбрану Босне против напада од Славоније. Но ово је *позадни*, *последњи базис*. Босна има и *предњи браник*, који има у себи доста отпорне снаге. То је пруга од *Зворника* на Дрини, па до *Новога* на Уни. Десно крило овом предњем браничком прагу чини река Спреча, с ослонцем на Зворник и Добој; лево крило чини река Сана са Гомојницом с ослонцем на Бањалуку и Нови. Центар овом бранику чини питома подгорина *Жупа*.[17]) чија се крила, од Добоја уз Усору на *Тешањ*, и од Бањалуке уз Врбању на *Котор*, везују са позадном главном потпорњом, *Травником*, на главном бранику.

Са свог косог положаја према нападном фронту из Славоније, очевидно је, да је у оба браника лево крило више изложено нападу, и ако га је лакше бранити. И *Бањалука* и *Кључ* беху врло често први стратигијски објекти за аустријску офансиву, особито онда, кад се босанска граница спустила с Крша на Уну.

Такав напад, са стратигијском цељу, беше и онај године 1737.

У срећним операцијама принца Евгена у го-

дини 1716 и 1717, и Босна је била узнемиравана на овој страни.

Тако је године 1716 ђенерал Петраш са граничарима освојио и порушио посавска места Градишку, Брод, Велику, Дервенту, Добој и још нека; а ђенерал Јован Драшковић на Уни Дубицу, Перковицу и Островицу, а идуће године и Козарац.

На основу Евгенових победа, а миром Пожаревачким године 1718, Босна је изгубила Савску обалу, и граница аустријска ишла је од Брода (више Новога) Уном до Слабиња, одавде на Лепеницу, Дервенту, Сребрник, па Мајевицом на Дрину. Северна Србија, Мала Влашка и Банат припадну такође Аустрији.

Године 1737 Аустрија је опет огласила рат Турској, као савезница Русије, која је на годину пре завојиштила на Турску.

Аустријска војска у Србији под Маршалом Секендорфом прêђе Мораву, и 12 Јула заузме без боја Ниш.

Операција против Босне тада имађаше у плану, да напада на лево крило њенога браника. Напад је имао да се изврши у исто време и против Кључа и против Бањалуке. Трећа колона имала је поћи средином измеђ ове две.

Личани[18]) су пошли од Сења — близу врела Уне — на Вакуп, те да пре свега овладају Островицом (уз Вакуп на Уни), Пуковник Валвасор јурне на Љешницу и овлада је, а пуковник Рајнах на Островицу, но буде сузбијен. Хрватски Бан Естерхази дође преко Вратника под Бужим

и опседне га. Главна колона била је под принцем Хилдбургсхаузеном на Сави и бројала је 15 Батаљона, 12 гренадирских чета и 33 ескадрона, свега око 15.000 војске. Предводница ове војске, од 2600 људи, под ђенералом Мифлингом пређе Саву код Градишке, и у три неразборно удаљена оделења приближаваше се Бањалуци. Посада Бањалучка испадне одважно, и сва три оделења једно за другим разгони, и потуче. Иза тога стигне 12 Јула и главна сила под Бањалуку, и почне је лубардати. Али паша, везир босански, прибрао је своју војску у Травнику, и крене се Бањалуци, но не обичним друмом, него странпутицом и више Крмена пређе Врбас на сплавовима, па кроз планину примакне се невиђен Бањалуци до на 1 сахат. 24 Јула из убаха нападне на аустријску војску, која, препаднута, безобзирце појури к Сави, оставив и топове, и муницију и сав пртљаг Турцима, којом приликом прогутају вали Врбаса силество аустријских коњаника, који су нагли били на Врбас. Овај пораз главне силе, приморао је и Бана Естерхаза да од Бужима одступи.

Одавде се Али паша крене на Зворник, који је пуковник Грин био притеснио, и потиснув га отуд, пође на Ужицу, коју освоји глађу, а затим и Рудник. Пошто је све то извршио, он пође у потеру за Србима из Старе Србије, који су с Аустријанцима пошли да се селе преко Саве, и стигнув теретни збег, скоро сав исече, а само умакну 1200 душа, што населе у Срему села Накинце и Хртковце, (Клименте). —

Важност Босне на по се.

Колико је у опште Босна за локалну одбрану јака, — а ово важи и за цео крај на запад — а особито Уна, тако звана *Крајина босанска*, предео измеђ *Сане* и *Коране* — ваљда се нигде тако добро не види, као из трогодишњег рата од 1788 до 1790.

Несрећним поразом ђенерала Валиса на Лупоглаву код Гроцке. у Јулу 1739, Аустрија је са миром, који је начинила с Турском у Београду 11 Септ. 1739, — изгубила скоро све оно, што је са пожаревачким пре 20 година добила. Изгубила је т. ј. и Малу Влашку, и Србију, и Босанску Посавину, и град Нови. Граница јој дакле беше она иста, као и сад у 1878, с том само разликом, што је Турцима сада припадала и Оршава на Дунаву, и Цетин и Дрежник према Слуњу.

Крајем лета 1787 огласи Турска Русији рат.

Аустрија, и тада уговорни савезник Русији, имала је дужност и рачун, да и она у рат уђе, и цар Јосиф 30. Јануара 1788 огласи Турцима рат.

Размештај аустријске војске беше у почетку рата овакав: у Галицији и Буковини принц Кобург, у Ердељу ђенерал Фабрис, у Банату ђенерал Вартенслебен, у Славонији ђенерал Митровски, према Босни ђенерал Девинс: иза њих главна сила под ђенералом Ласцијем.

Према Босни — на спрам Уне — беше 20 батаљона, 35 гренадирских чета и 10 ескадрона.

Од прилике оволико и према Босни у Славонији — на Сави.

Пуних 6 месеци трајала је непрекидна борба на овој страни скоро без икаква успеха, јер аустријска војска ни педља се није могла померити напред. Од врела Уне, па у около све до Дубице, нема ни једног важнијег места на граници, где не беше боја, и опет ништа. И Доњани (више врела Уне), и Соколац (јужно од Бишћа), и Клокот, и Исачић, и Трсац, и Стрлић, и Кладуша, и Подзвезд (све места на граници северно од Бишћа редом), а тако и Прибој (западно од Бишћа), и Дрежник, и Цетин, — погореше и облише се крвљу, а обе војске осташе на првашњој нози.

Кнез Карло Лихтештајн залуду покушаваше да заузме босанску Дубицу, и мораде се натраг преко Уне вратити у свој стан Церовљане (близу славонске Дубице). Исто то чињаше и ђенерал Девинс, који је поболелог Лихтенштајна у овој команди заменио. Па и покушај против Новога, који је предузео био ђенерал Клебек са Слуњани, и потпуковник Хилер са Сережани, прошао је на празно; једино што су изгорели село Видорију.

На Преображење прими команду над Хрватско-Славонском војском ђенерал Лаудон. Он дође у стан код Дубице. На Вел. Госпођу освоји Дубицу а 22. Септ. после јаке опсаде и Нови. Иза тог измести Лаудон свој стан пред Босанску Градишку, но јесење доба не допусти му даље што радити. Он преда команду ђенералу Девинсу, а сâм оде у Беч.

У Мају месецу 1789 предузме и опет Лаудон команду над Хрватском (30.000) и Славонском (21.000) војском.

Тада у Банату заповедаше ђенерал Клерфајт: у Ердељу кнез Хохенлој; у Галицији, Буковини и освојеном делу Молдавије принц Кобург; главном силом маршал Хадик.

Лаудон пређе преко Саве код Градишке и опседне је.

Ал у Августу прими команду над главном силом. Од Хрватско-Славонске војске узме он са собом неки део, и опсадне топове, и 1. Септембра опседне Београд, који му се 27-ог преда. По паду Београда заузме аустријска војска и Смедерево и Кладово низ Дунав, а до јесени изгубе Турци и Пожаревац, Ћуприју, Карановац и 4. Јануара 1790 Крушевац. („Кочина крајина“).

Но и ако су Аустријанци овим срећним ратом заузели Србију на западу до Дрине (уз воду до Зворника), на истоку до Тимока, и на југу до Мораве, (западне) — то опет у Босни не беше скоро никаквог већег успеха, осим што ђенерали Бубенхофен и Јелачић попâле још неколико места, и ђенерал Девинс једва у Јулу 1790 заузме Цетин

У Јулу 1790 уговори се примирје, а на св Илију 1791 потпише се мир у Свиштову.

Па од свега Лаудоновог успеха, какав беше добитак аустријски?

Ништа друго до: Оршава на источној страни и на западу Цетин и Дрежник!

*

За налетање из Босне преко Саве и на Драву, Босна има врло згодан положај. Наравно је било, да су и Угарска краљевина, и Аустријска царевина често пожелеле, да овај крај под своју власт узму, те свој политички мозаик, на коме цела њихова државна зграда стоји, увећају, и од налета се обезбеде. Покушаји угарског краља Матије у 15. веку, и борбе Аустријског двора све до краја 18-ог, биле су само последице те њихове тежње. Но не само брига, да се од напада и налета обезбеди, него и тежња, да границе своје помери на југ, — особито од времена кад је Турска очевидно пошла назад — Аустрију је довила на мисао, да Босну ваља заузети, у толико још пре, што баш ова Босна била би јој највећа сметња при сваком њеном агресивном покушају, пошто би Турци из Босне могли јој одсећи везу са домовином.[19]) И Аустрија је увек о овоме мислила; ал нарочито од године 1770, кад јој је Русија први пут понудила Босну (с Херцеговином и Далмацијом), ова је идеја добила много важне санкције, пошто ју је запечатио природни супарник аустријске државе, а замишљани протектор ових народа. И после 108 година, и пожеља и понуда буду извршене, јер човечанска Европа, у својој свечаној седници у Берлину реши, да роб остане роб....

Окупирање Босне у години 1878, и ако се не може сматрати као војна операција, — јер је то Европа заповедила, Турска на то пристала, а

народ не беше организован, — опет је ишло у главном оном истом пругом, којом је пошао био Лудвик Баденски, и којом је ишао принц Евгеније, — долином Босне од Брода на Сарајево. Али кад се сетимо, и у обзир узмемо, да је Далмација сада била у аустријској власти, те је и отуда једна колона наступала; да је Србија била сасвим неутрална, више него што је иначе суседна држава при обичном рату у својој близини; да је сама Турска по нужди пристала на окупацију, те никакве војске на бранику није било; да је народ хришћански морао да трпи окупацију, и према одредби Европе лојалан био; да се мухамеданско становништво само локално и без икакве организације одупирало напредовању уредне аустријске војске, — па опет какве је муке стало то окупирање, — онда без устезања мора се признати, да Босна има врло велику моћ одбране према Аустрији, и да је данашња Аустрија неби могла, или тек десператно тешко, свладати, да су све околности другаче биле, и да је Босна била Босна. —

СРБИЈА

Географско-стратигијска важност

По положају

Србија је на средини северног фронта нашег полострова.

Но не само што је на средини, него што је на ударцу оне светске струје из Европе у Азију, њен је положај најзначајнији од свију суседних јој покрајина, на све четири стране света; и, находећи се у наставку оне важне бразде средњег Дунава, она је на стицају најважнијих комуникација измеђ средње Европе и југоистока, скупљајући их све ка центруму полострова, где се стичу и најглавнијѐ планинске баријере овога земљишта.

Ову њену важност и огромни значај чини поглавито ***Морава.***

Погледајте на карту.

Дунав, ова најважнија европска артерија, окренув од Пожуна к југу, у истом правцу води и струју сваковрсних односа суседних му земаља. Ал код Београда он навија на исток, да се наскоро урије у ону величанствену сутјеску, чувено дунавско ждрело, које као зид затвара и омеђава попришта подунавским народима. Долина пак *Мораве,* која је у *правцу* тог средњег Дунава, може се сматрати као *наставак* не само долини његовој, него и као наставак *Тиси,* тој другој важној и големој воденој бразди у пространој угарској низији.

Ово би већ довољно било, да Морави осигура њену премоћну важност међ осталим долинама суседних покрајина; ал Морава има још нешто, што јој овечава надмашни значај на овом полострову.

Као год што је она у правцу са севера на

југ наставак Дунаву и Тиси, тако исто, а у истом правцу, има и она наставка даље у долини *Вардара* и *Марице,* које својим доњим крајевима упиру у *Бело море* и *Дарданеле,* тако, да од *Цариграда* или *Солуна,* па све до *Беча* или *Пожуна.* имате једну, скоро непрекидну бразду, као центрипеталну осу, око које гравитирају сви односи овог најважнијег моста између Европе и Азије, — и друштвени и политички, и икономни, и војни.

Ал пођимо мало уз Дунав.

Долина његова има правац од југа на север, све до Вишеграда. Одавде скреће она на запад; ал недалеко од те дунавске залактице, ми наилазимо на једну врло важну реку, која се зове опет *Морава.* Њена долина налази се у правцу *средњег Дунава* исто онако, као и наше Мораве. И та се дакле долина може сматрати, у правцу меридијанском, као наставак долине дунавске. Ова *чешка Морава* везује средњи *Дунав* за *Лабу* и *Одру* исто онако, као *срйска Морава* што га везује за *Вардар* и *Марицу.* Узмемо ли дакле у обзир најдоње крајеве ових долина, онда видимо, да ове две Мораве нису ништа друго, него два немимоходна моста између Блатног и Белог мора, који средњи дунав везују за та два дијаметрална мора, доводећи Хамбург у Солун и Скандинавију у Леванту.

Кроз ова чешка врата — Моравом — надираше некад незнани народи са севера, и Римљани им се опираше неко време из *Карнунтума* — на спрам ушћа Мораве, — и *Виндобоне* — Беча.

се средњи Дунав, као резервоар и средње и западне, и северне Европе, доведе у свезу с том тако важном обалом Белога и Мраморскога мора, да се трговна струја целог запада спроводе и пропусти на тргове богатог и блиставог истока.

Дунав то није могао да учини.

Пошто код Београда окрене на исток, Дунав се на скоро сакрије у покршене Карпате, без педља долине, на обалама имајући прицрте неуспужне литице планинске, а стешњено корито посуто раздробљеном стеном и сурваним камом, преко кога јури побурена вода вртлогом и бесом. Саобраћај дакле Дунавом, овим несавладним ждрелом скоро је са свим прекинут, и још у најстарија времена морао је потражити он лакшег и сигурнијег пута.

Моравска долина, налазећи се у истом правцу средњег Дунава, у смислу саобраћаја између Европе и Белог мора, наравно се сматрала као наставак те меридијанске бразде, и примив сав саобраћај у себе, једним својим краком — Нишавом — преко горње Искре (Средац) спровела га у *Марицу* питоме Тракије, а другим — јужном Моравом — у македонске реке *Струму* и *Вардар*.

На овај начин Морава везује Дунав за Бело море, за Пропонтиду, за Византију, за Леванту!

Тај дакле удес, што Морава конвергентно к себи прибира и привлачи све важније и најважније комуникације и из земаља, што су јој на југу, дакле из покрајина Белога мора, — тај и срећни и ретки удес даје јој онакав културни

нема више ни једне, која би се значајем и стратигијском вагом с њоме мерити могла.

Ал јој је и хисторија богата!

Шта је било пре Христа, слабо се зна. Ал за овиx осамнајест потоњих векова Морава је преживела свакојака премеждања. Она је гледала уредне легијоне римске, иројевне хорде хунске и аварске; она је гледала остарелу развратност византинску и млађану славу Немањићску; она је видела четвртасте главе а малих очију, лисобралог Атилу, и у злато одевеног мекушног Византинца Приска; она је видела дугуљасте, натраг затурене главе аварског Бајана, и лепршаве косе личног и стаситог савезника му Драгаша[20]); видела је славне синове племенитог остроготског цара Витомира, дичну браћу Хвалимира, Видемира и Теодомира; видела побожног цара Фридриха Барбаросу пријатељског му гостопримца Немању; слушала убојну трубу хришћанских поборника и јёзну хуку јаничарских таламбаса; слушала јуначку песму, и писку робља; — и ко би могао да поброји народе и војске, што Моравом пролазише, и да изређа битке и бојеве, што се у долини њеној бише и борише! —

Долина моравска, у свом горњем крају, дели се на три друге врло важне долине; *праву Мораву* — јужну, — *Нишаву* и *Ибар*. Изворни предели ове три долине, то су три најважнија платова на овом полуострову. У средини је на Морави *Добрич*[21]) — горњи, — платов Врањски; на истоку од њега *Средац,* — и ако је на изворној Искри, —

а на западу чувено *Косово*.[22]) Ова три платова често су решавали судбину полострова. Но њихову важност још увећава тај удес, што иза сваког има још по један платов од којих сваки влада извором друге одвећ важне долине. Тако је иза Добрича одмах *Овче поље* — господар горњег Вардара; иза Средца *Чамурлија*, платов самоковски, који држи у власти извор *Марице;* а иза Косова питомо *Подримље*, које влада целим белим *Дримом*. Ал да би се овај грандијозни низ од платова још боље у венац склопио, ми имамо још два опет важна платова, који као равелини између тврдих бастијона завршују ову природну а огромну тврђаву полострова. Једно је *Осогово* — Костендил, — које влада горњом Струмом, а друго је *Хтетово*, које води на црни Дрим.

Из овог кратког нацрта лако се увиђа премоћни значај положаја Мораве и у односу на распоред ових природних бастијона, јер она не само да њих ниже око *себе*, као око главног центра, него и хвата обе капиталне операцијске пруге од Цариграда и Солуна, или обе кардиналне комуникације од Успора и Белог мора. А из овога је увиђавно одмах и то, *да је изворна Морава — стара Дарданија — диктаторски фактор за све комбинације на овом вековном попришту запада и истока.* —

Ако и друге пруге, које попречке падају на северни праг Саве и Дунава, могу, у случају операције са запада ил обратно, послужити као поспешни браници, и имати посебице неког стра-

тигијског значаја као операцијске пруге с угарског војишта на овамо, — то опет све су оне везане немимоилазно за долину Мораве.

Овде најпре помишљамо *Колубару*, и *Млаву*. Ал у ову врсту спада нарочито и *Врбас*, *Босна* и *Дрина*.

Главна комуникација, која Босну везује за остало полострово, или горњу Саву и Драву са приморјем Беломорским, обележена је овим местима: *Травник* или *Високо*, *Сарајево*, *Бјело поље* или *Сјеница*, *Звечан*. Дакле и ова босанска гравитацијска оса излази на *Косово*, које је у басену моравском.

Према овоме заузеће долине моравске биће вазда главна цељ, која се има да постигне, и она ће увек бити најглавнији стратигијски објект за војску, која иде с југа к Сави и Дунаву; или обратно, која оперира са прага савско дунавског према водолучју полострова, према необилазним платовима, мало пре побројанима. *Јер са горње Мораве могу се операције управити на све стране: и према Босни и Србији, и према Бугарској и Тракији, и према Македонији*[23]) *и Арбанији*.

Уз то још, доња Морава, велика, има долину већ раширену и пространу, и околна брда и хумови њени нису несавладне нарави, те дакле војска у тој долини има довољна простора за потребне јој покрете. Међу тим од споменутих платова *Косово* и *Средац* управо су два голема војиштна зборишта, на којима се главне масе оперативне војске лако могу да концентришу за

операције и на север и на југ, дакле имају стратегијски значај првог реда, који је потврђен небројним биткама кроза сва времена.

У опште, у овом големом комплексу разних предела, кроз које се провлаче Алпи Динарски и Епирски и поломљени хрптови шумовитог Балкана, горња Морава, или специјалније, онај регијон високих платова, који се један поред другог нижу по средишту полострова, тај је регијон стратегијска мета међ првима прва.

Исти платовски регијон заједничко је почело многима а важнима долинама, које се поступице спуштају мору Јадранскоме и Беломе, затим Сави и Дунаву средњем и доњем, ширећи свој утицај више или мање прононсиран и на Србију, и на Босну, и на Црну Гору, и на Арбанију, и на Македонију, и на Тракију, и на Бугарску. Ономе, који га има у својој власти, даје и начина и могућности, да оперира против ма које ове земље, да хвата с крила или бога планине, које их одвајају једну од друге, и да заузима с леђа жупе, које везују ове земље једну за другу.

Држање дакле *целог* Моравског басена, донело би као први род то, да би та држава чија је Морава, пресекла саобраћај и свезу долина босанских са горњом Дрином, Македонијом и Тракијом, т. ј. она би изолирала Босну од осталог трупа полострова.

Поред осталих узрока, који не спадају у котор нашег расматрања, ово је по свој прилици био главни, због чега Турска не даваше Србији,

да се к изворима Мораве шири. Но пошто горња Морава, као што видесмо, с утицајем својим долази на Средац и Косово, а сва три платова осигуравају држави, у којој су, препондеранцију на полострову, то је сасвим наравно било, да су, поред Турске, и друге, овде интересоване државе, у свакој прилици настојавале, да овај значајни регијон, не дође под власт *срūске* државе. Али, дође ли једном и то време, да српска држава постане господаром старе Дарданије, попришта и огњишта своје старе славе и величине, онда ће, као најнаравнија и неизоставна последица бити и то, да ће она у том свом пространству, ал поглавито у свом географијском положају, наћи и услова војних и политичких, који ће јој осигурати важност и значај, а можда и пресудни утицај на судбину овог целог полострова. —

Северни фронт

Северни фронт овом централном војишту чини *Сава* и *Дунав*.

Ова пруга није лош браник, јер:

лево јој крило ослања се на Дрину, која се лако може да брани, пошто није свуда лако приступна;

десно јој крило упире у дунавско ждрело, дугачко и неприступно, те је потпуно осигурано;

и Сава и Дунав имају обилно воде и дубине, при том им је лева обала или већ баровита, или водоплавна чим река иоле нарасти; и најпосле

Десна обала и Саве и Дунава скоро је свуда старија од леве.

Али њена велика дужина (око 300 километара), и честе кривине чине, те се и опет може да изврши ненадни прелаз. То је слабост ове друге. Но и ова се слабост паралише унутарњим створом овога појаса, који на мало места има створа за унутра, те и ако овде или онде може војска са севера да се ненадно пребаци на десну обалу, она у највише прилика по прелазу нашла би се пред зидом, који јој закраћује сваки даљи покрет у дубину.

Подела северног фронта

Србија, у велико узимајући, има према северу троја врата: *Мачву, Мораву, Кључ.*

Мачва

Стратигијска важност у опште

Два су главна узрока, која овима вратима дају важности: једно је правац, што долази од севера; а друго, поред олакшег прелаза, просторија на јужној обали, која дозвољава прешлој војсци да се развије.

Ако узмемо на око правац средњег Дунава, ми видимо, да се он тога правца, који је код Вацова добио, држи све до Вуковара ниже утока

Драве; овде пак окреће на исток. Ако тај његов меридијански правац продужимо од Вуковара на југ, онда он излази на важну превлаку сремску, која одваја брђански Срем од наставка му у Славонију, и прелази преко те низине на пречац ка Сави око ушћа Босне и Дрине.

Операција дакле од Осека, одакле спојене долине и Драве и Дунава имају заједнички правац у наставку досадањег им правца, добива знатне користи и у времену и у безбедности, ако се од Дунава одвоји, и преко тог ниског превоја падне на Саву; јер у том случају она обилази и *Варадин* и *Сланкамен*, и доспеви на лево крило нашега фронта најкраћим путем.

Још у оно време, кад из средње Азије преко данашње Русије покуљаше нови народи у Европу и на средњи Дунав, ова је пруга имала великог удела у хисторији тих покрета.

Тако још у петом веку (године 441) пошто је Атила[24]) са својима разнима народима заузео *Панонију*, једна његова војска од Славина дошла је овом браздом и на *Срем* — Sermium или Sirmium, код данашње — Митровице, и пошто га заузела и порушила, пређе преко Саве да плени насели ондашњи *Илирик*.

Па и у шестом веку, (579), кад се на развалама Хунске царевине подигла нова Аварска[25]) државина, Аварски цар Бајан овде је прешао Саву са силном војском, под изветом, да војује против Славина, који су заузимали већ цео Илирик и горњу Мисију.

У новије време, у оној дугој борби између Аустрије и Турске, овом је пругом ишла многа аустријска колона, кад год је требало поспешати напад на Београд, или обезбедити операције у Босни од напада из Србије, или операције по Србији од напада из Босне.

Но овај правац није без одбране.

Казали смо, да створ и дужина обале савске могу да олакшају прелаз на десну обалу. Напоменули смо, да просторија и равница на овој обали може и изазвати напад на ово наше лево крило. Овде још додајемо, да облик савске кривине, све од Београда до Шапца даје такођер све стратегијске користи за прелаз. Све ово чини слабост овога нам крила. Али, при свем том, оно није без одбране.

Од ушћа Колубаре, где се равна Мачва[26]) према истоку свршава, па на запад, све до Дрине пружа се брђанска греда, као изданак планине Цера, која на своме венцу има врло многе и врло удесне положаје, кадре, да се одупру продирању из Посавине на југ, и не рачунајући терасе, које су управ предње страже овом првом бранику.

Но цео тај предео, из кога теку воде у Колубару и Саву, а између Колубаре и Дрине, само је тек подгорина, која дакле нема у себи толики квантум браничке моћи, колики је потребан за упорну одбрану. У том случају иза овог предњег браника стоји други, скоро несавладни зид, који је кадар да потпунце заустави најјачу војску. То је хрбат планински, који дели Колубару од

шатори даваше. С тога још 1471 Исак паша пошт
је са војском од 15000 људи опустио готово св
Хрватску и Славонију, у повратку своме назид
на десној обали Саве у Мачви град *Шабац*, одакл
одмах идуће године крене кроза Славонију и
Хрватску, у Крајину, и допре до Цјеловца и Св
Вита (St. Veit).

Од овога је доба Шабац, као глава од Мачве, био вратница Турцима за офансиву против Славоније, а и стратигијски објект Аустријанцима за обезбеђење својих граница. Колико су га год Турци чували као свој оперативни субјект, толико су га исто и Аустријанци желели као свој заслон.

У рату, који имаше Млечани с Турцима од 1499 до 1502, кад је почело млетачко оружје да малаксава, Угарска, као сусед млетачки, а у домашају турског оружја, беше принуђена, да се на ратишту њиховом, и ако тек при крају, појави као савезник хришћански, јер су Римпапа, Француска и Шпанија већ своју помоћ послали били.

Угарска дакле војска пређе преко Дунава, на коме нигде турске војске не бејаше, попали Вишеслав (Кладово) и Видин и допре до зидина Никопољских; но, на глас, да се са Балкана турска војска спушта, врати се натраг са силество робља хришћанскога.

Рат са Персијом принуди тада Турке да с Европцима начине мир: с Млечанима у Цариграду, а с Маџарима у Будиму, 20. Августа 1503, а на 7 година. Угарска тада добије поред једног дела Босне, градове Београд, Шабац и Сребрник.

Но Турци су у то доба уступали по нужди земље и градове, с помишљу, да их на скоро поврате. Мир измеђ Турака и Хришћана у оно време такођер није ништа значио. И с једне и с друге стране било је сваки час налета, и на овој страни турске царевине Турци прелазише у Угарску, те пљачкаше тамошње Србе, а Угри прелазише у Турску, те пленише овамошње Србе.

22. Септембра 1520 умре на пречац освајачки султан Селим I. „Ја умирем за десет година раније“, говораше он на самртном часу „ја сам имао још да уништим Персију, да победим Угарску, и да своје победно оружје пребацим на ону страну Дунава. Но то ће извршити мој син!“

Ово беше завет новоме султану.

И Сулејман II, највећи султан, што га икад имађаху Турци, чим је припасао мач пророков, одмах је развио и заставу његову. Још исте јесени нареди он паши босанскоме, и овај заузме Сребрник, Тешањ и Соко (измеђ Грачанице и Градачца), а сâм пошље посланика, да од угарског краља Лудвика II, изиште данак. Но посланика овог Лудвик погуби.

17. Маја 1521 крене Сулејман голему војску из Цариграда. Предводница његова под Ахмед пашом 27. Јуна пође из Ниша право на Шабац.

Док је Михаил-Оглу паша са знатном војском јездио Ердељу, да тамошњу силу забавља, дотле је и велики везир Пири-паша стигао под Београд, и Ахмед паша а иза њега и султан под

Шабац, који је бранио одважни и јуначки Симо Логода.

Угарска у то доба не имађаше ни војске ни новца. Према околностима, доста је било и то, што је Лудвиг могао нешто мало војске да прибере код Сенте и Толне; ал с овом шаком људи нико се није могао одважити, да Турцима на сусрет изиђе.

Оно мало посаде у Шапцу бранило се одвећ јуначки; ал 7. Јула заповеди Ахмед велики јуриш. Док су Турци ровове пунили снопљем, дотле су се могли храбри браниоци још лако преко Саве спасти; ал ова упорна шака људи, на 60 душа стопљена, неустрашиво очекиваше јуриш, и своја витешка тела сложила на 700 турских лешева. Тако су Србљи бранили угарски Шабац упорно и очајно!

Одмах иза тога почну Турци бродити Саву. Али је Сава, што је за то доба године ређи случај, — била врло голема, и обе јој обале много мочарне. То је прелазак Турцима и отежавало и развлачило, и они пређу тек 27. Јула преко моста 1350 метара дугачког, чије је грађење са̂м Сулејман надгледао.

Међу тим стигне султану глас, да је Земун у Турске руке пао, да је госпођа од Купиника напустила га, и да је још неколико замака и кула по Срему заузето. Пири-паша већ је цео месец под Београдом пробавио, кад 31. Јула стигне и Сулејман преко Срема са целом својом војском. Сад настану нови, и чешћи и јачи јуриши на овај

„бедем угарске краљевине“ који Турци без прекида лубардаше с острова према доњем граду. Посада није могла довољном ватром одговарати великим турским опсадним топовима, јер су њени велики топови пали Турцима у руке заједно с Авалом. Већ је и „Небојша“, — највећа кула, порушена била, кад се поглавице градске, — због религијске заваде са Србљи, Хедервар и Терек предадоше (на Усековање). Оно неколико Маџара, што бејаху ту, Сулејман, сматрајући их као туђинце на овом месту, погуби; а Србље, пошто им главну цркву прометне у џамију, насели у Цариграду и близу њега село „Белиград“[28]). Уз Београд предаду се Турцима и Купиник, и Барич, и Сланкамен и Карловци; а још по прелазу Ахмед пашином код Шапца — Митровица и Илок. —

Али је Сулејманову душу у ово време више забављао Родос. Он дакле остави у Београду око 3000 јаничара са 200 топова, у Шапцу 20 топова; за оправку пак тврђаве Београдске, Шабачке и Авале преко 21000 амо доведених Влаха, а у Србији, — над Угарском да мотри — око 40000 војске, па се — врати у Цариград.

Но олуј, који се био Угарској наменуо, није прошао, него само позабавио.

И ако је Рим папа Клеменс VII, који је пропашћу Јоханита на Родосу потресен, опасност од Турака најживље схватао, — позивао све европске владаре на заједнички отпор против Мухамеданства, то је опет краљ француски Франц I, потајно

нукао Сулејмана, да на Угарску завојшти, те —
тамо одмами опасног му ривала Карла V.

Но Сулејман и без тога није заборавио
свој завет.

На Ђурђевдан 1526 крене се Сулејман
Цариграда са 100000 војске и 300 топова. Н
Константина и Јелену стигне му у Дренопоље
беглербег Анатолски са силном коњицом. Бег
лербег пређе Балкан на Златици, а султан са глав
ном војском на Маркова врата. 29 Маја састану с
обе војске на Средачком пољу (Софија) а 9. Јун
падне цела војска на Добрич на Мораву (Ниш

Велики везир Ибрахим паша — потурчен
Грк, — син једног лађара из Парге, — крене с
одатле у предводницу, на Видовдан стигне
Крушевац, у очи Петрова дана покрије поље Го
доминско, а 30. Јуна разапне шаторе на Врачар

Као што је целу Србију небројена војска по
крила, тако је и вода била поља и путове пре
лила. С тога и Сулејман мораде к Дунаву исти
путем преко Крушевца (Турци га зваху *„Шарен
град" = Алаџахисар"*) и 9. Јула заблиста му шато
на Врачару. Сутра дан стигне и дунавска фло
тила од 800 шајака с јаничарима.

Да царевој војсци места начини, анадолск
премести тога дана свој стан, преко готових ве
мостова, на Камендин, — поље више Земуна, ода
кле је Ибрахим паша још раније своју предвод
ницу кренуо и затим преко Сланкамена стигн
под Варадин 11. Јула, кад је султан у Београд
бајрам славио.

Ал Маџари не имађаху очију, да ове облаке виде! —

Колико је год бура с југа изгледала страшна и поразна, толико је исто у Будиму владала развратност, небрига и гордост. Племићи маџарски подругљиво говораше о Турцима и стараху се, да им никоји спољни догађај не украти њихово унутарње уживање. У оно време, кад Турци обараше угарске погранычне бедемове, кад Сулејман освајаше Београд и Шабац, — у то време краљ весељаше своје сватове у Будиму; и онда, кад је Лудвиг II. молио папу и свог шурака ерцхерцега Фердинанда за једну десетину хиљада дуката, да опреми нешто војске против Турака, у то исто доба плаћаше исти краљ четрдесет хиљада дуката за изученог ловачког сокола!

А гласови с југа стизаху у Будим све црњи и црњи.

Срећном победом над Ферхад бегом, који је 1523 са 15000 коњика Срем пустошио, на војничку славу подигнут архиепископ Калочки, сада бан сремски, Павле Томорац, — није могао ни код племства, ни код државног већа, ни код краља, да продре с предлогом о одбрани земље.

А приближавање турске војске не беше ненадно. Још прошле зиме усмено је казао краљу Павле Бакић,[29]) — добегли амо некадањи секретар Ферхад[30]) паше, — „да се султан зарекао, да Будим по што по то освоји; да ће му војска узети пут преко Саве; и да је према Митровици силна грађа већ спремљена за грађење мостова“.

И Лудвик се почео бринути.

Али скупштина маџарских племића, сазвана крајем Априла на Ракошу, пољу пештанскому, и опет се више бавила тиме, како би оборила јаку партију Јована Запољца, војводе ердељскога, него да се побрине о начину, како би се доскочило несрећи, која с југа на државу лети. Једино, што је у том смислу наређено било, то је, да сви у бој позвани, буду неодложно 2. Јула у Толни.

Но Маџари не бејаху у извршењу ове заповести своје скупштине и својега краља толико ревни, колико је опасност домовине захтевала, и колико су ревни били при свечаностима, што их приређиваше. Па ни „крвава сабља“[31]) не могаше их да скупи под заставу угрожене им отаџбине.

И 20. Јула, кад се краљ од Будима кренуо, не бејаше скупљене војске више од 4000, и то све самих својевољаца, плаћаних папиних новцем, и бандеријум краљице Марије.

Међу тим су Турци нападали на Варадин. Паша од Босне и Херцеговине пређе Саву код Митровице и упути се Илоку. 27. Јула падне Варадин, а брзо за тим и Черевић, Сотин и Вуковар, и Сулејман стигне на велику Госпођу у Осек. Одмах се одпочне и мост на Драви намештати (од понтона, 220 метара дуг) и 23. Августа већ је сва војска била на левој обали Драве, и пошто за собом мост поквари упути се равници Мохачкој. Напред је ишао Санџак смедеревски са 4000 оклопних коњика, као првоборница, за њим

велики везир с румелијском војском и 150 топова, иза њега Беглербег анадолски с другом половином артилерије, и најпосле султан, с јаничари и гардом. Заступницу је чинила босанска коњица.

Краљ је стигао у Толну на Преображење. Поступице стизаше и племићи са својом војском. Држећи се својих привилегија племићи нису хтели да се боре другаче него заједно са краљем, то је с тога и Лудвик морао напред, и ако су многи световали, да земаљског господара не треба излагати опасности.

19. Августа стигне и краљ у Мохач. Војске је свега било 27000, од чега 13000 коњика, и свега 80 топова. Државни канцелар, епископ сремски, Бродарић, наваљиваше на сваки начин, да се битка одложи, док јача помоћ стигне, или бар док не дође Запољац, који јављаше, да је већ код Темишвара, и да води доста и поуздане војске. Племићи пак говорише, да се битка, која је сасвим сигурна победом, никако не одлаже, на које наваљивање најпосле пристане и Томорац, главни заповедник за ову битку.

И тако племићи обрлате, тако рећи присиле краља, и Лудвик се одлучи за битку. У истом већу усвоји се и предлог Пољака Гнојенског „да се цео убојни ред огради колима, па иза грудобрана и опкопа Турке дочекати.“ Овај предлог огласи као врло добар и Павле Бакић, пошто се изјасни, „да је он у Азији био у три велике битке, које је Сулејман против својих противника био, па се својима очима уверио, како су Турци не-

вешти у свлаћивању добро намештеног ко[illegible]
града“.

Но ма да је овај предлог усвојен, опет је
остао не извршен, јер је то говорено тек у оч[illegible]
саме битке.

29. Августа пре зоре крене се војска и стане
у убојни ред, у две врло размакнуте бојнице.
Маџари, чекајући цело пре подне, да их нападну
Турци, не могаше се више уздржати и наваљи-
ваше, да се на Турке крене. Лудвиг мете сад
свој убојни шлем на главу и — побледи! Око 3
сата по подне јурну они са највећим бесом. Прву
турску бојницу, до душе пробију; ал овим, и
другом турском бојницом као у клопку ухваћени,
претрпе нечувени пораз. Преко 10000 лешева по-
крило је поље Мохачко, и осим 4000 заробљених,
скоро сви остали пропадну у ритовима околним,
па и сâм млади краљ Лудвиг. Цео дан и целу
ноћ носио је Дунав лешине мохачке крај зидова
од Београда и Смедерева. Грозна киша, која се
над бојиштем одмах после боја просула, помогла
је, те су мало њих могли умаћи испод сабље по-
бедних Турака.

А ердељски војвода Јован Запољац[31]) већ је
био стигао са 40000 војске до Сегедина; Христоф
Франгепан и Јован Карловић бејаху са 15000 Хр-
ваћана и Словонаца у Крижевцу; око Стојног Бео-
града биле су чешке помоћне трупе, и близу Ђура
стајаше Ђорђе од Браденбурга и чешки канцелар
са својим одељењима!

10. Септембра уђе Сулејман без отпора у Будим.

Грк Ибрахим паша, који је пред шатором Сулејмановим на Мохачу подигао Ћелекулу, није са узтезао статуве Апола, Херкула и Дијане из Будима у Стамбол послати и наместити их на хиподрому, који Константин и Теодосије украшаваше боговима Рима и Атине. — А Сулејман, пошто је племићима маџарским Запољца обећао за краља, крене левом обалом Дунава и преко Сегедина, Бача и Титела стигне у Београд.

Нечувено јунаштво, којим су Радовић и Баћан узнемиравали Турке на овом путу, није могло убрисати ниједну сузу сатвеној поробљеној и погорелој Угарској све од Тисе до Блата — блатнога језера. —

Важност Мачве према Банату и Бачкој

Ова два примера довољно показују и износе важност Мачве за напад на *Срем* и *Славонију*. Али Мачва може показати значајна утицаја и на односаје. према *Банату*, нарочито пак према *Бачкој*.

Ми смо из досадањега могли узгред видети, да граничка крепост *Сланкамена*, *Варадина* и *Илока*, показује више функције према северу него према југу, и по томе ова три на овом делу Дунава врло важна места, у случају озбиљног напада с југа, тешко да се могу одржати. А за такав напад, Мачва има потпуно централни положај.

Београда па на више до Драве, најваж-
прелази преко Дунава на та три поме-
ста; па како сва три стоје према Мачви
ријално, то је лако и увиђавно, да за обез-
беђење ових прелаза кривина савска од Шапца до Раче има одсудног утицаја. Да заузет Сланкамен доводи у десператни положај *Тител* и *Прелаз* — Перлез, — неда се поређи; да освојен Варадин доводи у опасност важне прелазе Тиске на *Жабљу* и *Бечеју*, такође је јасно; а да мост Илочки води у срце од *Бачке* на терасу *Телечку*, то се види и из карте.

Мачва и Срем, према овоме, чине *једно војиште*, ма да их раздваја баровита Сава; и природна граница овом нашем левом крилу тек је на десном брегу широког Дунава, од Београда до Драве.

Ово је доказано и најстарајом, а и потоњом хисторијом.

У првом веку по Христу Римљани су затекли овде велику земљу Трибалију,[32]) која је на југу допирала до иза Шаре, до Велеса; а цар те големе земље боравио је у Срему (Sermium) — данашњој Митровици.

Па и у средњем веку, кад се византинска држава поступице распадала, а нове државе на нашем полострову тек у свом постојању биле, Срем је спадао под истога господара, под којим беше Мачва.

Као год дакле по *географијски*, што обе ове Савом предвојене жупе, чине *једну* целину; и као што су по *политички* често чиниле *једну* област,

тако су исто и по *етнографски* припадале кроза сва времена *једном* народу. —

У римско време Taurunum — Земун — и Sermium — Митровица — нису били стражари против напада с југа, него су чували Срем од Паноније, — ма да је на десном брегу стајао Singidunum — Београд — и Castrum (што је био на ушћу Вукодража у Саву). Шабац пак подигоше Турци место порушених и пропалих старих градова, као тачку за своју операцијску пругу уз десну обалу Дунава, и која им је врло често и као секундарна и као капитална добра послужила.

*

Кад је српска држава ишчезла, онда су од Србије начињени пашалуци, и најсеверniји звао се по последњој српској престоници, Смедеревски.

Године 1537, — док се војска новога угарскога краља Фердинанда борила против војске претендента Јована Запољца, — дотле су на граници према турској трајали непрекидни бојеви, — и ако је између Фердинанда и Сулејмана био закључен мир.

Да се ових упада и налета ослободе, скупи маја месеца 1537 у Копривници на десном брегу Драве, око 24000 војске Крањац Јован Кацијанер, који је у борби под Бечом и иначе стекао јуначког имена. У овој војсци било је Срба и Маџара, Хрвата и Немаца, Чеха и Тиролаца. Од нижих војвода најчувенији Павле Бакић и гроф Лодрон.

Цељ овој војсци беше да иде на Осек.

Чим је Мухамед Јаја оглија, паша смедеревски дознао, да је Кацијанер код Копривнице војску прикупио, одмах најхитније позове крушевачког бега Ахмеда, зворничког Џафера, клисанског Мурата, и босанског пашу Хозрева да најкраћим путем сваки с војском тегли Вуковару, куда и сâм поведе своју војску преко Шапца.

Кацијанерова војска као да не беше журна. Јер док је његова војска под Осек стигла, и одпочела да га бомбарда, (по свој прилици тек у Новембру) дотле је и Мухамед већ био у близини, и сав му трен преотео, а довоз пресекао.

Не имајући хране, Кацијанер науми да одступи, којом приликом сви му топови (48) осташе у блату мочарне Вуке. С пешадијом и коњицом (8000) дођу до Ђакова. Овде их у долини дочека турска коњица од спојене Муратове и Мухамедове војске, и заповедник целе коњице, „отац коњаника“ — pater equitum — Павле Бакић погине, — највећи јунак, који се као такав прославио у бојеви под Бечом и Кисегом, и који је испред бечких капија „Турке као плеву развејавао“.

Пред вече на Широком пољу Кацијанер сазове опет ратно веће. Два су пута имали, да се из ове опасности извуку: или на Валпово кроз шуму, или лево у планину. И усвоје први пут.

Ал те ноћи неки се већ уклоне са својом војском, а неки пред зору.

Кад је сутра јутро освануло витешки Лодрон виде, да је издат, да су га оставили Маџари и Хрвати, и да је остао сâм. Са своји Тиролци, са

Коруштанци и Чеси, ови, цару Немцу вазда верни Славени, био је он очајни и самртни бој, и Мухамед је основитог узрока има и врло добро знао, зашто је као трофеје своје победе у Цариград послао Лодронову и Бакићеву главу!

Ова је операција Мухамедова била више браничке природе и провинцијална. Ал је Шабац видео пре тога и веће војске.

Сулејманов поход на Беч 1529 није му испао по његовој жељи; ал зато опет није он напустио своју мисао.

На немачком престолу седео је цар Карло V, а на француском краљ Франц I. Ова два важна европска владара борише се о хигемонију над Италијом и у битци код Павије Франц буде заробљен. Али чим из ропства буде пуштен, он одмах године 1531 пошље свог посланика Франгипана на обале златнога Успора, да великог везира и султана увери и убеди, како султану свакојако опасност прети од ривала му Карла V, чији брат Фердинанд седи на престолу угарском, који је Сулејман Јовану Запољцу одредио. Према овоме, а и по самој намери Сулејмановој, посланици Фердинандови, најпре Хоборлански, а за тим војвода од Кисега, Никола Јуришић, и гроф од Ламберга Јозеф, с којима и тумач за латински Бенедикт Курипешић, — не могаше ни код везира ни код султана израдити мир.

Но Сулејман, који је само Карла признавао за владара, и то краља, а Фердинанда тек као

његовог наменика за Аустрију, — није ни смерао да се с Фердинандом мери, већ је смислио и одлучио, да пође у Германију, те да тамо Карла потражи.

А борба измеђ Фердинанда и Запоља, одпочне из нова, и Фердинандов војвода ђенерал Рогендорф опседне Будим, у коме јака турска посада бејаше.

Око Ђурђева дана 1532 крене Сулејман са 138000 из Цариграда. 3. Маја дође у Дренопоље, 23. у Пловдин, 2. Јуна у Средац, 12. у Ниш, а на Ивандан стигне у Београд. У Београду га дочека србијанска и кримска, а у Осеку босанска војска, свега дакле походна војска против Беча нарасла је преко 250000.

У Нишу дочекају Сулејмана поново Фердинандови посланици Ламберг и Ногарола, а у Београду француски Ренозн.

Главна колона крене пут Шапца, па преко Осека, Беловара на Кисег. Сва места на овоме путу после мањег и већег отпора буду савладана; али Кисег брањаше јуначни Никола Јуришић са 700 посаде леонидски. Јуриш је ишао за јуришем. На 13 места зидови беху већ поткопани и бреше бејаху по 15 метара широке, — и опет Јуришић одбије позив на предају. Иза тога Турци одпочну нови јуриш, и већ се лепршаху турске заставе овде, онде на зидови града Кисега, а још један напор посаде и овај напад одбије. Но снага ово мало јунака беше већ сва изнурена, и муниција сва истрошена. Онда тек рањени Јуришић прими

дини тетиве овог големог савског лу̑ка намештена војска, кадра би била да мотри на бродове од Београда до Јарка, и да у очима држи и *Забреж* и *Ушће* и *Шабац*.

Да безбрижан прелаз преко Саве изврши, такав је положај заузео био Аварски цар Бојан управо пре 12 стотина година (579), нити му могаде византинска посада у Београду, у Castrum-у (Ушће) и у Митровици на супрот да стане. —

Што је Sirmium био на горњој кривини, то је Castrum био на доњој. Ал у тој сеобној периоди оба су ова мостобрана и пропала. Горња кривина, од Раче до Шапца, изгубила је у неколико свој стратигијски значај с тога, што је *Китог* постао опет мочва.

У средњем веку многа питома поља, пошто су запустела, прометуше се у мочве и трстенике, и природне пруге за комуникацију изместише се на други крај. Да се на Савском брегу и опет има поуздан пристан, а поглавито, да се место пропалог Sirmium-a и Castrum-a добије ослонац за прелазак у Срем, — Турци су подигли били *Шабац* у врху *средње* кривине: *Рача—Ушће*, као сада удесније, него што је мочарни Китог и водоплавна сремска обала Саве од ушћа Колубаре до Београда. И у ово доба, за прелаз преко Саве ишло се највише на Шабац не баш њега ради, него због мочарности Китога и баровитости равнога Срема.

Године 1475, упадне Ахмед паша босански са знатном војском у Стајарску и Корушку. Ђорђе

Шенк прикупи мало војске, што је на брзу руку могао, и потуче предводницу турску код Турниша (*Rann*); али, у намери, да добије времена те да се што више војске прибрати може, науми, да главну силу Ахмед пашину уздржава само од продирања напред. Но Шенк не имађаше војске толико, да се надирању турском могао одупрети, и Ахмед паша напавши га, не само да његову војску разбије, него и њега са стотином племића зароби.

Да ово Шенково ропство покају, скупе се Угри у Новембру 1475, и пођу на Турке. У две колоне крену се од Варадина и Сланкамена к Сави, и бродовима Савским вични Сремци и Мачвани пребаце војску на десну обалу и опседну Шабац. Надирати напред, а за леђма оставити турску посаду у Шапцу, заиста није ни било упутно, и они су рачунали, да Шабац ваља пре свега заузети. Но, недорасли, да се с фанатизмом Турским мере, морадоше се повратити натраг у Срем, и ако су знали, да је једна Турска хорда, која је код Смедерева у Банат прешла, у теснацима базјашким пропала. —

Важност Мачве према југу

За одбрану Мачве од инвазије са севера, има више браничких прагова. Поцерска тераса са положајима на *Мишару*,[34]) *Варни*, *Липолисту* и *Љешници* чини *први браник* после обале Савске.

И војска би морала бити знатно јака, или би се морала ослањати на добивене успехе на другој страни, — па да би могла лако да овлада овим првим прагом. Но, и кад би непријатељска војска заузела ову прву дефансивну пругу, она би се морала озбиљније задржати на другој, позадној, јачој. Тај *други праг* одбране од напада из Срема ослања се десним крилом на *Колубару* или на *Ушће* — Castrum — па се протеже косом *Владисављевицом* до *Градојевића*, и даље гребѐном *Цера* излази на *Дрину* код *Љешнице*. Овај праг дао би и највећој северној војсци озбиљније бриге; но са губитком његовим губи се и цела Колубара.

Кључ

Стратигијска важност у опште

Кључ такођер важна су врата за прелаз с једне обале Дунава на другу.

Но да не би ова мисао изгледала хазардна, морамо одмах завирити у карту.

Ми смо раније наговестили, како *Карпатске планине* прелазећи преко Дунава у Србију, *деле цео наш северни фронт на две велике половине*. Но тај деони хрбат, у правцу са североистока на југозапад, прелази Дунав код *Гребена*, теглећи *Хомољу*, и са *Мирочем*, који припире у десни брег Дунава, притесњује узану, стрму и покрхану пукотину, кроз коју јури Дунав од *Пореча* до *Черне*. Овде пак Дунав се одбија од тога кар-

патскога хрпта и тегли правцем на југоисток у низину и просторију старе доње *Мисије*.

Као год што је долина Поречке реке наставак планинске пукотине од *Черне* до *Пореча*, тако је исто долина Черне која је такођер у *истом том* правцу, наставак и новом кориту Дунавском од *Черне* до *Кладова*.

У оно време, кад је средњодунавска низија била море, простор од Рама до Кладова, а то је дебљина овог планинског хрпта, био је превлака — земљоузина — измеђ тог Панонског и измеђ доњег Мисијског мора, — јер и низина Румунска некад је море била — онако исто, као сада превлака коринтска. Или, ако се мисијска низија раније осушила, него панонска, онда је ова превлака личила на превлаку ђеновванску измеђ Међуземског мора и равнице ломбардијске, — па је Дунав *утицао* у панонско море код *Пасаве* или *Беча*, а *Истар* — староврвремско име за доњи Дунав — *извирао* на *Карпатима* — Черна, или можда једним краком и на *Столу* — Поречка река.

Кад се пак хрбат тај планински (не зна се ни зашто) на Гребену *угнуо*, и стране од тога планинскога ребра попуцале и попрскале, онда је речица, која је можда код Добре извирала, и поред Голупца и Рама у панонско море текла, — потиснута истим морем окренула назад, и кроз нову пукотину саставила то средњедунавско море с коритом Черне. Кроз то ново корито мало по мало отекло је море панонско, па се његово корито сталожило и осушило. —

Ми ћемо се на ово кашње вратити. Овде нам ваља само изнети, да је *долина Черне*, која је наставак правцу дунавском и од Пореча низ воду, и од Кладова уз воду, нарочито пак долина њене уточице *Бјеле* постала одвећ важни и неминовни посредник измеђ Дунава испод *Кладова*, и измеђ *Тамиша*, на који излази.

Већ овај наговештај довољан је, па да се види огромна важност *Вишеслава — Фетислама* — и *Оршаве*, који су управ *кључеви* овој напоменутој пролазној бразди. Јер нема више ни једне пруге, која може тако брзо и лако да Банат и средњи Дунав с Тисом, изведе у Бугарску, и на доњи бољепловни Дунав.

Но иста ова бразда, која има тако велики квантум стратигијске вредности за одношаје измеђ средњег и доњег Дунава, — иста она агира необорном функцијом и на *Ердељ*, — сасвим друго војиште.

Пошав од *Оршаве* на *Мехадију*, овај важни пут пролази кроз прослоп код *Тргова* и низ Тамиш излази на *Карансебеш*, на ушће Бистре. Овде је сад важна распутица за Банат — на Лугош и Тамишвар — и за Ердељ — на гвоздена врата у Хацег —.

Ал на овој стратигијској прузи има још једна распутица, исто тако важна и значајна, као Карансебеш. То је Петник, од кога се одваја и пут на *запад* низ *Неру* на *Прилипац*, и даље или за *Голубац* или за *Рам*.

Ови дакле пролази, који обилазе оне неса-

владне дунавске барикаде, а везују унакрст *Банаш* за *Бугарску* и *Србију* за *Ердељ*, — морају бити увек од прве вредности за све односаје поменутих земаља, па им је с тога и хисторија пуна и значајна.

*

У Христово време римска је царевина допирала до Дунава. Да буду од задунавских народа на миру, Римљани су дӯж Дунава подигли градове за одбрану својих граница. У оно време, кад је Христос прибирао ученике, и по Палестини ходио и проповедао морал тамо поквареном свету, — у то време становници нашега Дунава с пијуцима у руци ломише тврдо стење дунавскога брега, да обезбеде у раскош огрезле Римљане, и да на браник стану новим народима, који из далека стизаше на границе римске. У дунавском брегу код села Бољетина и сад се виде трагови од усеченог у стену пута, који се градио за време цара Тиберија, — да у свезу доведе градове *Сирае, Novae, Taliata* — *Голубац, Добру* и *Милановац* — у којима боравише вредни и храбри војници скитских и македонских легијона. При изласку из „Казана“ (према селу Оградини) читамо и други натпис, који нам прича, како је цар Трајан наставио Тиберијев пут после 70 година. И ми и данас видимо остатке од тих путева.

Данашњи Ердељ Римљани су звали međуземска Дакија[35]) — Dacia mediterranea —, и у њој су боравили Даки са својим мудрим и јуначким царем Децебалом, Трајановим сувремеником. Ал

је овај често прелазио преко Дунава и узнемиравао и пленио области римске. И војводе римске, и цареви римски војеваше против овог одважног горштака, и не могоше му ништа. Ал још горе од овога: цар Домицијан у години 90 по Христу, побеђен од Дака, обавеже се Децебалу давати и неки годишњи данак, осим блага, што му је при уговору предао.

Године 98 дође на престо римски цар Трајан[36]). Да срамоту Домицијаном нанесену опере, и да поноситог Децебала укроти, крене Трајан у години 100, војску у дунавске области, и у јесен исте године стигне и сâм, те му војска зиму проведе у богатом Стигу, а он са својим штабом у веселом и китњастом *Виминацијуму*, — Костолац на ушћу Млаве.

С пролећа 101, пређу Римљани Дунав на два места: код Градишта и Оршаве, са 60000 војске. Трајан се упути од Градишта на Саску, Оравицу и Крашову, а легат Квинције уз Черну на Мехадију, Тргово; обе колоне да се састану испод Карансебеша на ушћу Бистре. Децебал са својом војском дочека Римљане око Војиславе (на излазу Бистре из свог ждрела „гвоздених врата“) ал буде надбијен, и повуче се у унутрашњост иза гвоздених врата. На теснацу пред вратима начини Трајан мост преко Бистре (pons Trajani) освоји кланац (гвоздена врата) и појави се пред престоницом Дачком (данашње Градиште, онда Сармизегетуша). Заузев и њу, начини са Децебалом мир, и у повратку назида многе градове на левом

брегу Дунава као што је Colona literata (на спра
Рама) Colona Zernensis (испод Оршаве) и друге, –
па се 102 врати у Рим.

Ал овај мир није могао трајати дуго. Желећ
Децебал да претрпљену штету накнади, крен
преко Тисе на Јазиге, што, по уговору римско
није смео чинити. Исто тако тежио је да до своји
граница на Дунаву дође, па је неколико леводу
навских римских колонија напао и растерао.

Године 104 Трајан се и опет из Рима крен
Намера му беше, да Даке с више страна нападн
и уништи их. Само кроз Банат и заузету подг
рину Дачку ићи, чинило му се, да није дост
него нареди, да једна колона иде и од стран
данашње Мале Влашке.

Да македонске легијоне, који су у горњ
Мисији (данашњој Србији) становали, на ту стран
пребаци, начини он чувени камени мост на Д
наву испод Кладова. С том источном колоно
крене се и сâм Трајан, и заузев прелазе планинск
Вукан и Ротертурм, пресекао је Децебалу одсту
ницу, који се склонио био у Саргети (на саставк
оба Шила). Поносити Децебал буде ухваћен
Dacia mediterranea постане римска област. —

*

Ова два примера, који су и до данашње
дана код народа између Дрине и Алуте у трад
цији задржала име цара Трајана, довољно и јас
показују пут, којим и како данашња Србија сто
у стратигијском односу према банатској подг

рини Крашову (предео, на истоку омеђен границом Ердељском, а на западу пругом од Рама на Лугош), и према узвишеном загорју ердељске висије.

Мимоходећи врло важне пруге *Голубац* или *Градиште, Нера, Прилипац, Пригор, Петник, Трговo;* и *Градиште* или *Рам, Оравица, Крашово* (варош), *Брзава, Јāз* (саставци Тамиша и Бистре), — ми овде узимамо на око само Кључку пругу уз Черну и Бјелу, која, као оно тунел, води најкраћим путем са једног војишта на друго, по сред згромиланог стења, просецајући ону тешку баријеру, која наш северни фронт цепа на двоје.

Колико је год велика стратигијска вредност ове пруге за одношаје измеђ Србије и Крашова с Ердељом, толико је исто замашан и значај њен за функције Баната и доњег подунавља.

Године 1387, седне на угарски престо даровити, одважни и предузимљиви чешки краљ Сигмунд, као муж Марије, јединице умрлог угарског краља Лудвика I. Земље и државе, које су биле измеђ турске државине и Угарске, Босна, Србија и Влашка, већ не беху више државе самосталне, него, и ако још са својима владарима, ал освојном султану Бајазиту, подложне, — те се већ осећало, да поносита Угарска, у очима западних Хришћана, први бедем према Мухамеданству, на својим границама додира се с аравијским фанатизмом ових азијских дошљака.

Још 1392 један пут, па 1395 и по други пут

покушаваше одважни Сигманд. да „мућу“ Баја
зита од својих граница удали: ал оба пута бе
успеха.

Године 1396 испадне Сигмунду за руком да
придобије јаких савезника. 1000 француских ви
тезова и 6000 најамника водио је конетабл фран
цуски херцег Невер, с којим бејаше и Куси (Coucy
онда најбољи војвода хришћански, и с њима цве
францускога племства. Осим ових дође у помоћ
Сигмунду кнез од Пфалца, и гроф од Хохенцо
лерна, с многим немачким витезовима, Филибер
Нањак, староста Родоских Јоханита, и најпосле
Мирче кнез влашки са својом војском, — тако
да је целокупна војска Сигмундова могла имати
13000 људи.

Седамдесет бродова с вином, брашном и зоби
пловило је од Беча Дунавом, а савезна војска од
Будима крене почетком Септембра, па уз Тамиш
и низ Бјелу и Черну сиђе на Дунав код Оршаве
и ту га преброди.

Ова војска „обележила је свој пут кроз Ср
бију пљачкањем и пустошењем“, и уђе у Видин
из кога су мештани турску посаду потукли и
растерали. Сутра дан падне војска под Рачу (сада
Арчер, некад Ratiaria), и француски племићи за-
узму је на јуриш. Одатле се војска крене поду-
навском терасом према Никопољу и опседне га.
Посада се бранила упорно, и ако је бедемове лу-
барда и хришћанска флотила с Дунава, — јер
се надаше скорој помоћи. Савезници, а нарочито
Французи, у највећој небризи, проводише време

у части и весељу, и ашиковаше с либертинама, које су са собом били повели.

Уздајући се у огромни број своје војске, колико Европци ретко кад подигоше, а понети неком старом славом — витезови европски, презирући још у напред Бајазита и његову силу, говорише, да би на својим копљима и небо задржали, кад би се на њих стропоштало.

А Бајазит са 200000 војске већ је преко Балкана прегазио и у Трново пао. Његова предводница укаже се о Михољу дне пред станом савезничким. Француски племићи с поносом заузму прву бојницу, а остали другу, тако, да је угарска војска била на десном крилу, Мирча влашки на левом, а у средини Немци и Стајарци. Турска првоборница није могла да издржи налет француске коњице; па и јаничари, пошто их је 10000 (?) на бојишту пало, склоне се иза спахија. Французи сад нагрну и на ове, и већ је и њих 5000 (?) мртво лежало, и победа би можда била хришћанска, да витезови хтедоше слушати, у боју с Турци окушаног, Сигмунда. Спахије почну уступати, а Французи за њима заједно на вис, но — где се 14000 копаља у мах испречи пред налетне витезове. Неред се на мах проментне у бѐг и херцег Невер са 24 најодличнија племића буду заробљени. У то доба војвода угарски Стефан Лацковић са Маџарима као невера одступи, а исто тако и „вероломни“ Мирче. Сад ступи напред центруд Сигмундов, Херман Цињски са Стајарцима, краљевски палатин Горјан (Гара), и кнез

од Пфалца са Баварци. У неодолевном налету ових јунака јаничари на мах устукнуше назад, па и спахије већ се почну колебати, — кад у најодсуднијем тренутку укаже се вазал Бајазитов Стефан Лазаревић са 5000 „јунака“ Срба. Овде сад није помагало никакво јунаштво, свака је храброст била већ малена, и гроф Цильски једва само толико успе, да краља Сигмунда, који је доспао био у највећу опасност, из окршаја спасе на једну лађицу, којом је низ Дунав с тешком муком на ушћу Дунава дочепао се у помоћ њему пошле млетачке флоте, те је преко Цариграда и Дубровника доплео у своју домовину.

Ал је на бојишту остало мртвих самих Турака 60000!

Кнез од Пфалца, херцег Невер и млоги још витезови француски, који заробљени беху, пошто су својима очима гледали, „како Бајазит на бојишту погуби 10000 заробљених Хришћана“ — буду откупљени са 200000 дуката!

Но није ово био једини пут, да се европски хришћани служише овим путем у својим борбама против Турака, чија моћ бејаше из дана у дан све већа.

После срећног похода, који у слози извршише природни савезници Срби и Угри с јесени 1443, сва је Европа добила поред досадање воље још и поуздања, да се Турцима може доскочити, ако се буде радило слошки. Краљеви француски, инглески и шпански нудише и подстрекаваше Тур-

цима граничног краља угарског, да одпочети рат с Турцима настави, а они ће му помоћи послати. И посланици папин, млетачки и ђеновански обрицаше, да ће својом флотом заузети Дарданеле и Бело море, те да одсеку Азију од Европе. И надаше се ничему мањем, него да се иде право на Калипоље, и да се Турци из Европе прогоне. Владислав, јуначки и ватрени краљ пољски, који је у ово доба седео и на угарском престолу, полакоми се на овај дрски план, и настојаваше, да у ову ствар увуче и своју Пољску, и кнезове влашког и молдавског, и господаре од Србије и Босне, па и византинског цара Палеолога. Ал — од свега тога не беше ништа. Скупштина пољска због својих унутарњих неприлика, није дозволила, да Пољска улази у никакав рат. Кнезови Влашке и Богданске слабу су помоћ могли дати. Па ни господар од Србије, Ђурђе Смедеревац, не беше сагласан с тим високолетним пројектом, јер у плану не бејаше, да се од Турака најпре отргне онај део Србије, који су Турци поселили, а који би за оваку задаћу био потребан им заштитник; а осим тога имао је бистро око да види, да је дело далеко од речи, пошто највећи део великаша и племића угарских не уђоше у редове војничке, и цела сила, која је као поуздана за тај предузетак била, спала је тек на најамнике Сибињанина Јанка.

До Јула 1444 не беше још ништа испуњено од свега обећања европског. И с пуним је правом Сибињанин Јанко послушао Ђурђа те световао

Владислава, и овај препоручи Ђурђу, да мир с Турцима уговара. Првог Августа тај мир и потпише се у Сегедину по коме Турци имају Ђурђу да врате „Србију и Херцеговину“, Влашка да остане под заштитом Угарске, а Турци и Угри да чувају мир за 10 година. Турски посланик врати се одмах са Ђурђем у Србију, „да му градове Смедерево, Крушевац и Пирот“ преда.

Но одмах трећи дан по овом свечано заклетом уговору стигне глас, да је савезна флота Ђенованска, Млетачка, Француска, Бургундска и Папина, у Дарданеле ушла и султану повратак у Европу пресекла. А и Јован Палеолог из Спарте јавља, да је велику војску опремио, и једва чека, да се с Угрима сједини. На овај овако светао и многообричан глас, посланици европских држава и Папа изјаве, да је уговор неважан и незаконит. Сибињанин Јанко, који се место краља на еванђељу при томе конгресу заклињао, у први мах не пристане, да се мир поквари и заклетва погази; али, кад му се обећа, да ће он „постати краљем Бугарским“ — онда се полакоми па пристане и он.

Али до краја Септембра једва се скупило 10000 војске из Угарске, и уз то још 5000 Пољака. Уз војску је ишло 2000 тешко товарних кола, и — с овим се Владислав од Сегедина крене на Темишвар, Карансебеш, Мехадију, Оршаву. Три прва дана месеца Октобра прелазила је војска Дунав код Оршаве, и 6 Октобра удари краљ свој стан код Видина. Међу тим је Хуњад

са својих 5000 из Ердеља пробио у Влашку и код Видина састане се с краљем. Видин беше прилично поседнут; па знајући, да се Турци иза зида добро бране, а не желећи да на Видину од оно мало војске штогод потроши, Владислав прође мимо Видина с миром.

Намера његова бејаше, да с војском овом тегли ка Калипољу, дакле одавде најпре на Дренопоље; али због великог трена а незгодног пута, није смео ни могао да пође најкраћим путем преко Дренопоља, него равнијим, лакшим, и ако врло дугачким на Дреновац, Миљковац, Вишедрину, Орахово, ка Никопољу, куда стигне 16. Октобра.

Код Никопоља укаже се и Влад, кнез Влашки; па кад види, колико има у Владислава војске, он почне одвраћати краља, говорећи му, да у султана има више пратње, кад у лов иде. Но да би одбио од себе сумњу издајства, приклони се са својих 4000 Влаха.

Тврдо уздајући се, да ће хришћанска флота закратити султану повратак у Европу, крене се Владислав с војском 20. Октобра од Никопоља, кроз Бугарску на Никуп, Лесковац, Шумен, Варнов. У предводници беше Хуњад с 3000 своје војске и с Власима; иза њега иђаше трен, а најпосле Владислав с главном силом. Многи градови, на позив краљев, предадоше се; ал многи се одупреше, и буду узети на јуриш, а посада исечена. Посада пак од Варне избегне на море, а грађанство отвори врата краљу. Богата околина и при-

јатељско држање тамошњих Бугара одлуче краља, да ту̑ своју војску поодмори.

Господар од Србије Ђурђе, према својој датој и заклетој речи морао је, а према приликама, у којима му се земља налазила, и према захтевима, што од њега Маџари тражише (промену вере), и није требао ући у овај неразложан савез и непрорачунат поход.

Мурат II, чим је чуо, да су Угри Дунав прешли и у Бугарску ушли, одмах се поравна с устаницима у Азији, и похита с војском у Европу. Сто и двадесет осам хришћанских бродова и много омањих лађа стајаше приправни, да му прелаз закрате; али што гвожђу можда не би поспешало, то је злату лако наспело. Ђеновански а можда и Млечани, послуже султану своје бродове, и за једну ноћ превезу 40000 Турака за толико дуката! Превоз је по свој прилици извршен близу Цариграда, па можда и не без пристанка цара византинског!! —

Пошто се Мурат у Дренопољу још поткрепио, крене се у половини Октобра, и о Митрову дану, пређездив Балкан, падне на широко поље од Никупа. Па одавде маршираше к угарској војсци *истим* путем, којим је она ишла Варни.

5. Новембра турска војска већ је тако била сустигла угарску, да је Мурат у вече стигао па оно исто место, одакле се Владислав из јутра тог истог дана кренуо, и на Аранђелов дан, кад је Владислав код Варне на одмор стао, у вече стигне и Мурат на највеће чудо хришћан-

ске војске, која о покретима турскима још ни сневала није.

Турска је војска имала око 60000, а угарска једва 25000, па и то већином коњице, но која је до душе и надмашнија била од злехуде пешадије. Владислав сада не имађаше куд ни камо, него се одважи, да битку бије. Лево крило ослањаше му се на Деванско језеро, а десно на стрме висове. Острагу стајаше Владислав с одабраним, ал само 500 бораца. Иза оба крила начине од возова колоград, и нареде да га пешадија брани. Турска војска заузела је попречке целу долину у три бојнице.

С јутра 10. новембра одпочне битка. Хуњад са својима отвори бој, напав на турску коњицу, потисне је. Али младом краљу учини се да је и победа ту; па да би и сâм одушке дао своме усхиту, и да би стекао жуђене славе, да је непријатеља уништио, јурне у невреме на јаничаре. Но његова војска не беше ни бројем довољна, ни издржањем дорасла фанатичним Турцима, — и у најстрашнијем покољу издигне хоџа јаничарски на копљу Владисављеву главу. Хуњад, враћајући се из погона за растуреном турском коњицом, виде несрећу тешку. Хришћанска војска за час се разбегне на све стране, а браниоци колограда изгину листом. 10000 хришћанских, и „више него толико“ мухамеданских лешева, лежало је на овом крвавом огращју.

Два дана и две ноћи бегао је Хуњад скоро сâм кроза шуму и провалије, док је до Дунава

доплео. Али, прешав у Влашку, Влад (Дракул), да би се умилио Мурату, а ваљда и осветио неразборитости Мађара, ухвати га и затвори, и тек на претњу угарске државе пусти га.

Овако је зло прошао овај поход витешког ал несрећног Пољака Владислава, чији пораз код Варне хисторија бележи као Варов код Кане.

И ако се Мурат после битке одмах вратио у Дренопоље, и није се ништа победом користио, то опет моралне последице беху неизмерне. Овај пораз уништио је од једанпут сву пожељу хришћанску, да Турке из Европе истерају, и европски владари падоше у такву малодушност, да су безосећајно гледали падеж Цариграда, и тек мујезин са свете Софије громко им нáгласи, да је Коран опаснији од Хуса![37])

Но не само Угри, као што нам ова два примера казују, него се овом важном пругом служише и Турци у свима својима ратовима против Угарске.

Прелазећи ћу̑том све оне нáлете турске, које они чинише највише плена и робљења ради за време своје поспехе и инвазије на средњи Дунав, да узмемо примера ради само ону прилику, кад је Турцима, после толиких недаћа, све од потиска бечког до мира пожаревачког, опет звезда засијала.

Војводе, хришћанске, које толико пута побеђиваше некад несавладне Турке, већ беху у гробу: преславни Пољак Јован Собјески, чувени Немац

Карло Лотарински, па и јуначки Талијанац принц Евгеније већ су помрли.

А у то време зарате се Руси с Турци. Аустрија, понесена до сад стеченом славом свога оружја, истави се пред Турке не као посредник, како је Турска с правом последњег мира очекивала, него као савезник руски. И Турска крене војску и против ње.

У Априлу месецу године 1738, док је велики везир прибирао војску за поход против Београда, дотле је паша видински саставио 25000 бораца, прошао гвоздена врата — доњи ђердап, демиркапију, код села Сипа — пребродио Дунав и опсео Оршаву. Овде се одмах утврди, подигне магацине за храну и другу опрему убојну, и пошто је 1. Маја на јуриш заузео опкопе аустријске пожури к Мехадији, код које остави један део војске као опсаду, па одмах крене даље и заузме теснац Трговски. Онда ђенерал Пиколомини мораде с Мехадијом да капитулира, а Турци почну нападати на Адакале, јер и велики везир пао је већ с војском под Кладово. У то доба стигне Турцима глас, да су Аустријанци Дунав прешли, и код Смедерева свој стан ударили. Да их с пута уклони, изда везир заповест за јуриш и Адакале падне. Сад се крене турска флота од Видина уз Дунав, а везир сувим к Београду. Но због настале зиме, главна сила, која је већ Мораву прешла била, врати се на зимниште у Видин, уз пут заузев Смедерево и Паланку (према Раму).

Рат је продужен идуће године; и са крвавом

битком на Лупоглаву — код Гроцке — Аустријанци изгубе све доондашње користи. —

Важност Кључа према Банату и доњем Дунаву

Но из сва три ова примера ми видимо, да долина *Черне* и *Бјеле*, као *операцијска пруга*, има вредности поглавито за одношаје између *Баната* и *доњег Дунава*. Онако исто дакле, као мачванска за Босну, тако ова за Бугарску, од много већег је значаја него за Србију; према томе, како *Мачва*, тако и *Кључ, само су мостови*, преко којих се прелази с војишта, једног на друго — Србији *суседних*. Као тамо што планине, које одвајају Јадар од Колубаре и Колубару од Мораве, — одбијају операције преко Дрине у *Босну*, — тако исто овде Мироч и Стол одбијају оршавску операцију преко Тимока у области *доњег* Дунава. Обе дакле ове операцијске пруге, које са севера на нашу северну границу стасавају, у односу на саму Србију, дивергентне су, и према томе сувише секундарне, управо само диверзије.

Но за случај ма и таквог покушаја, ал који у односу на *доњи* Дунав, не би био секундарне природе, — наш *Кључ* има довољну одбрану, јачу и поузданију, него отворена *Мачва*.

Као год што су Римљани умели послужити се овом пругом у својим операцијама против *Запланинске — Ердеља*, тако су исто они знали и побринути се за обезбеђење својих граница на овој страни.

Да ли је овде и пре њих било каквих градова, који су бранили дунавски брег од навале с оне стране, то ми не знамо; али римских трагова и сад још налазимо.

Специјално кључка операцијска пруга обележена је природном браздом: *Мехадија—Оршава — Вишеслав* (Фетислав) — *Подунавље.*

Да се стане на браник против ове операције, пре свега је позван стрми, високи и каменити огранак Штрпца, који више Сипа пада окомице на Дунав и под именом *„гвоздених врата“* затвара сваки пролаз. Овај теснац, који је, у пуном смислу ове речи, теснац и на суву и на води, може лако да се брани, и без велике муке да заустави надирућу војску, којој би испало за руком, да под заштитом оностраних батерија, преброди Дунав код Оршаве. Ал овај теснац и за браниоца је теснац, те му дакле не даје ни окрета ни стана већој војсци. Као стан и ослонац дакле овој браничкој војсци стоји иза теснаца град *Вишеслав* (Фетислам), као *источни кључ* дунавскоме ждрелу равноважни *западноме кључу — Голубцу.*

Да се пак са̂м прелаз преко Дунава закрати, а и да се пролаз обалом затвори, постојао је још за римска времена на оној страни град *Черна* — Tierna (Оршава), а на овој по свој прилици каква кула, која је кашње порушена. Но за време ратова турско аустријских, године 1689. ђенерал Хајстер, који је Оршаву бранио, подигне на острову у Дунаву опкоп с палисади, да лакше брани Оршаву, и да сигурније затвори пловидбу по Ду-

наву. Године 1718. кад је с пожаревачким миром поново Оршава пала под Аустрију, на острову се место опкопа назида град, који и сада постоји — Адакале.

Но и Оршава (стара), и Островац (Адакале, Оршава нова), чинило се Аустријанцима, не беху довољно кадри, да продирању Турака туда стану на пут; те је с тога године 1736 ђенерал Хамилтом налазио за потребно, те и назидао, на нашој обали Дунава, два бастијона и високу кулу под именом Elisabethfort,[38]) којим је пролаз потпуно затворио, но који је са миром београдским 1739 припао Турцима.

У срећнијем походу аустријском године 1789, и ако је Адакале под личном управом цара Јосифа опседнуто, — блокирато и године 1790 заузето, опет је са миром Свиштовским остало Турцима све до 1878, кад га је Аустрија окупирала онако исто као и Босну, само да не припадне Србији, овај „кључ Дунавски“. Elisabethfort пак порушен је године 1868 на основу капитулације од 1867, којом су Турци Београд, Шабац, Ужице и Фетислам (тврђаве) уступили Србији.

Од Черне па до Пореча данас нема никаквог пута поред воде на нашој страни; ал на левом брегу Дунава има.

Поречка река, рекли смо, у истом је правцу, у ком и Дунав до Оршаве. Уз њену долину идући, долази се до важног превоја *Требуђа*, с кога се брзо и лако силази на Тимок. Ова дакле бразда,

од *Оршаве* на *Поречку реку* и уз њу, може се сматрати као *оперицијска пруга*. и ако сасвим секундарне природе, и с југа к северу, и са севера к југу.

Не само дакле водени захтев, него и суво-земска потреба иште, да на раскрсници ове две комуникације буде ослонца каквог, који ће као потпора и станица држати у власти и пловидбу по овом делу Дунава, и сухопутну комуникацију с једног брега на други.

На средокраћи измеђ ушћа *Шашке* — Поречке реке — и данашњег *Милановца* и бијаше за времена римска лепа и ако малена варошица Taliata, која је одговарала споменутој потреби. Ал је њу Атила порушио, као и многе друге дунавске вароши и градове. Но потреба остаје увек потребом; и средњи век, подижући се из развала старих у нов живот, назидао је на истом месту скровиту и склоњену варошицу *Рибницу*, која је трајала све до овладе турске. Поробљени Рибничани тада избегну од беса турског а са погорелих огњишта на острово (Пореч), а властеле Турци назидају куле на самом ушћу Шашке и с једне и с друге стране, одакле затвараше Дунав и излеташе на ону обалу да пале и робе прекодунавске стране.

Као народ, у ближем додиру с природом, налик на Римљане, који се од природе не одвајаше ни онда, кад беху на врхунцу своје културе, — Турци су добро и пробитачно служили се сваким природним пролазом, ма како он за сколас-

тика оновремског изгледао непрактичним, па су и овде у својим кулама начинили етапу за инвазне покушаје.

Против оваких налета, а који иђаху један за другим скоро без прекида, морала се и властела оностранска побринути, да како на браник стане, те су с тога и на оној страни подизане куле, које би околину своју заштићавале, или бар Турке у очима имале.

За време Сулејмана великог, који је држао велики део Угарске, — у Угарској је једнако трајала борба о угарски престо измеђ странца и дошљака Немца Фординанда, који беше Херцег аустријски (кашње и цар немачки), и измеђ чогића и доморо̂дца Словенина Јована Запољца, који беше војвода запланински — ердељски и који је био у целој Угарској најбогатији, и од Фердинанда богатији племић.

Сулејман је и сâм сматрао за праведно, да доморoдац има јачега права на престо него туђинац; па је с тога народну угарску партију узео у заштиту, и Угарској за краља наменио и признао Јована Запољца. По смрти Јовановој (1540) Сулејман је пренео своју заштиту и на његовог синчића, коме тутори беху Далматинац Ђорђе Утјешенић, владика Велико Варадски, и рођак Запољчев Петар Петровић, кога су и Сулејман, и Изабела, удовица Запољчева (кћи краља Пољског) потврдили за Бана од Лугоша, Карансебеша, Мехадије и Оршаве.

Ма да је овај Петар Петровић и као рођак Запољчев, и као тутор сина му, и као велики јунак, — врло добро стајао код Сулејмана, то је опет Петровић налазио, да је са свим потребно, да своју државину осигура од налета турских, и за ту цељ назида он осим многих других у унутарњости своје државе, и према ушћу Поречке реке на банатском брегу Дунава *„Три Куле“*, које се и сада још порушене виде. —

Па и кашње, у ратовима аустријско-турском у 17 и 18 веку, нарочито за време Принца Евгена. иста је потреба руководила и Аустријанце, те су на истом месту, где некад *Taliata*, потоња *Рибница*, бејаше, имали бастијонирати редут, који се до скора добро распознавао, јер се њиме и у освитку овога века паметно послужио Хаџи Никола у оној племенитој борби Србаља за своје ослобођење.

Но не само овде, на овој раскрсници воденог и сувог пута, него и даље, на овој операцијској — и ако не кардиналној — прузи, у Поречју, — има одељака, који су за одбрану удесни, а и нуждни.

Од Дунава, па уза Шашку до места, докле траје узана, коритаста жупица *„Пореч“*, ми имамо распутицу тек онде, где се речица *Танда* — што долази са Требуђа и Дели-Јована — и *Љубова* — која силази са Стȍла и Гаврана — заједнички улевају у Шашку. Од овог места дунавски пут пење се на *Требуђ* за у *Тимок*, а један одваја на запад за у *Пек*, други пак на исток за *Неготин*.

На овој, за овај крај веома важној раскрсници, ако ништа друго, а оно бар стража потребна беше, која ће за раније извештавати позадне позиције о појаву и наступању непријатеља (са севера). Ову службу вршила је *„Милошева кула“*, која порушена и данас казује путнику судбину овога краја из ранијих времена. —

Ова *поречка бразда,* и ако је тек пруга омањег значаја, у односу на операцијски правац низа Черну за доњи Дунав, — ал њена вредност не може се ни у ком случају потрти за однашаје специјално овога краја, коме је вазда у аманету та важна задаћа, да стратигијској операцији са севера пресече пут на југ, — бар на десном брегу Дунава, Ми смо видели, да је за ову цељ од првог значаја источни кључ дунавског ждрела *Вишеслав;* ал овај кључ, ма колико био крепак да задржи директну операцију са севера, он је изложен врло опасном облазу од стране Пореча.

Ова околност даје и Поречу већега значаја, а иста она захтева и потребне свезе измеђ правца капиталног на Вишеслав, и овог узгредног на Пореч.

То су и Римљани врло добро разумевали.

Од *Taliatae* (код Пореча) па до Egetae (код Кладова) они су прокрчили били себи пута преко планине, и на пречац везали један за други ова два онда врло важна прелаза преко Дунава; и у заједницу довели обе ове, и ако разноважне операцијске пруге. Али Римљани — ја их увек с пи-

ом спомињем — паметније, него Монден, стећи се природним створом земље, поведоше од *Taliatae* на село *Голубиње,* па отуд бла́го ћи се изведоше га на равна плећа *Миро-* с којих опет бла́го сиђоше и у *Егету* — *Кла-* и у *Акву* — *Брза.* На овом римском путу ми нас видимо остатке од три — четир — гра- њихова, кроз чије рушевине пробијају сада на стабла столетних букава.

Морава

Општи поглед

Од свију врата на свеколиком северном фронту ега полострова, најважнија је:

Морава. Коме не би у очи падала ова вели- авна бразда, која везује два срца, једно за о: срце Европе и срце Истока? Ко још не или није чуо, да су овуда пролазиле силне е још од памтивека, — са севера амо: да бљу благослов првога југа, и да на благој ини југовнога сунца огреју стегла срца се- е студени, или у свежој бистрини очарног осуше и провену на збрчкана чела напалу у мочарних низина; — с југа пак на север: д мирисног врта и питомог воћњака свога ју грабежна јата пожељног севера, или да врстност огњишта раскошнога разблаже мо- нијом пустарскога песка? — Сваки камен, омива брза Морава, знаде да вам прича о

витезовима и јунацима, о борницима и робовима, о оклопима и топовима; — сваки поток, који хитар стасава на мутне, често крваве, таласе брујне Мораве, — сваки је он непрекидна приповетка најбурније хисторије, која је у вечитој мени удиљ шарала ову земљу најразнијим декорацијама свакојаког, највише трагичког позоришта! Редак је крај у свету, који је доживео и преживео тако многе промене. свакојаке, — драге и опаке, тако многе, и тако брзе, да је мало која имала времена ухватити корена у новој земљи, те оставити трага од свога појава и живота!

Морава је била ходник, кроз који се ишло у дворове царске, и који је водио до златног рога велебне Византије, и на свети гроб Христа Спаситеља; но не само ходних, — Морава је била и вестибил тој источној палати, и порта храму Јерусалимском! —

Где се Морава губи, ту престаје и планина и подгорина. Од корита дунавскога, у које се врла и мутна Морава излива, отвара се к северу средњодунавска низија, дно некадашњег мора, песковита и баровита равница између окомака и крајњих изданака Карпата и Алпа, но која је Дунавом и Тисом на три велика дела подељена.

Статигијска важност

Узимајући на око долину Моравску, њен правац излази на равни Банат, који се од најзапад-

нијих огранака Карпатских простире на запад све до брзе и вијугасте Тисе. Овај појас земље у правцу меридијанском, управ је као неки канал, у који се стичу све струје и с десна и с лева, те: да потеку кардиналним путем на југ или север. Ал и једном и другом правцу стоји на путу тешко савладна преграда, дебели Дунав, који овде тече попречке од запада на исток.

Да се из Потисја може у долину Моравску ићи, ваља пре свега прећи ту преграду, тај водени праг.

Да се преко овог воденог прага пређе, има у главноме *тӣри* користна брода. Један држи од почетка дунавскога ждрела па до Млаве,[39]) дакле иде на *Стӣг;* други је брод од Млаве па до Језаве, дакле излази на *Годдмӣн;* а трећи измеђ ушћа Саве и Тамиша, дакле на *Врачар.*

Јер изузимајући брод код Оршаве, који се својом стратигијском функцијом не дотиче Мораве, сав остâли део Дунава од Оршаве па до Голупца, није ништа друго, до онô неприступно дунавско ждрело, пуклина планинска, до које се ни с југа ни са севера скоро не може приступити, и где са дунавскога брега нема никаква отвора за у земљу напред.

Према овоме *дунавски фронӣ* наш држи од *Голуӣца* до *Београда.*

Ма да топографијски елеменат Дунава и брегова му нарочито и одсудно годи господару десне обале, то опет у Мораву се може доћи са севера само с ове стране, по чему је овај фронт уједно

Дунава, па уз Мораву до овог првог јој ждрела, где огранци *Црнога врха* — Лепеничког — и окомци *Бељаничкога крша* стасавају до на брег корита њеног, — до овог теснаца, измеђ села *Копривнице* на левој, и села *Војске* на десној обали Мораве.

По томе вестибил ове важне капије моравске траје само до овога прага, ослањајући се десно на планине *Звижедске* и *Хомољске*, а западно на споменуту водомеђу, *Раље* и *Колубаре*.

Главни стратигијски објектив операцијама са севера налази се *иза* овога прага.

Наступна војска, која би имала у својој власти прелазе дунавске, и била би већ господар ове вратнице моравске, прву озбиљнију битку имала би да бије тек на томе кланцу моравскоме, где се вестибил Мораве свршава; јер бранилац, ако буде потиснут са дунавског брега, не би се довде имао нигде упорно да заустави.

Овај *први* озбиљни *бранички праг*, то је положај, који географија војна бележи као природни ослонац свима маневрама и браничким и нападним; ту је стратигијска свеза најдоње Мораве с осталом долином њеном, и ту је сточак свију операција са севера.

Овај праг, у сваком погледу врло важан, има карактер одлучно стратигијски, Он је у исто време и спојница и деоница измеђ два војишта, и ослонац операцији уз Мораву, — најважнији, кад се тиче заштите целог позадног земљишта.

Овај праг, находећи се у дну левка, којим

према Морави, ал он на сваки начин не излази из стратигијског домашаја моравскога ждрела, — и у томе је сва стратигијска врлина овог нашег браничког прага, који је тиме кадар да покаже своју војну функцију у исти мах против обостране операције моравске. —

Наступна војска, пошто би овладала дунавским брегом, не само, да би тек на овом прагу имала да бије озбиљну битку са браниоцем, него не би могла ни прећи преко њега без озбиљнога отпора.

После срећног похода Немачког у години 1688, кад је цела турска држава и у престоници својој и у области била у тешком немиру, — — један део немачке војске пао је на презимиште у Београд, Смедерево, Пожаревац.

Тај поход против забуњене Турске повукао је био највећу снагу Немачке на југ; а Лудвик XIV користећи се том приликом, много је штетио без довољне одбране остављену границу немачку према Француској. Но он, у заносу своме, завојшти скоро у исто доба и са Холандијом, Инглеском и Шпањолском, те да околност једва осмели немачко веће, да му 1. Фебруара 1689 рат огласи. Над овом немачком војском цар назначи за врховног заповедника прослављеног јунака Херцега од Лотарингије (Duc de Lorrain), и с тим заповедништво над угарском војском остане упражњено.

Поносити и несавитни Маркграф баденски

Лудвиг, који се прошле јесени у Босни борио, не беше у Бечу драга личност, јер беше човек мрка погледа, а опоре речи и оштрог пера. Али се турска војска већ прикупљаше у Дренопољу, и на јужним покрајинама царевине ваља озбиљно на браник стати. И не дар, који је Лудвиг досад показао, нити поверење војске, које је он озбиљно уживао, него ова општа незгода и његово у битци на Дервенти показано јунаштво одлуче цара и двор, да војску угарску повере њему.

Главна сила бројала је 24000, и 50 топова; а споредна војска у Ердељу 6000.

Лудвиг се крене 1. Јуна из Беча преко Осека и Вуковара за Београд, где је наређено збориште за војску. Но пошто ова војска према турској беше малена, то је двор налазио за упутно да Лудвигу препоручи у опште дефансивно држање. Добивен упут био је у главноме: да заузме положај иза велике Мораве, те да отуд операцијама турским на једну или другу обалу Дунава може у коб изићи; за обезбеђење заједнице с ердељском војском, да ниже Београда начини на Дунаву мост, а да над Савом мотри једним оделењем гроф Пиколомини.

Велики везир Мустафа, пошто је обесио беглербега од Софије, Јеген Осман-пашу, који је прошле јесени Београд напустио, постави Арап Реџепа за Серашћера, и заједно са султаном допратио је турску војску до Софије, у коју стигну у почетку Јуна.

Концентрисање немачке војске ишло је врло

споро, и Лудвик беше принуђен да остане иза
Језаве, а за своју безбедност тек једно одељење
под грофор Хофкирхом да истури на Мораву. Но
на глас, да се Серашћер са силном војском већ
кренуо од Ниша пут Мораве, он и то одељење
позове к себи 13. Јуна.

Турци дођу до Крушевца; али, пошто не
наставе свој марш к Београду, то се Лудвиг ко
ристи овим временом да привремено опшанчи
Смедерево, и да Београд боље за одбрану удеси

С леђа је имао две бриге, ал је обе поспеш
ним удесом и распоредом побринуо. Једно беше
да не би Турци из Босне пошли на Београд; а
друго, да не би малконтенат угарски Текелија
у заједници с Турцима пао му у леви бок. За
први случај сместио је у *Зворнику* 5—6000 Ср
баља — Раца — и 150 Немаца а на Сави (Шабан
Митровица, Рача) размештено је такођер 2—3000
Србаља, самих коњика, те је од те стране би
сигуран.

На другој страни, и ако је Текелија с војском
од 7—8000 које Турака и Татара, које станов
ника угарских, опсео *Новиград* (тако се тада зва
Вишеслав — Фетислам), опет је Лудвиг био без
брижан с тога, што је у Новом граду био капетан
Србаља Срета Продан, „врло одважан и мудар
човек, који је већ једанпут Текелију одатле са
својима Србима — Рацима — потиснуо“. —

На Дунаву пак, од Смедерева па све до
Видина, све градове заузели су били такође Србљи
па и острово испод ушћа Мораве, три сахата ду

Овај страх, и ову забуну, која је и Лудвига зачудила, Лудвиг је желео и хтео да употреби на своју корист, и да за растуреним и поплашеним Турцима погони, те с њима заједно на Ниш падне; али, пошто му колона профијанта била на путу заостала, то је морао остати где је, те да је сачека.

Међу тим Серашћер видев, да га нико не гони, опет се прибере, и поново у Јагодину дође.

Но изостанак коморе не само да је оштетио Лудвигу одмах пожељену операцију против Ниша у часу, кад је турска војска поплашена нагла без реда да тегли назад, него му није допустио ни да сада непријатеља нападне код Јагодине, код кога још трајаше утисак оне пређашње плахе. Он не имађаше „ни хране на Дунаву ни гроша у каси“, и — као најпаметније држао је, да одступи у *Грабовац*, — добар сахат места више данашњег Свилајинца — те да ту причека, док му из Смедерева штогод хране водом дође.

Чим је Серашћер видео, да немачка војска, место да га је при пренагљеном бегању к Нишу гонила, сама такођер одступати предузела, — а што је он приписивао плашњи, — одмах нареди сину Татархановом, да са 12000 коњице преброди Мораву, а он са 40000 смело од Јагодине на *Баточину* крене. Намера му беше, да Лудвигу повратницу прекине. Но и Лудвиг прозна намеру Серашћерову и одмах одлучи, да се близу Грабовца на леву обалу Мораве пребаци, те да се на београдском путу пред Серашћера истакне.

18. Августа мост бијаше готов (од понтона) а
вече истог дана предње страже већ се сукобиш
с Турци. Сутра дан, тек што је војска стан ко
Грабовца напустила, да преко Мораве маршира
доведу Лудвигу двојицу ухваћених Турака, кој
докажу да су из Татархановe војске, и да ова
тегли долином Ресаве у Грабовац, а Серашће
ће од Баточине да наступа. „Серашћер је смера
писаше Лудвиг цару, да ме с војском од об
стране затвори, па да ме примора скапати".

Лудвиг није могао дуго премишљати; но т
му ни нарав не бијаше. План му беше одлучан
да ђенерал Хајстер са пешадијом наступа прек
Мораве, а он са коњицом да пође у коб Татар
хану, да га туче, па онда се са Хајстером спој
пре него овога Серашћер нападне.

Да ово изврши користећи се покривеним те
реном, намести лаке коњике, већином Србље с ов
и с оне стране Дунава, у заседу у долини Ре
са две, тешка пак коњица — дивизијони Ветеран
и Пиколомина, свега 6000, — сјаши с коња, т
да би у шуми сакривеног непријатеља обманула
да се ово чини тек тога рад, да заштити прела
пешадије и пртљага преко Мораве.

На скоро почну Татари — „Керови турски
као пчелеројити се, дрско из јаруга и шуме по
јављивати се, и све више и више прибирати се
Али на знак Лудвигов у мах излете коњици и
заседе, и трком полете на Татаре, а он са тешко
коњицом као потпора галопом. Татари се ра
пршту; али 12000 спахија борећи се одступаш

врло смотрено. Бој је трајао 4 часа и коњи и људи већ су посустали били. На један пут Турци застану, и стану у фронт. Нека река пред врло густом шумом заустави им одступање. Не потраја много, а тешка коњица стиже и јуриши. После кратког некорисног отпора спахије се раскину и нагрну куд који у шуме. Пут, којим бегаше, обележили су побацаним копљима и туловима.

И ако тешка коњица беше од немоћи посустала опет је требало „од нужде правити врлину“ и истог дана стићи на шест часова удаљени мост на Морави, те непријатеља на левој обали Мораве напасти пре, него би му стигла ова сада потучена коњица спахијска.

Понтонски мост налазио се на Морави на месту, где река великим завојем навија на десни брег који леву, равну ал шумовиту, обалу надвлађује. У средини тога моравскога кључа, који у обиму хвата три часа, налазило се село „Тушијава, — кога сад нема; по свој прилици место њега се подигло кашње Лапово, — а преко њега водио је лоши пут од Грабовца у Баточину, јер онда још није било Свилајинца.

Кад се била коњица од пешадије одвојила, онда је Хајстер, — извештен о наступању турске главне силе, — врло смотрено, а под заштитом батерије од 16 топова на десном брегу Мораве, пешадију преко моста претурио, мост опкопао, и под заштитом тих опкопа разместио, како се најбоље могло. Пртљаг је оставио с оне стране под заштитом десет ескадрона драгуна. Предводница

шуме стајала, начини страховиту ларму добошима и трубама, и у исто време две регименте драгуна излете кроз празнине пешадијске.

Ова демонстрација начини код Турака такав страх, да се одмах са пропланка повуку иза шуме, која је била пред њиховим шарампловом, а немачка пешадија ступи напред, те коњица добије простора да се развије. У то доба добегне к Лудвигу неки под Будимом заробљени Баварац, и искаже му, да шума, у коју Турци зађоше, само је неколико стотина корака широка, па иза ње опет има чистине, на којој имају Турци опкопе у две врсте. Маркграф нареди пуковнику Гвиду Старембергу да провиди то. Старемберг видев' да је све тако како ускок исприча, без устезања нагрне на те шарампове и заузме их. За њим пођe и главна сила. На неколико стотина корака иза њих Сераснер је иза једне јаке отоке[41]) моравске подигао главне своје опкопе, и ако још довршени нису. Да и ове отме и тиме да га потпуно разбије наредн, Маркграф Лудвиг да пешадија наступа, која је, за олакшицу коњици, шарампове поравнила.

У исто време одашље један одред од сва три рода војске под Пиколомином уз воду, да потражи брод на тој отоци моравској, а грофа Палфија с његовом региментом низ воду. Против ових покрета с фронта и са крила, Серашћер је просуо страховиту ватру топовску; али, пошто ништа не успеде, и све се више побојаваше, да не буде опкољен и од повратнице осечен, — напусти и друге опкопе, и крене у стан код Баточине.

Лудвиг брзо намести мост преко тог рукавца моравског, пуковника Цанта и ђенерала Кастела с три драгунске регименте на ону страну пребаци, и за побеглим непријатељем погони; а и он с осталом војском преко моста пређе и размести се пред шумом, иза које се Серашћер мало пре за одступање спремио. Од Кастела извештен, да се непријатељ не мисли одупирати, него своје одступање наставља јагодинским путем, — крене и сâм напред, заузме Серашћеров стан, потисне га у долину лепеничку, и гонио га све до у мрак.

Три хиљаде мртвих и заробљених, цео стан, 108 топова, 1000 камила, 500 мазага, 100 кола и 2000 бивола, цео муницијски и провијантски трен, много оружја, и Серашћеров туг — то беше мираз победе, о чему се цару из освојеног стана код Баточине јавити могло.

Што су баш у исто време, док је Маркграф државе царева крепко и славно бранио од Мухамеданаца, Французи његове државине палили и рушили, то је само још узвисило славу овог његовог првог дела као ђенералисима. У Немачкој му име узносише до неба, кад је гроф Кастел као победни гласник пред цара ступио, и на подножје престола му Серашћеров туг положио.

Оскудица у издржању и новцу привезала је била Маркграфа за стан баточински све до 1. Септембра. Он не имађаше новаца, да учињени трошак исплати; ни зрна зоби за ослабелу стоку; ни мрву хлеба за изнурену војску. Људи му једоше само месо од заплењене и на веру купљене стоке, а

његова стока не имађаше моћи да освојене топове до Смедерева одвуче.

А Серашћер овим добије времена, да дође к себи, да губитак из Софије накнади, и да ред у својој војсци поврати. Дошав у Ниш, одмах је настао, да га за одбрану удеси, пред којим подигне утврђени стан, и у том опшанченом положају са свим мирно очекиваше немачку војску.—

Међу тим устали народ у Србији, који је бројио око 36000 под оружјем, једнако је чистио земљу од Турака, у планине побегле изгонио, сва обитна места заузео, и много тврђе освојио, међу којима бијаху и Козник и Маглич, тако, да је Лудвиг сасвим безбрижно могао преко „Јагодине, Параћина, Ражња и Алексинца“ наступати к Нишу.

Овај устанак Срба, колико је год много и пресудно помогао Лудвигу, да својој војсци и операцијама обезбеди земљиште, и да му даде сигурног базиса за даље операције — у толико је исто Лудвиг и зебао од Ђорђа Бранковића, на чију је прокламацију народ устао, те га је с тога а по одобрењу и налогу цара Леополда, перфидно од народа отргао и заточење послао. —

Човек, на чију реч и на чији позив стало је око 36000 људи под оружје, дакле више него што је Лудвиг имао под собом царске војске, и у чијим рукама беху и сви градови и цела земља, а који претендираше, као „природни наследни господар над — свима земљама од Осека до Цариграда, над којима хоће формално и да влада“, — тај и такав човек наравно да није годио тежњама

дановића на обема обалама језера Гарде. — ми га и опет у овој прилици морамо да издвојимо из те категорије, јер овде бејаше као најкарактеристичније то, што у овој Лудвиговој операцији не бејаше стратигијскога браниоца.

Овакав дакле случај даје нам потпуне слободе да кажемо, да је при овој битци, и ако је донела стратигијског резултата, највише фунгигирала срећа и глупост. Ми ово кажемо без труна намере, да Лудвиговог геније умањимо; ал да ова два фатална елемента нису била у премоћној функцији, хисторија овог похода имала би другачи текст.

Вестибил овај предвојен је Моравом на *две поле*, те тиме и оперицијска пруга постаје сугуба, — т. ј. има их две, и Морава их не само раздваја, него их и закриљава.

Против *западне операцијске пруге* која дакле наступа левом страном Мораве — пошав из Београда или Смедерева, — *стаје на браник*, према разним евентуалним приликама, мање и више поуздан, попречна долина *Јасенице* и *Лепенице;* а против *источне операције*, дакле која би ишла десним брегом Мораве, полазећи од *Голупца* па све до утока *Моравског*, наперена је поступице долина *Пека, Млаве* и *Ресаве*.

Ове долине, које као копља упиру у слабину наступног операцијског фронта с Дунава, нису географијски предмети без значаја војног, него на против имају у себи приличан квантут бра-

Битци пак на Грабовцу и Баточини за време Лудвига Баденског, по своме стратигијскоме мотиву потпуние одговара, у овоме веку — првом српском устанку — бијена битка на *Миливи* (код Манасије) и на *Гиљу* (код Јагодине).

Подела моравских врата

По Моравска су врата *трокрилна* врата.

Ми смо већ наговестили, да за прелаз у Мораву преко Дунава има *три* корисна брода.

Стиг

Општи поглед

Овај брод рачунамо од *Голупци* до *Млаве*.

Да непријатељ изабере себи за прелаз преко Дунава простор од Голуица на до Млаве, може га руководити поглавито правац марша његове војске.

Ако је концентрација његова била у *Крашову* (Банатској подгорини), или *Бихору* (изворни предео свију Кереша), или *Ердељу*, — онда је најприродније, да војску поведе најкраћим, и — скоро увек *сувим* путем на Стиг.

И у обрнутом правцу, војска с југа прећи ће Дунав на овоме простору свакада онда, кад јој операција тегли у те крајеве.

Овај правац стратигијских операција није само замишљен према комбинацијама географиј-

шега полострова на два скоро подједнака дела, и да је преграда између њих ова пукотина плаиинска, кроз коју Дунав отиче. Узимајући само ту деоницу као преграду, дакле у неколико као неутралну за стратигијске односаје сваке половине према њеној *суседини*, ми смо раније видели, да она има огромна утицаја у истом смислу стратигијском, кад се тиче односаја између ових предела *унакрст*, т. ј. кад се узму на око функције деснога крила суседне Европе према десном крилу нашега полострова.

Из овога дакле излази сасвим јасно, да је *Голубац* на левом крилу нашега фронта за односаје према десном крилу суседних земаља крајњи ослонац тога крила према истоку, онако исто као што је *Вишеслав* на десном крилу целог полострова а за односаје према левом крилу суседне државе, крајњи ослонац истога крила према западу.

За односаје пак *унакрстне*, *Голубац* је *прва* вратница на *западу* од деонице целога фронта, као што је *Вишеслав* (и наспрамна му Оршава) за исте унакрсне односаје *прва* вратница на *истоку* од исте преграде.

Овај географијски положај даје Голупцу (— ја овде не узимам по тактички) неминуле вредности, и његов стратигијски значај, баш ако за неко време — због евентуалних прилика — и дође у засенак, никад не може сићи на нулу — докле год конфигурација и пластика овудешње површине земске буде овака, каква је сада.

Али је Дунав овде граница полострову, па

је најдуже и најчешће био и границом од две државе.

Голубац дакле, како је на *десном* брегу Дунава, дакле на земљишту нашега полострова, а као *кључ* овима важнима вратима из Европе кроз Ђердап, — он је наравно сав свој значај метао на вагу користи нашега полострова, те је дакле увек претезао интересе суседне државе.

Због *овога,* Голубац не само што је често био *мост* и важан прелаз преко Дунава, дакле на *путу* нарочите а важне операцијске пруге, него је и сâм собом врло често био предметом, који је праведно изазивао пожељу, у суседне државе, да буде њен. Но како је ова жеља скоро увек жељом и остала, то је било сасвим наравно да се у оно време, кад се потреба овога кључа од стране северне државе, најјаче осећала, морало бринути те и постарати, да се на овом важном улазу у клисуру дунавску, и на значајном ударцу операцијске пруге с југа (и севера), намести какав еквиваленат, те да се значај Голупцу, кад је у туђој руци, ако не поништи, а оно бар преполови.

Ова потреба у 15 веку ни часа није силасила са дневнога реда, — јер то бејаше век турскога освајања — та је потреба била и узроком и побудом, те се на *левом* брегу Дунава, према Голупцу, назидао град *Владислав* (Laszlo-war), но који беше врло кратког века, и од кога и данас видимо рушевине.

Но не само тада, — скоро увек ова пруга имађаше одличне вредности, поглавито за стра-

тигијске одношаје између јужне и северне државе, и скоро никад није губила значаја, који јој је сама природа одредила, а на основу те одредбе, и суседни народи припознали.

С тога је Голубац био врло често озбиљним бојиштем, и око његових зидова пролила се многа крв.

*

Нећемо да моримо поглед свој, гледајући у дим и пламен, којим је Атила 438 уз многе друге подунавске градове изгорео и старо-римске *Cuppae* (Голубац); нити ћемо да мучимо слух свој, слушајући звекет и лупу, кад Јустинијан[44]) 525 из нова зидаше ове своје пограничне страже.

У хисторији српског народа било је више мутних него ведрих дана. Ал међу најцрње спадају можда оних 70 година Стеванове и Ђурђеве владе.

22. Фебруара 1424 (?) укаже се Стеван Лазаревић у Будиму.

Досадањи краљ Чешки, Сигмунд, који је седео и на угарском престолу као краљ Угарски, пре кратког времена постао је и немачким царем.

Султан Мурат, имајући у Азији рачуна са немирном главом Џунеидом, желео је у Европи мира, па је наумио, да са Сигмундом, честитајући му царску круну, продужи рок сада истеклом миру. С тога пошље из Дренопоља посланика у Будим.

Стеван, као год што је морао шиљати (а

можда и собом ићи) у Дренопоље на подворење Султану, кад му је овај јавио, да је он једини Султан у царевини турској (пошто је савладао неке претенденте му), — тако је и сада требао да иде у Будим, као пратилац Муратовом посланиму, и као посредник за мир.

Но Стеван је спаметовао, да том приликом и за своје што год поради.

Не имајући од срца порода, он је наменио био себи за наследника свог сестрића Ђурђа Вуковог. Ђурђе је боравио тада на свом добру у Некудиму (у Јасеници, Паланка) са својом женом Јерином, која беше од царске лозе Кантакузина, са ћерима Катарином и Маром, и са синовима Гргуром, Стеваном и Лазаром.

Да сестрићу и наследнику свом Ђурђу колико толико обезбеди опстанак на престолу — јер по уговору са Султаном, по Косовској битци, по смрти Стевановој, Србија је имала припасти Султану, — мислио је Стеван, да ваља са Сигмундом неко пријатељство везати, па ма и неке жртве стало.

Стеван дозове Ђурђа к себи у Београд, куда и посланик турски стигне. С послаником и Ђурђем, и са много још српских племића и витезова крене се Стеван из Београда и стигне у Будим.

Четири и по месеца трајали су преговори ови, и четири и по месеца гостио је Сигмунд Турчина и српску властелу.

Јавни послови повољно су свршени. Мир је измеђ Сигмунда и Мурата утврђен. Турчин је

предао Сигмунду дарове од Мурата, а Сигмунд богато обдарио и посланика и Султана.

А шта су урадили Срби?

По дворови будимски, по сред блеска царског и богаташког, журно се шаптале са свим друге ствари. Угри су већ осећали тешки задах азијског самума; са њихових палошина поцурила је љута крв неверничка; они су витешки одбили већ неколики насртај османлијски, — али су опет осећали, како им дисање загушује на границу им већ дошли облак левантинске запаре. Угрима је требао савезник. А ко би им био пречи, него суседни, а од исте силе угрожени Ђурђе? Ко би им био поузданији и природнији, него Србија, преко које се тек на Угарску долази?

И племића српских жао је било старог им огњишта. Они су својима очима гледали како се драго камење некадашње им славе, камен по камен крŷни; они су још уза све то, а са неодолевним болом проливали своју витешку крв за тирана свога, који им је вазда услугу огњем и крвљу наградио. Њима је још пре требао савезник, они су још нуждевнији били истинске помоћи. А где би је пре требали тражити и могли наћи, ако не у првог суседа, који и сâм од исте опасности стрепи?

За обе је стране хитна потреба била ту, и Угри и Срби, Сигмунд и Стеван, вежу међу собом савез, чији уговор у главном своди се на ово:

1. Да се Срби и Угри узајмице помажу против Турака.

2. За олакшицу помоћи од стране Угра, да Ђурђе по смрти Стевановој Сигмунду уступи градове, Београд, Маков (Рам?) и Голубац.

3. У накнаду за тај уступ да Сигмунд даде Ђурђу, Сланкамен (Zalam Kemen), Кулпин (Kemlpen), Дȁљ (Thalya), Св. Андреју (Szent-Endred), Бечеј, са бродом на Тиси, Вилагош, Токај, Мункач, Сатмар, Тур, Варшањ, Дебрецин, Бесермин, Ргец (Regeg), Szent-Kival, Bodagassony falva, Uifalu, Вршац (Vegenye), Кикинду (Echehida), Бечкерек, замке Арач (Araka, сад у развалама близу Бечкерека), Башахид, (Bazalhida), и много још места и добра, и у самом Будиму угледан двор.[45])

Као ималац оволикога имања у Угарској,

4. Ђурђе постаје угарским властелином и племићем, а због тога и чланом државног савета; као овакав пак

5. Ђурђе полаже Сигмунду заклетву верности.

И Стеван и Ђурђе задовољни врате се дома.

Није много постајало, а сȇди Стеван, тугом и бригом измучени, штрапацима ратним по Азији и Европи, изнурени, умре (преко лета 1427).

На престо српски ступи Ђурђе, и ступање своје објави тадашњем цару византинском Јовану VI Палеологу, брату му, потоњем (и последњем) цару Константину XI Драгашу, и деспоту Морицјкоме, Томи Палеологу.

Са ступањем Ђурђевим на престо Стеванов, настају и обвезе његове према Сигмунду.

Угри уђу у Београд, па дођу и у Голубац.

Ал у Голупцу, на високој и стрмој стени ду-

навскога брега, стоји племић и властелин српски Јеремија,[46]) и — неда града. Јеремија је још за живота Стеванова дао њему за кључеве од Голупца 12,000 дуката̂, а Сигмунд не пристаје да му ово врати.

О Голубац мора крв да се пролије.

Тадашњи султан турски Мурат II, много се обрадовао смрти Стевановој. Као унук Бајазитов, за којим бејаше Стеванова сестра Милева,[47]) ал поглавито према уговору са Стеваном и Царицом Милицом, он се огласи за пречег наследника него што је Ђурђе, и заиште Србију.

Са севера спрема Сигмунд војску, да заузме Голубац, а с југа Мурат шиље војску да заузме Србију.

Ђурђе је требао и Србију од Мурата да брани, и обавезу према Сигмунду да испуни. А ни за једно није имао довољно моћи.

Ишак паша већ је заузео Крушевац и главну цркву поџамио.

На узаној равници под зидинама Голубачким Ђурђев-дан 1428 затекао је Сигмунда са 30.000 војске. На сињим таласима дебелог Дунава нихаше се многобројни бродови угарски.

А на високој кули стрмога Голупца стоји властелин Јеремија с мачем у руци. Он од свог права не одступа. Али немоћан, да га против оволике силе и одбрани, шта је друго знао ондашњи Феудалац да чини, него оно што би сваки ондашњи и чинио, што би и Сигмунд и Ђурђе чинили. Он се дакле обрати за помоћ Турцима,

који и онако беху ту. Залуду се Пољаци, Подолци и Власи, којих у Сигмундовој војсци највише бејаше, борише храбро и јуначки; залуду је витешка Цецилија — млада жена Стевана Розгоње — као заповедник једне галере многе Турске лађе, које низ Мораву у Дунав допловише, утопила и упалила; залуду се с новоназиданог Сигмундовог града Владислава просипао страхобни огањ из ново изумелог оружја — топова; у најодсуднијем часу укаже се пред Голупцем сâм Мурат с новом војском.

Борба се прекине.

Сигмунд начини с Муратом мир, и пођe преко Дунава. Необразумљени европским обичајима, а потискивани фанатизмом Мухамедским, Турци нагрну на још ненавезле Угре. Да не беше лешког витеза Завише Црног,[48]) који у свом сјајном руву истакне се у Турке, да на себе, место краља и цара, оштрицу турске димискије прими; и да не беше Тамишког Бана Стевана Розгоње, који Сигмунда у један чуnић склони, вероломни потписник смртне пресуде духовном чешком јунаку, Хусу, за цело би оставио своје царске кости или под зидинама тврдога Голупца, или на крилу прве ђердапске страже, по сред пенушних таласа усамљене стене Бабакаје — Дунавске Лорелаје. —

И Ђурђе начини с Муратом мир. Турцима остане Крушевац и Голубац, а Ђурђе да плаћа 50.000 златица данка, да с војском војује уза Султана као и Стеван што је, и да прекине сваки одношај са краљем Угарским.

пленили па напуштали, него су га брижно за себе задржали, и старали се, да га и обезбеде.

С тога су предње своје границе ограђивали и утврђивали насипима, да иза њих могу освојена поља радити и у заузетој земљи окућити се.

Оваквог чега било је у старо време на више места, а нарочито код народа, коме главни посао бијаше земљорадња. У Старом Мисиру има много оваких насипа, којима се бранише вредни Мисирци од навале скитачких народа, а у Чини и данас се лепо види чувени чински зид Ван-лиј, који је некада бранео чинску вредноћу и привреду од номадских Татара.

Грађевина *оваке врсте* имамо ми у нашој близини, и сва је прилика, да су остатци из времена хунско-аварског.

Одмах према *Раму,* а на десној обали реке *Караша,* почиње један такав насип, па иде на *Гребенац, Потпорањ, Вршац,* пролази источно од Денте мимо хумке од старога града *Хомора,* прелази *Тамиш* код *Ујлака,* хвата се водомеђе више *Хрњакова* и пада на *Мориш* испод *Липе.*

Но то је само *први појас.*

Други појас почиње опет на *Дунаву* ал код *Ковина,* иде на *Алибунар,* пролази западно од *Моравице* и источно од *Денте,* гази *Тамиш* код *Шага,* тегли на *Темишвар, Фибаш,* и пада на *Мориш* средокраћом измеђ *Липе* и *Арада.*

Па је био и *трећи појас.*

Прва два као што се види, ограђиваху подгорски Банат од равног Баната. Трећи појас обу-

хватао је и већи део равног Баната, и Срем и део Бачке, јер је ишао од Моришa ниже Арада, па мимо Моностора и малог Бечкерека по својприлици на Тису код Бечеја, а одатле на Темерин, Кулпин, Парабућ те на Дунав испод Апатина.

Сви ови насипи и данас се лепо разпознају, и познати су под погрешним именом „Römische Schanzen".

Но они нису римски.

С овим народима, који боравише иза ових насипа, дошао је у додир још Карло Велики (у IX веку) кад је он свој освојачки поход на исток кренуо. Немачки писци из тога времена, а и каснији, који о томе добу говорише, спомињу ове насипе и појасе, и зову их *Circulli, Ringi.*[50])

Први дакле овај појас, који је одвајао Крашово од Маховског Баната, почев од Липе на Моришу, упирао је на Дунав код Рама. А и други појас, скоро упоредан с првим, не беше од Рама далеко.

Рам је дакле био на *тромеђи* од три државе, од три интереса.

Овај посебни случај, даваше Раму још један узрок више, да су сви суседни народи, или се о њега спотицали, или се о њега грабили.

Хисторија је Рама и одвећ разноврстна, и одвећ богата. Он бејаше и за дуго и за много на главном ударцу и с југа и севера, и претрпив више, него много друго место, обележио је пут, на коме је, свакојаком крвљу.

Да не помињемо најстарије прилике, за време

Хуна и Авара, који га често освајаше и рушише, а Римљани и Византинци опет подизаше, — да почнемо са XII веком, у коме су се стари Трибали и Славини већ били специфицирали као Срб.ви, а ови су данашњи господари Раму и Браничеву.

Рам бејаше јоште Византински.

Угарски крал Стеван II беше немиран крал. Нарочито је био назубан на покрајине Пољске и Византинске. Године 1127 пређе преко Дунава, и пустошећи до Средца, те и њега оплени, ал одатле буде потиснут. Цар византински Емануило, из куће Комнена, укаже се 1128 на Дунаву, и са војском, у којој беше много најамника Ломбарда и Срба, пређе код Рама, па док је он свој положај на левом брегу Караша утврђивао, полетне чете пленише и робише равни Банат све до Темишвара. Угарска војска, надаше се сада још већој поспеси, него лане, и теглила је нагло Дунаву. Онако неуредна, а лањским успехом на маршу до Средца понесена, без многог премишљања нападне на утврђени стан византински. Борба је била врло љута, крв је помутила воду Карашеву, и из положаја испале трупе византинске начинише неописан покољ над хордама угарскога краља. Угарски кроничари пишу, да су задњи редови угарске војске преко Караша лешевним мостом прешли, јер предњи редови били су Караш зајазили. „Маџари лежаше као поклани волови, нити их ишта могаде да избави из руку византинских бораца“.

После овакве грозне погибије Стеван понуди

мир. На острову дунавском више Рама дигоше се шатори обојих посланика, под којима се потпише од обе стране жељени мир на хумци, која би можда и данас умела да прича о том, по Маџаре, крвавом догађају.

Ну не само тада, овим путем на Рам ишле су војске врло много пута. С југа на север: јер ту бејаше удесан и поуздан прелаз; а са севера на југ, јер је у опште рогаљ згодан за напад, а међу тим је на путу, и сада много, а онда пресудно стратигијскоме.

Године 1459 Српска се држава сасвим угасила, и Угарска је на Сави и Дунаву граничила са Турском.

За изванредна јунаштва, а поглавито још за безривалну вештину у војевању коју је у ратовима по Чешкој и Моравској, а нарочито против цара Немачког Фридриха III показао и осведочио, — Кнез Павао Бранковић,[51]) из детињства друг и пријатељ Угарском краљу Матији Корвину,[52]) буде постављен не само за грофа темишварског, дакле старешину над тамишким Банатом, него и баном Северинским, дакле поглаваром овог Баната од Голупца до Алуте, — па и заповедником све војске, која буде долазила у ове крајеве, да се против Турака бори.

У месецу Новембу 1482 крене Павле 30000 војске од Темишвара на Дунав, и код Рама пребаци се на ову страну. Наравно да прелазак овај не беше без крви. Паша Смедеревски журно пошље

амо знатан број оружаних лађа, а диздар од Рама бејаше наместио у заседу приличан број ту затекле му се војске. Али, и флотила, која беше саставни део Бранковићевог похода, излети ненадно из рукаваца Дунавског и скоро све лађе Турске сатре. Сухопутна пак војска такође врло брзо буде готова са Турцима, јер ови још не стојаху чврстом ногом на земљишту, које је домовина народу тамошњем, па и постојбина војника Павлових. И хиљаду коњика, који из Голубца у помоћ Раму дођоше, падоше као у клопку у руке Кнезу Павлу.

Но с овим успехом Бранковић није мислио, да је и свој поход завршио. У његовој души горела је освета према Турцима, који његов народ погазише; па, пошто је разаслао на све стране извиднице страже, крене једног јутра пут Крушевца. Али, ма да на овом хитром маршу никакве препоне не имађоше, опет је знао, да са оволико војске, колико је имао, не би могао да издржи у непријатељској државини зиму, која је с планина у низине силазила, с тога обрне натраг.

Народ српски, који га је као свог војводу и дочекао и прихватио, пристајао је на сваком кораку уз крвну своју браћу, и 50.000 душа одселе се с њима у грофовину Кнеза Павла, тамишки Банат, да живи с раније тамо одсељеном браћом.

Да би своју границу од турских налета обезбедио Кнез Павле утврди Банатску Пожежену, Банатски Рам (према Браничевском Раму, сада Нова Паланка) и Ковин, којом приликом нападне

и поруши тврди градић и опкоп, што су Турци пре кратког времена за одбрану Смедерева подигли били на острову према Смедереву.

Оба ова пута, што иду преко Стига, имају поглавито ту тенденцију, да, обезбеђујући себи Дунавски брег, као удесан базис за даље напредовање, и нахранивши се у тој ситој житници богатог Стига, дохвате се безбрижно долине Моравске, као првог им операцијског објектива.

Исту оваку тежњу има и *трећи пут*, који удара на ушће Млаве, и који је за времена римска и византинска имао много више употребе, него кашње.

У оно време, кад је сељак Палестински пристајао уз новог проповедника с инстинктивном тежњом, да нараштај свој избави из мôра развратности, у које га његова интелигенција у својој заблуди жељаше да утопи, — у то време на обалама мутне Млаве и бистрог Дунава цветаше знаменити град *Viminacium*, богато тржиште свеколиког питомог Браничева и подунавског Баната, и величанствена столица најхрабријег римског легијона. Јонским и коринтским стубовима украшени дворови, и разноврстним богатством испуњени магацини поноситог Виминација, морали су пре сваког другог места, на себе привући пажњу прекодунавских народа, и пробудити у њих пожељу, да се докопају овога овде згомиланог блага. Са свим је дакле наравно било, да је Атила, као бич за ондашњу развратност јужне Европе, и

Виминацијум својим племеном походио, и његове драгоцености под своје ратне шаторове пренео. Али се Атилине чете Славина не зауставише на бреговима дунавским; њихови хитри лобуди и пересте стреле допреше и даље од Ниша, и њихови брзи коњи позобаше сва поља богате Трибалије, и међугорске Тракије.

Овако опустела земља не бејаше више ни можна ни вољна, да на таквом мезеву подиже новога трга. Уз то још запуштене реке искварише корита своја, и неправилним током насуше у Дунаву ситна острова, која кашњој пловидби сметаше. Трговински значај некад славног и богатог Виминација утону у пличине домашног му Дунава, и он се више не подиже.

С тога пут, који је некад ударао на ушће Млаве, предао је значај свој Раму и ушћу Мораве.

Против овог периферског базиса од Костоца (ушћа Млаве) до Голупца стоји *центарски положај Божевачки* као први озбиљнији браник.

Мимо тога, што топографијски створ Костоца, Рама, Градишта и Голупца толико је јакостан, да може сваки прелаз у тактичком домашају своме да уздржи и одбије га, — са положаја на величанственој Стижанској тераси код Божевца, која је од сваког поменутог прелаза само по малени марш удаљена, кадра је браничка војска са свим на време да стигне на сваки тај брод, па ма где се озбиљни прелаз прононсирао; јер за време од

једнога марша, ни на једном том месту не може знатан број војске прећи, баш кад би се прелазак и до максимума форсирао.

Па не само Божевац да стоји ту као поуздан браник, него — према целом том прелазном базису, осим стражевног нйза на самом дунавском брегу, и осим многих појединих удесних положаја против наступања прешле војске, — стоји још и *бранички појас,* као контрабазис, на оној правој прузи од *Голупца* на *Храброво*, *Кулу*, *Ореовицу*, — који дакле с бока хвата сваки правац, ма који прешла војска узела била. Она пак планинска, скоро непрелазна баријера, која одваја *Мали Пек* од „*Млаве*“ (то је *средња* Млава) и *Хомоље* и *Звижда*,[53]) и у оном случају, кад предњи браници по невољи падну, потискује безусловно операцију са севера на запад, и притерује је у долину моравску на помињати теснац моравски.

Према овоме Стиг, и ако би подлегао инвазији и окупацији непријатељској, пошто би изгубио стојишта на дунавском брегу, — он опет има у себи доста јачине, да, пожревајући себе, заклони остало Браничево од такве судбине, ал нарочито довољно је у својој позадности крепак, да заштити прелаз са севера у Тимок, куда би могла операција са севера поумити, ако јој је за Видином или Нишавом стало.

И ово је један узрок више, да се стратигијски правац с Дунава за горњу Мораву не може од њене долине одвајати.

Годомин

Стратигијска важност у опште

Годо̂мин је по свом топографском обиму управо најдоњи део моравске делте, пољана измеђ Дунава, Мораве, Језаве, и језавске отоке Липе. Али, пошто је саобраћај измеђ десне и леве обале моравске на Драговцу и Љубичеву врло лак и удесан, те се с једне обале лако може да овлађује и оном другом, — то ми на о̂воме месту у Годомин рачунамо и десну пољану моравску, од тих прелаза па до Дунава код Дубравице. —

На овим моравским вратима, има такође *три̂ пре̂лаза* преко Дунава: на *Дубравици, Куличу* и *Смедереву.*

Ова су врата од свију најотворенија.

На источној страни Мораве, с њом упоредна а 7 и више километара од ње удаљена греда *Венчаница,* која се код *Главчи̂на* и *Проникли̂це* од планине одваја, и, узвишена само 40 метара над Моравом, утакнута измеђ Ресавчине и Млаве, тегли к Дунаву, да се код *Косто̂ца* у њега окине, — та је, тако ниска питома и узана̂ греда сувише изолирана те и слаба, да би као таква, а са операцијским правцем упоредна, могла инвазији с Дунава на браник стати.

На западној пак страни Мораве она̂ исто тако питома, од Венчанице не виша, а два и три пута шира тераса, и ако обалом својом досеже до Језаве, опет нема ни осредње јачине, да би војсци,

која друмом Смедеревским наступа, могла противити се.

Отвор дакле овај, где се укрштају две тако важне долине, као што је Моравска и Дунавска, и где се стичу понајважнији путеви и с југа и севера, морао је и инстинктивно к себи привлачити маршеве војштанске с обе стране, и постати највећом, па и најопаснијом операцијском пругом.

Овај одељак границе полострова према томе је *слабина* нашем *северном фронту*, са чега и има највећи значај стратигијски, па било у односу на одбрану наше територије, или као објектив агресивни.

Важност ову доказала је хисторија са више инвазија, које су овуда ишле, а исказана је и у утврђењима, којима се хтело, да се тај опасни пролаз затвори.

У римско време, кад је врхунац латинске силе и моћи и преко нашег Дунава претурио утицај своје славе, и кад је нимбус римске културе својим зрацима обасјао и родна поља нашег Подунавља, — тада је на левом брегу ушћа Моравскога, стајао много чувени град *Margum*, од кога и данас видимо остатке у развалама „*Кулича*“.

Но *широка* врата не затварају се *једним* стражаром.

Ни садашње оружје не би могло, а камо ли ондашње да би кадро било из Маргума кратити прелаз на чистини десне обале Моравске, те су с тога и на овој обали, а опет на Дунавском брегу били подигнути дунавски опкопи — по свој при-

лици ѝни названи *castra Augusto Flaviensia* — од којих се трагови могу наћи у отару села Дубравице.

Па, за већу безбедност од ненадне навале, а у духу своје никад непренебрегнуте опрезе, Римљани имађаху и на супротној обали Дунава тврђе, која им служила као предњи браник дунавском фронту. У околини Ковина и данас се налазе остатци од *Contra Marguma* који се зваше у кашње време *Constantia*.[54]) — и сва три ова града бијаху у исто време и бедем, који је чувао и бранио Дунавску флотилу на ушћу Моравскоме, а која имађаше столицу своју у тврдоме Маргуму.

Градови пак *Viminatium* (Костолац) и *Mons aureus* — Југово више Смедерева, осим своје локалне задаће, служише и као крилни стражари овом браничком базису на Моравским вратима.

И при свем том на овај отвор Моравски наилазише кроза сва времена свакојаке војске.

Људске су фортификације вазда мање устручавале наступника него природне; и још више, у старија времена кад је плен био претежнија цељ од сваке друге, налетне хорде освојачких народа, радије су наилазиле на градове, па ма како јаки били, него на кршеве и сутјеске планинске.

И ако је цар византијски Теодосије II године 434 с Атилом углавио понижни мир у граду Маргуму: да му место 350 даје 700 фуната злата годишње, да му без откупа повраћа све његове људе пребегле у византинску царевину, а сваког

Византинца са 8 златица откупи, да Атилиним људма буде слободно трговати по свима подунавским градовима, и најпосле, да не сме Теодосије помагати никоме, против кога би Атила имао вољу војевати, — опет је Атила, чим се са свог дрског похода на Дон, Дњепар и Вислу, повратио, године 441 леводунавске градове порушио, дунавски фронт пробио, и Маргум, а одмах за тим и Виминацијум и друга побрежна места освојио. Да себи крила обезбеди упути Атила једну јаку колону на *Singidunum* (Београд), и заузме га, а другом преко Браничева у Тимок и освоји онда врло важно место на Дунаву *Рачу* — сада *Арчер*, по латинском Ratiaria —. Пошто је то урадио, он крене уз Мораву, освоји и поруши Ниш, и прегазив Средац, опусти сву горњу Марицу.

За време учињеног примирја од 6 година, Атила је покоравао Сармате и Ските на северном брегу Црног и Касписког мора,[55]) и у поречини доње Волге и Дона, по године 447 ето га опет према Виминацијуму и Маргуму.

С новим народима, који с њиме дођоше са Дона и Дњепра, крене он у Илирик, допре до Адријатике, опусти сву Панонију и на место избеглих и пропалих Византинских племена, насели и Панонију и Илирик и Горњу Мисију његовим народима — „Славинима“. Главна пак сила његова и опет се упутила уз Мораву и преко Браничева на доњу Мисију и Тракију. Војска Теодосијева претрпи пораз у три маха: први пут код града Вида (Utus) под чувеним војводом византинским

Негославом; други пут код Варнова (Marcianopolis), и најпосле на доњој Марици близу Тракијског Херсонеса, где изгибоше војводе византинске Аспар и Арцјовинд. Победне чете Атилине рашире се по Тракији до обале Црнога мора, до зидова Цариградских, а по Македонији до Солуна. Теодосије побегне у Азију.

Године 448 дође се до мира, ал још погрднијег, него пређе. Теодосије исплати Атили 2100 фуната злата за ратне трошкове, мораде сваког заробљеника да откупи са 12 златица, а Атилине људе да пусти без откупа, и мимо свега уступи цар Византински Атили сав предео поред Дунава од Колубаре до Јетре, са јужном међом на западној Морави, Старој планини и Балкану, где се населе опет „Славини“. —

Од овога времена Маргум се више у историји не спомиње. Јаки римски каструм, и ако од Атилиних и Бојанових народа и кашње много рушен, по свој прилици добио је друго име, јер његове *данашње* развалине не изгледају да су 12 векова старе.

Но и ако више Констанције нема и Маргума нема, опет су многе војске и у потоња времена овом браздом јездиле.

Да прескочимо једну тисућу година, те да из петог века уђемо у петнајести.

На ушћу Млаве виде се остатци римског Виминацијума; на ушћу Мораве стоје развалине старога Маргума. Са пространог а опасног отвора

делте Моравске уклонио се и брижни грађанин и охоли војник. Трговна и индустријска средишта расплинише се у торбарење, а браниоци гранични склонише се у поузданије куле Рама и других подгорских тврђава. А на левом брегу Језаве под заклоном према Дунаву стрмо осечених хумова прострло се питомо Смедерево, престо̂ница врло смањене и на самртан ропац дошле државе српске.

У Смедереву седи Ђурђе. Но не седи владалац Ђурђе у манастирској тишини, да каје грехове, што је зарад наслеђа очи ископао синовима старијег му брата. Ангорског борца Гргура; нити седи грешни Ђурђе да се ревом стара, како ће земљи терет да олакша и народу спасења потражи; — него седи „лични и стасити" Ђурђе уз „грабљиву Гркињу „проклету" Јерину, да и цветовни пород срца свога пожре неситој бризи личнога му опстанка.

Ђурђе не беше витез, он је желео „да господује".

Први налет Турски на Србију по смрти Стевановој, и први захтев Муратов од Ђурђа по ступању овога на владу, Ђурђе је срећно одбио скупим миром, којом приликом спасе и тражену му ћер. Али то није дуго трајало. Док је Ђурђе частио господске сватове своје љубимице ћерке Катарине[56]) и од Мурата милијег му зета Улрика грофа Циљског, дотле је Мурат борио се по Карамaнској, и забављао војску заузимањем Солуна и Јањинѐ. Одмах иза тога крене Али бег, син

многозаслужнога Евреноса, са Дракулом у Ердељ, но овај им поход лоше испадне.

Овај покварени мир с Угрима Мурат је повратио поклонима богатим и скупоценим, које је дор у Базел са Сигмундом шиљао; ал је Ђурђе скупљао војску по Србији и Банату, да Голубац од Турака преотме. Синан паша похита у помоћ посади Голубачкој, и разбије Ђурђеву војску. Овим покушајем Ђурђевим наљућен, а победом Синановом охрабрен, пошље Мурат одмах силну војску под Ишак-бегом, старијим сином Евреносовим. Притесњени Ђурђе није могао ничим другим да одклони од себе овај тешки облак несреће, до тешким жртвама нудећи сада и сâм, другу ћер, лепу, и ако још недораслу Мару.

Сарици-паша свечано потписује нови мир у Смедереву и доноси дозволу Муратову, да Ђурђе може зидати цитаделу у Смедереву, као тврђу против Угра. А шкопац Уруз бег, и лепа ханума Ишак беговица долазе из Скопља у Смедерево, да воде у Дренопоље злосрећну невесту.

Преко лета 1437 мораде и војвода влашки, одважни Дракул,[57]) и деспот српски, довитни Ђурђе, да дају дужне контингенте Мурату, и да као предводница с Турцима плене и робе по Ердељу Сибињ, Међаше, Брашово. Но ни то, ни венчање Муратово са тада дораслом Маром преко зиме исте године, не могаде Ђурђу да обезбеди ужитак и боравак у земљи.

Ишак бег, најфанатичкији Турчин у то доба, стојећи с војском на српској граници, пребаци-

ваше Мурату, да ширење свете вере Мухамедове тражи веће ревности од сабље, која му је поверена. Ако хоће мира у Карамanској, онда мора најпре сатрти Ђурђа и Сигмунда, који тајом по Леванти буне; и ако хоће да је и у Европи миран, он не сме дуже трпети Смедерево у српској власти. Дођу ли једном ова врата од Европе у његове руке, онда му је отворено поље не само за Угарску, него и за Италију.

И Мурат се поведе.

С пролећа 1438 стигне у Смедерево гласоноша, којим Султан зове Ђурђа у Дренопоље да му донесе кључеве од Смедерева.

Ђурђе је боље него Дракул разумео, колико је ударило часова.

Место да оде сâм, пошље своја два старија сина Гргура и Стевана, а обојицу чекаше тамница.

Кукаквна Мара[58]) такођер је знала, шта то све значи и поручи кришно затвореној браћи. Витешки Гргур срећно умакне из Дренопоља, и дојезди Смедереву. Но и Мурат с војском језди.

Немоћни Ђурђе с нејаким Лазаром, са госпођом Јерином и са силним благом преброди Дунав, а витешки Гргур са шураком својим Кантакузеном оста на белези.

Као некад Картага, тако сад Смедерево прометну се у убојну радионицу. И старо и младо, и мушко и женско, и сирото и богато, и слуга и господар, — све је то полетело на одбрану последњег им уточишта. Турска војска падне под Смедерево пре, него је жетва свршена и храна

у град унесена. Опсада беше чврста и трајаше три месеца. Деведесет дана бранио се Гргур јуначки иза зидина Смедеревских, и деведесет дана прскала је врућа крв стене новога града.

Ал у граду давно нема хране, И последње зрно жуднога жита издао је већ Гргур јуначким браниоцима. Бранилачке мишице већ изнемогоше окретат оружјем; и нежне мајке, и миле сестре, и верне љубавце с расплетеним косама лежаше малаксале поред градских топова, уморене трудом и глађу. Око Гргурове љубе, племените Гркиње Тодоре, пиштала су чеда малаксалих матера, а на кулама и махикулама градским јецала је изнурена момчад у последњем напору живота исвести.

Гргур подигне очи к небу: — Боже, спаси ми народ, — ја се за њега жрем.

И отворише се градска врата. Мирни таласи зеленог Дунава пренеше народ у туђу земљу, а немирни жерав витешког господара однесе Гргура под шатор Муратов. Гргур је капитулирао, — али са чашћу. — Мурат му остави пола Браничева на ужитак, — ал Гргур мораде на своје место у — тамницу Дренопољску, да са братом својим тужним Стеваном, кашње оба ослепљена, проводе злохудан живот у Димотики. доцније у Токату — а Турци уђу у празно Смедерево.

Весео Мурат и задовољен Ишак бег хтедоше одавде ка Никопољу, да с бока ухвате Угре, који се спремаше да преотму Смедерево.

Смедерево је пало, ал још није народ. Грм-

љава Смедеревских топова одјекивала је по планинама и гудурама српским. Што је још могло носити оружја, полетело је на браник последње искре народне самосталности. Немишљена војска искрсне пред Ишака и Мурата. Још један одважни бољар и властелин српски (можда Тодор од Сталаћа) истакне рањаве прси пред охоле Турке. Бој је био очајан и покољан. Ал последњи ропац и ако изјави нешто моћи и снаге, опет живот не повраћа. Бојиште се застрло небројеним лешевима, и у крви својој и душманској утопио се и последњи напор витешких срдаца. Тодорова љуба сахрањује своју част у брзим таласима; куле Сталаћске сурваше се за њом у мутну Мораву; а Турци одведоше неизбројно робље, „да најлепшу Моравку продају за једне чизме црвене“! —

Међутим се Ђурђе потуцао с Јерином и Лазаром по туђини. Из Загреба оде најпре у верни му Бар; но одатле мораде изићи и оде к Црнојевићу у Будву, за тим се склони у Дубровник, и најзад стигне у Будим Угарском краљу Владиславу.

У то стигне у Будим и несрећан глас о паду Смедерева.

У Ђурђевој души разјагри се очајнички бес. Као рањени звер летео је Ђурђе Пољаку Владиславу и гласној властели Угарској, и вапио је за помоћ на освету несреће своје, — жалан а разјарен. Али је пораз Смедеревски сваког скаменио. И Владислав, и Угарска цела, разумеше

Ђурђа, ал се нико не осећаше моћним те и смелим, да у коб пође овом оркану, који ће сада и на Угарску без препоне наићи, јер јој више нема браничког зида, Србије.

Туђим језиком кадар беше Ђурђе да ражали и забрине угарске племиће, од којих је Ђурђев војвода Кајица[59]) односио турнирске мејдане; ал тек својим могаше мишицу на посао да крене.

Један ердељски племић, који је прве науке законске изучио у загребачког владике Димитрија Зеке, а војну практику свикао у служби херцега Миланског Филипа Висконта у Италији, — у борбама против Турака по Ердељу, давно је стекао одлично име и признавне славе војничке.

То бејаше Србин, Сибињанин Јанко,[60]) у ово доба већ Бан Тамишком и Северинском Банату, дакле господар покрајинама од Тисе до Алуте.

Он је први разумео Ђурђа; но он је најпре схватио и разлоге Ђурђеве, и први је осетио и потребу од предлога Ђурђевог.

Но не само Ђурђе, — и Твртков посланик из Босне беше у Будиму, и говораше краљу Владиславу, да и због сродства Пољака са Србима ваља помоћи погаженом народу Српском.

Међу тим Турци опседаше Београд (1440) и пленише Банат, Срем и Славонију (1441).

С пролећа 1442 године јурне Мешид бег преко Влашке у Ердељ; близу Бјелграда сатре на супрот старог му Ђорђа Лепеша, и опседне Сибињ.

У то је време не само рâвни Банат, него још

нарочито и Крашово, па и Јанопоље[61]) (измеђ Тисе, Мориша и Кереша) насељено било силним Србљима из Македоније, Дарданије, Рашке, Босне и Србије, осим својих староседелаца.

Не само из властите потребе, него и на реч Ђурђеву, чија је невоља свакога тиштала, крену сви ови племићи из ових крајева с Јанком на Сибињ. Огорчење ове Јанкове војске било је много веће, него ли охолост Мешидова. Покољ је био неописан и пораз за Турке грозан. Као трофеје ове гласовите победе „пошље Јанко угарском савезнику Ђурђу пуна кола плена, да их ни 10 коња кренути не би могли. Озго беше Мешидова глава и његовог сина, а međ њима Турчин, да их Ђурђу преда“.

Да се Јанку освети крене се одмах иза тог Шахин паша са 80 хиљада војске; ал код Вашага буде сатрвен горе него Мешид.

Јанкова слава пролети као муња кроза сву Европу. И у колико је са пропашћу Србије опасност озбиљнија постала, у толико је победа Јанкова светлије заблистала.

Сад је и позив Ђурђев и разлог његов добио више одјека.

И ако је Римпапа Евген IV у жељи и намери католичког освојења још 1442 писао свима владикама и манастирима, да новчано, а западним владарима да и војском подпомогну нову крсташку војну против наглоплавног мухамеданства, — опет зато скоро нико па ни Фридрих III. хер-

цег аустријски (као најближи) не хте послати никакве помоћи (а из суревњивости и презања од подизања Пољског).

Само Влашка, која беше паћеник, и Пољска, чији је владар седео и на угарском престолу, дадоше од своје стране помоћи и у новцу и у људма.

У овом спремању прође и пролеће и пола лета од године 1443.

22. Јула крене се Владислав од Будима. Из Подунавља, Крашова и Јанопоља, где беху највише пребегли Србљи, пођу као предводница два одељења у сваком по 6000 коњика под командом Ђурђа и Јанка.

Са Владиславом пак главна сила од 20.000 и уз њега легат папин кардинал Јулијан Цезарини. Сва та војска падне на Дунав према Смедереву.

Сêди Ђурђе водио је војску. Помисао на пâд Смедерева, и ослепљене му синове, повратила је у њему некадашњу младалачку снагу.

И ако су у Смедереву Турци, Ђурђе и опет пребаци срећно и вешто војску преко Дунава ниже Смедерева, и похита уз Мораву. Колико је киван био на вероломне Турке, који му толике несреће починише, и колико је разјарен био на судбину, која га тако назубно гоњаше, — у његовим остарелим прсима играло је осветом подмлађено срце, и он са својом војском јурио је напред у предводницу. Са собом узео је као помоћ прослављенога Јанка; а савезника свога, краља

У то стигне и Махмуд Челебија с војском на браник прелазима Маричким.

Али је прелазе бранила јача сила.

Бејаше већ у велико настао Децембар. И Стара Планина, и Златица гора, и Кукуљевица, и Средња гора, — све покривене беху врло дебелим снегом, а студен беше неописана. Низа стрме литице планинске, и низа осаличене горске окомке стропошаваше се и коњи и јунаци. А што је јоште горе било: докле војска у равнини беше, имађаше доста и хлеба и смока, јер је од свуда доносио љубавни јој народ; али кад је дубоко и високо у планину зашла, онда возови прекинуше радњу, а на леђма не могаде се достачно донети.

И Владислав и Јанко одлучише да се натраг врате.

Али Ђурђе и уз-а-њ Кардинал Јулијан, не мислише тако.

„Зар са пола пута да се враћамо", говораше разјарени Ђурђе. „И ако је нама тешко зар је Турцима боље. А у Пловдину лако ћемо и можемо одморити се. Ову прилику не треба напустити, и довде се никад више не може доћи тако поспешно као сада".

И Јулијан одвраћаше краља. „Нама мање муке треба одавде до Калипоља, него што је имасмо од Дунава довде, говораше Кардинал, јер је први успех на нашој страни, а уз нас је и Бог и народ".

Али је оскудица у храни људској и коњској, и неиздржљива цича у безкровној планини надјачала све ове разлоге, и војска се крене назад.

Као што је Ђурђе био довде у предводници, да осталој војсци пута крчи, и бој први прима, тако је сада остао у заступници, да повратак обезбеђава, и да могући налет турски опет на себе прима.

Ал истим путем враћати се не беше најупутније. Народ, који је на том путу војску дочекивао и примао, издао је све шта је имао, па се и сâм у бој кренуо, и дакле на том осиротелом путу за војску не би било довољно хране. Места, нарочито већа, у којима Турака бејаше, војска је хришћанска попалила била, и дакле за војску сада не би било ни скровита станишта. С тога Ђурђе нареди повратак другим путем, источном падином, дакле жупнијом страном планина, на Јетропоље, Вратца, Бреговац — Берковац — можда још са намером, да источну своју границу обезбеди. Краљ Владислав, који напред с војском иђаше, одавде окрене опет у „рашке земље у Пирот"; но тек је с војском ушао у планину *Куновицу*, а деспот му јави, „да Турци иду за њим врло журно, па се окрене натраг Турцима да их сачека, а краљу поручи, да изволи све пешаке оставити код подвозова, а сâм да се окрене к њему са свом војском". „И пре него што је Краљ Владислав стигао, започео се био бој са Турцима".

На високом а голом пољу *Јаловцу* сустигоше се војске. Осветни Срби и намучени Пољаци улетали су међу Турке као бесомучни. Покољ је био страховит. И већ је неред код Турака дошао до врхунца, и већ су спопаднути Турци почели

да узмичу, — а стиже са резервом Махмуд Челебија. Но у тај мах стигне и Владислав с неуморном војском. И коњици Пољаци нагрну као холуј напред „са мачеви своји против турских коња“. Нов неред; и Челебијев коњ падне, па и Челебија с њиме, кога ухвате жива. На глас, да је Махмуд погинуо, или заробљен, прсне цела турска војска у планине, а коњици Срби и Пољаци гонише их до у мрклу ноћ.

Пораз је био нечувен, а погибија непамћена. Скоро сва турска господштина овде изгибе листом, а Махмуд Челебија, зет султанов, и Карамбег, беглербег румелијски, буду заробљени. Плен је био силан.[64])

Сутра дан је освануо Божић на највећу радост Ђурђу и његовим савезницима.

А црни гласи стигну Дренопољу. Сва у црно завијена Махмудова љуба плачући падне пред ноге брату своме и мољаше га да јој ма по коју цену Челебију врати. Мурат јој обећа, ал му врло тешко беше и извршити; јер, да се Челебија своме двору врати, ваља дати све оно, што Ђурђе затражи. А Мурат је врло добро знао, шта Србија за Турску значи; он је појимао и здраво и зрело, „да је у њој сва нада за свеколику будућност Турске државе. Ако се жели и хоће, (што је било и наравно), да господство турско у Европи потраје, а не одмах у првој перијоди свога развића да се угаси, онда је пре свега потребно, да се у Србији стане чврстом ногом, да се владавина Турска на ову страну шири“. Изгубити је сада

тако брзо, значи у неколико одреһи се тежње за опстанком.

Ал гласови ови стижу све мутнији; Угри се поново спремају са целим ђаурлуком на Турке, а кнез Карамански и опет се у Анадолу буни. На браник стати Европи, а у исто време рогове ломити Леванти, није му било можно, јер му је војска сатрвена, војводе изгинуле, благо расточено.

Мурат се одлучи за мир.

Но „да би пре тога прознао, шта Ђурђе мисли, поручи му испод руке, да ће му он повратити и земљу и синове, ако се с њиме измири, ако га и са Угарским краљем помири, и ако му зета Челебију пусте.

Ђурђе пристане и обећа му.

Ал успехом на Куновици у Јанка се јаче разјагрила жеља за славом, а и Владислав се посилио и охрабрио. Обојица су знали, да из Ђурђевог рата, где они тек савезници беху, не могу извући за себе Бог зна колике користи.

С тога не беху највољнији, да се мире, него желеше, да рат наставе, а на своју руку.

Ал Ђурђу је много било стало за овим миром. Он је прознао намеру Угарску, да су и они око на Србију бацили, па је желео, да се што пре види у својој кући, и да загрли своје бедне синове, ма и слепе.

И обећа Јанку тајом нека своја добра у Угарској. Јанку је сад пало на ум, да Угарска сама не би још ништа могла наудити Турској, а да ентузијазам Европе још није помоћ. Пристане, па приволе и краља.

И у Сегедину се углави мир скоро у оно исто доба у које се лане Владислав на војну кренуо.

Услови мира беху:

1. Да Ђурђе напусти сада заузете бугарске крајеве, те да Бугарска остане у целини турска;

2. Да Мурат преда Ђурђу сву Србију Херцеговину, а и градове, које је заузео био, дакле Голубац, Смедерево, Жрнов (Авала), Крушевац, Ковин, Северин, Ново брдо, Сребрник, Островицу, Рудник, Ћуприју (ја бар мислим да је то Копрхан = Köprihan) Прокупље, Лесковац, Зелени град (Трн), Пирот. А Ђурђе за то да плаћа данак као и пређе.

3. Заробљеници да се измене; Ђурђеви синови без задржавања да се пошљу кући, а за Махмуд Челебију да се даде откупа 50.000 дуката;

4. Да Влашка остане под заштитом Угарском, а да Турској плаћа уговорени данак.

5. Да Турци предаду Србију и градове за осам дана.

Потурица Грк Балтаоглу дође у Смедерево да предају изврши.

Врачар

Врачар је у кључу Савско-Дунавскоме, у средњу руку 80 метара изнад воде узвишени, к Сави и Дунаву благо нагнути, а при обалама њиховима стрмо осечени платов, на чијем је рогљу при самом саставку ове две велебне реке назидан многочувени град:

Београд

Све операције ма с које стране упућене к Врачару, тичу се овога разносудбенскога града *Београда.*

***Београд** је најкрвавији камен на свеколиком ратишту Европе.*

Ни *Беч* као центар средње Европе, ни *Рим* као некад столица светске државе, ни *Цариград,* као мост измеђ две културне континенте, — нису се толико људске крви напили, колико овај поносни паћеник *Београд.*

О њега се разбијаше најтежи облаци свагда антагонске струје *југа* и *севера;* о њега се ломио најгушћи пљусак *отмичких* стрела, и крхао тврди зид *чуваоних* штитова; о њега се грабише чили *дивљаци* скитско пустарске сиромаши, и троми *питомци* јужноприморског обиља: о њега се отимаше хисторијом у политички живот позвани *нови народи* Сарматске низије и Крапачких гора, и цивилизацијом на доконање осуђени *староседеоци* бујних Апенина и Хема. Овде се по други пут скобио *бедевински турбан Growинског стегоноше* са *властожељном тијаром у мантију обученог Рима;* овде је одважни потомак *Османов* потражио *Арпадово* наслеђе, и куцнио алком на *Бечка* врата; — над *Београдом* се укрстила крива *димискија* азијска са ритерским *мачем* европским, и код *Београда* је средња Европа бранила *капије* своје, и отискивавала хорде турске од житног јој *придворја* Тисе и Дунава.

Географско-Стратигијска важност Београда

Судбина је **Београдова** *хисторија јужне Европе.*

Ова огромна важност његова условљена је поглавито двема приликама.

Водена бразда *Саве* и *Дунава* врло је згодно одвојила наше полострово од остале Европе, и скоро кроза сва времена европске хисторије овде на овој прузи бејаше политичка *граница државама,* а често и *народима.*

А *Београд* је управ на тој велебној бразди, на *међи* југа и севера.

Но ово само по себи не би морало толико много претезати на кантару значаја и важности, *да Београд није уз то и на главном ударцу свију комуникација и сувих и водених, које наше полострово везују за Европу.*

Узмите *правац* долине *Савске,* која са прага *Ломбардијског* амо језди; узмите *правац* долине *Дравске,* која уз то још и *Литву* и *Рабу* изводи амо; погледајте *правац Дунава* овде који овамо носи и воду *Чешке Мораве;* погледајте *правац* извијугане *Тисе,* која са целог *Карпатског анфитеатра* воду искупља, — па ће те видети, како све те четир големе реке *Беогроду* тегле, како све те пребогате долине код *Београда* се свршавају, како све струје и културне и икономне код *Београда* се стичу, те се све и *политичке* и *војне* тежње тако огромног простора ка *Београду* сасређују.

Овакав географијски положај нема више ни један град на континенти Европе.

Ал и то није све.

Ова огромна равница, коју с југа ограничава по целој њеној дужини река *Дунав* и *Сава*, а са свију осталих страна скоро непрекидни *планински венац* све од *Загреба* на *Градац, Беч, Токај, Сатмар*, — кад би та тако голема просторија била што-но реч херметички затворена, онда одношај нашег полострова ка северу, ударајући на тај препречни зид планински, заустављао би се ту, и на доступним падинама *Јулијских Алпа* и *Карпатских* гора, завршавао би сав свој утицај.

Али ова *средњодунавска низија*, која није као *Сахара* гола и пуста, него *роднија од Скитије*, и *питомија од Сарматије*, — она има *два* голема *отвора* к осталој Европи, један према северозападу, други према североистоку, оба готово позвана и намењена, да је у ближи додир доведу са том осталом Европом. Па ова *утиченост* средњодунавске низије и остале Европе, наравно да и утицај и одношаје нашег полострова *преноси и преко* оног планинског руба, и кроз отвор чешке *Мораве са Германијом*, а кроз отвор на изворе *Висле* (на Дукљу) и *Дњепра* (на Јаворник) са *Русијом* у узајамицу долазећи, спроводи струју из европскога *југа* на обале *немачког* и *блатног* мора, а са поморја *јантарског* (ћилибарског) на приморје *маслине* и *неранџе*.

Но иста та богата и голема област *средњег*

Дунава није ни на јужној својој међи без отвора, нити херметички затворена.

Као вода, која се присоја оног планинског венца од *Алпа* и *Карпата*, што се *Савом*, *Дравом*, *Дунавом* и *Тисом* к југу и конвергентно спушта, тако и сва струја икономна и трговна, социјална и државна, прибира се као на левак према ушћу долине *Моравске*.

Нама је позната важност ове утицајне долине Моравске и значај њен у сваком горе пobројаном обзиру; нама је позната еминентна улога њена у односима не само измеђ *средњег Дунави* и нашег *полострова*, него и измеђ свеколике *средње Европе* и *Леванте*.

Београд, на међи измеђ југа и севера, у правцу те сваковрстне струје, на обали најважније водене бразде, на брегу тако значајне долине моравске, која у *његовом домашају* излази на равницу и низију средњега *Дунава*, — тако намештен *Београд* природан је *мостобран* на тој светској бразди свакојаких комуникација, и најјачи *редан* на фронту нашега полострова према северу.

Ал пођимо јоште даље.

Колики значај у хисторији светској имађаше *Златни Рог* на *Успору* дебелога *Понта*, и тумултумски обрт па мосту измеђ *Европе* и *Азије*, — то из раније знамо. Колику важност и сада има и никад је изгубити неће увек вредна радионица *егејских* и *понтинских* приморацa, некад сјајна столица *првог хришћанског* цара, сада *златно руно* модерних *Јасона*, — и то добро знамо. Колику и како значајну улогу у односима *Азије* и

С тога *Београд* и јесте *стратигијско место* одсудно *првога ранга.*

Нису дакле писци средњега, витешкога века без узрока *Београд* називали *Gloriosa Alba — Славни Београд;* а нису га ни Турци, кад су на врхунцу своје силе и славе били, залуду прозвали *Дор-ул-Џихад — Двор,* управ *праг светог боја —.*

Ову безривалну важност **Београда** нико и никад није превидео.

На овом истом месту, на коме данас стоји поносити *Београд,* стајао је и старовремски *Singidunum.* Први појав нових народа на границама римским у подунављу, већ износи и име Сингидуна. Ређати све ратове и војне, које су се Београда дотицале, било би скоро немогуће; па причати и само оне походе, при којима је Београд главни предмет био, опет би заузело огромног простора и времена. С тога ћемо ми све операције против Београда свести у три групе: кад су нови народи из Европе нагртали амо, дакле правци са севера на југ, — које време захвата и више од 9 стотина година —; кад су са нашег полострова ишле војске преко Београда у Европу, дакле правци с југа на север, — које време трајаше око двеста година —; и кад је Европа у одбрану своју потискивала дивљу силу натраг, — скоро опет двеста година.

*
* *

По смрти недомашног Македонца, *Александра Великог* (21 Априла 323 пре Христа) његова

огромна царевина распала се на силество мањих држава. Његови великаши разграбише поједине области нагло порасле, а још не у једну целину срасле царевине, и 40 година трајала је борба измеђ појединих нових господара. Најпосле се узбурено стање земље и у Азији и Европи сталожи, поједине нове државе добију одређене међе.

Од европских области *Илирија*, *Трибалија*, *Дарданија*[66]) и *Мисија*, поделе се свака у засебне мале државице, а као највеће устале се *Грчка*, и *Македонија с Тракијом*.

Но у то доба појаве се на Дунаву огромне масе нових народа. У први мах Грци их називаше једним именом *Скита*, а кашње их одвоје у *Сармате*, *Гете* и *Даке*[67]) на североистоку, и у *Келте* и *Гале* на северозападу.

У оно време, кад се епирски краљ *Пир* из своје столице *Амбракије* (Арте) кренуо, те се по Италији с Римљанима борио, у то се време на *Сави* и *Дунаву* појаве небројни *Келти* (године 279 пре Христа.)

Лево крило њиховог походног фронта окрене на *доњи Дунав*, и преко *Чибре* упути се *Марици;* десно крило удари кроз *Илирију*, и изиђе на међу западне *Македоније;* а центар, који је имао да марширa на срце полострова, пође на *Београд*, те долином *моравском* изађе у *Пеонију* — горњи Вардар и горња Струма —. И *Трибалија*, и њен јужни део *Дарданија*, и сва *Македонија*, поред *Тракијских* покрајина и *Илирије* прометну се за

час у пустош. Народ се, колико је могао, уклонио испред ове несавладне силе у планине, а све, што се могло понети, пренесе се у станове Келтиске с оне стране Саве и Дунава.

Но поспешан плен не засићује.

Одмах друге године (278) концентрише се на Дунаву нова војска Келтиска од 200.000, у којој преко 60.000 коњице. Врховну команду над целом овом војском имађаше сада *Брен,* који је лане центром заповедао, и са главном колоном крене опет пут *Београда.*

Трибали, поробљени лане, нису још ни дошли били к себи, те нису ни мислили одупирати се. *Келти* сиђу у *долину Моравску* и широм крену даље. К њој су теглиле и остале војеке. На *Добричу,* пољу широкоме, искупе се све колоне.

Војвода *Лутар* окрене одавде са 20.000 преко *Средца у Тракију.* Други војвода са 15.000 пешака и 3000 коњаника остане на *Морави,* да поврат заштићава. А *Брен* пође на *Вардар у Македонију.*

Состен, очајнички бранилац Македоније лане, и опет прибере нешто војске, поглавито потпомогнут четама Дарданским, и похита у коб непријатељу. Ал је браничка сила била без размерно слаба према неизбројним ројевима Келтиским.

На *Овчем пољу* скобе се обе ове неједнаке војске, и *Состен* заједно са својима падне на очајном бојишту, и витешки и јуначки.

Брен прегази целу *Македонију,* пређе преко *Бистрице у Тесалију,* те и њу опусти. —

Па и ова, и ако огромна, и на покрете толико утицајна препрека, што Сарматску низију, која је боравиште неизбројних, али из стана потискиватих народа, одваја од средњодунавске, која им је постала земљом обећаном, — и тај планински и високи зид измеђ две питоме равнице, има у главном *три пролаза* за на средњи Дунав.

Десна крајња врата овог сеобног фронта излазе уз реку *Одру* на чешку *Мораву*, која је *Бескиде* и *Алпе* проурвала, те *Дунаву* отвора начинила, да из *Германије* у *Панонију* дође.

Али је ова *Морава* у исто време и таква раскрсница, која дошљаку побрка оријентацију. Јер, дошав на широку долину чешке Мораве, пред собом се има *три мамљива пута:* један северно на *Лабу*, други западно *уз Дунав*, а трећи источно *низ Дунав*.

Ова дакле десна колона нокретних народа, или се разлије по овим разним путовима па се у тој дивергенцији изгуби; или наиђе на супротну струју Германску, па, или се у њу стопи, или у њој угине.

Лева крајња врата чине доњи *Дњестар и Прут*. Ова равна и широка врата изводе и лако и брзо на *Доњи Дунав*, стављајући под свој одлучни утицај сву *источну половину полострова*.

Средња врата, *центар* свеколиког сарматског фронта, везују *горњу Вислу* и *горњи Дњестар* преко *горње Тисе* за *средњи Дунав:*

Ова су врата за Београд и суседну му Панонију најважнија.

Отвори ли се једном овај пролаз, онда је
Панонија, сав равни простор средњега Дуна
испуњен и преплављен; јер становници ове
препонске равнице, или потиснути *нагрну* на на
полострово или у одбрани свога боравишта *й*
йадну, или у море несавладне поплаве *уйо*
или се са премоћним дошљацима вољно и
вољно *сложе.*

Али чим се Панонија, као први резерв
Сарматске поплаве испуни, онда наравно наст
одливање, а то одливање Паноније увек и бија
преливање, преко нашег полострова.

Ми смо видели, која су главна врата, к
ко... а се из средњега Дунава долази на по
ст... ово.

Као год што *чешка Морава* везује *Панон*
за *Германију,* а *Тиса* за *Сармаџију,* тако је и
ср...*ска Морава* везује за овај југоисток Евро
А *Београд* је браник, и то *најглавнији бра*
ов...м *Моравским враџима.*

С тога су на Београд наилазили сви нар
ко... и из Паноније поумише амо, — и *Гоџи,*
Са...рмаџи, и *Карџи,* и *Херули,* и *Гейиди,* и *Ху*
и *Авари,* знани и незнани, мали и велики наро
јер он бејаше на најглавнијој вратници из
ју...а и севера.

Ове сеобне операције трајале су око 1
го...дина, и за то време измењаше се разли
н...роди на овом полострову. И *обе Мисије* и *Т*
к...ја, и *Илирија,* и *Македонија* . . . . све то бе

насељено другима, новима један с другим сродним народима, који се са затеклима и заосталима староседеоцима *мешаше*, а највише и најчешће сви старији у новије дошљаке *претапаше*.

По хронолошком реду најважнији беху *Готи (Остро Готи)*, који су се још за *Каракале*, године 218 с *Римљани* сусрели, многи у Римску царевину населили, и у редовима римских легијона одлично име стекли, но које је у великој маси (преко 1000000 душа) тек *Теодосије I.* (год. 382) у запустеле крајеве примио и населио, те тиме опалу агрикултуру наново подигао, и убојне своје редове, са 200.000 мишица, ојачао, и „од кога се времена појављују *словенска имена* планинама, рекама, градовима и војводама“, које даваше овде раније настањени *Сармати* и *Готи* овим новим насељем оснажени. Но највећи део ових *Гота* остао је на левом брегу Дунава и Саве у *Панонији*, под управом три брата *Хвалимира*, *Тодомира* и *Видемира*. —

Но ма колико да су покрети ових нових народа, по хисторијски важни и значајни, опет они по војнички давно су изгубили своје вредности; јер нам хисторија није сачувала уз њих све оно, што треба за војно разумевање похода; али *правци* и *путеви* ових покрета остају необориви хисторијски докази, да су пруге, којима они наступаше, *природне*, па дакле и *вредности трајне*.

Но против оваквих инвазија, увек се бринуло,

да им се и на пут стане, и да се крајине, које су на домаку, заштите. Особито много старали су се о томе они *римски цареви,* који *не беху родом из Италије.*

Још у години 234 по Христу почели су да долазе на престо царевине римске већином људи родом и пореклом с *нашег полострова,* или из прекосавске *Панониј*e. И *Maximinus.*[69]) у Тракији рођен Гот; и *Decius,* у Срему рођен *Панонац;* и *Aurelianus,* опет *Панонац;* и Probus у Срему рођен *Далматинац;* и *Diokletianus Зећанин,* и *Maximinianus Сремац,* и *Constantius Chlorus Дарданац* и син његов *Константин Велики*[70]) рођен у Нишу, — све то беху *чувени цареви* римски, али не и *крви* римске.

Константин Велики бејаше реорганизатор царевине. Не само у смислу политичком и икономном, него и у погледу војном он је земаљску снагу попео на високо. Отежане старе велике легијоне од 6000 бораца, он је смањио на 1000 и 1500, да би окретнији били за нове прилике. Но и мимо тога установио је многе самосталне летеће кохорте пешке и на коњу, и цео број војске износио је близу 700.000 бораца, који су били у главном подељени на домаће — palatini — и граничне — limitanei —.

За *одбрану Дунава* још је *Трајан* подигао многе *тврђаве* на важнијима местима, и у њима сместио поуздане легијоне своје. Између појединих ових тврђава *Дукљанин* је подигао још многе *опкопе* за бољу безбедност пограничних крајева,

а *Константин* назидао врло честе *куле*, па у њих сместио мештане војнике, а легијоне повукао у позадност као потпору и резерву предњим линијама.

Ал је *Београд* постојао и *пре* свију ових ново подигнутих тврђава и градова!

Већи део ових тврђава порушила је холуја нове инвазије. И *Margum*, и *Viminacium*, и многи други Трајанови, Дукљанинови, Константинови, па и Јустинијанови градови, леже у развалинама више од 15 стотина година!

Ал *Београд* стоји и *после* свију ових порушених тврђава и градова!

Докле народи не имађаху *сталног боравишта*, докле земље не бејаху народима *омеђене*, докле државине не имађаху *одређене границе*, докле се племена *широм* креташе по *неопредељеним просторима*, — дотле су *многе* пруге по земљама и између земаља морале имати *практичнога* значаја, јер су многе употребљене бивале. Али кад су се буре сеобне *стишале*, покрети народни *сталожили*, државине племенске *ограничиле*, онда су и путеви друштвене и икономске струје добили *одређеног правца*.

Као при поплави воденој, која се бујицом по простору на све стране разлије, што вода појури у стотину праваца где год одушке нађе, а при устуку узме само неколико, најглавнијих отока, — тако је то било и морало бити и при поплави сеобних народа.

жати на *прагу* од *Каблара* западном Моравом на *Сталаћ, Мечку, Ртањ, Ласово, Вратарницу.*

Овај *бранички праг* заиста је и имао такве улоге у хисторији ове покрајине, и ми га налазимо због истог узрока и као политичку међу северној и јужној држави у два маха.

Са миром, који је Теодосије II. године 448 у Атиле измолио, поред 400.000 златица ратних трошкова и поред 12 златица на сваког заробљеника откупа, Византија је Атили уступила и предео од Колубаре до Јетре са јужном границом на појасу, означеном горе у првом случају, а која се даље са Старе Планине хватала Балкана, и у које је пределе Атила населио своје „Славине“.

Развалине, остатци тврђавских зидова, што се налазе и данас на простору дужем од 2 часа, све од према *Плешу* па на *Плочи*, на врху северног изданка *Сухе планине* и даље к *Морави*, — по свој прилици су трагови, — *Теодосијевог зида* — од те Византинско-Хунске међе. Јер на целом овом планинског бранику, не само због правца него и због топографијског створа овде је код *Ниша* отвор, кроз који се иде даље за Мораву; па је наравно и ваљало тај отвор затворити исто онако, као што је Анастасије оградио „дугим зидом“ Цариград од налета „варварских“ и као што је Чина подигла „големи зид“ против Татара, а и Хуни и Авари „земљобране Landuveras“, по Банату и Бачкој.

Други пут видимо границу на овом браничком

и Клермонту, тога ради, и светина се одушеви да у помоћ Светом гробу пође.

Прву војску поведе с пролећа 1096 *убоги витез Валтер.* 15000 пешадије и 8000 коњика крене се с Рајне и кроз Баварску и Угарску стигне у Земун и пређе Саву код *Београда,* одакле и водом и сувим сиђе *у Мораву* те у *Ниш.*

Преко лета исте године стигне у *Београд* и пустињик Петар са 40000 војске, и истим путем *долином Моравском* изиђе на *Ниш* и *Средац.*

С јесени пак те године крене се и *Готфрид Буљонски,* херцег од Лотрингије са 70.000 пешака и 10.000 коњика уредне војске, и преко Угарске падне под *Београд,* одакле опет истим путем на *Браничево* (ушће Млаве), *Равно* — данашња Ћуприја, — *Ниш, Средац,* у Марицу. —

Па и после 50 година (1147) иђаху крсташке војске истим путем.

И *цар Конрад* са 200.000 војске, у којој 70.000 оклопника коњика, маршираше у Палестину кроз Угарску водом и сувим — *Осек, Винковци, Митровица, Земун* — и падоше под *Београд,* као на пролаз за полострово, одакле се креташе *Моравом* за у Марицу.

Исте године ишао је опет истим путем и краљ француски *Лудвик VII.*

Но од свију ових крсташких похода, за нас је најважнији онај, цара немачкога *Фридрика I риђобрадог* (Barbarossa).

Године 1189 о Благовестима крене се Фридрих од Регенсбурга са 150.000 војске, уз коју бејаше и цвет немачког племства.

И његов пут водио је кроз Угарску и низ Дунав, и прошав кроз угарска врата *Преслав* — сада Пожун и Pressburg — водио је војску и водом и сувим. Неке су колоне ишле на пречац од *Осека* на *Винковце, Митровицу, Земун*, неке од *Острогона* (Гран) *Сланкамен, Земун*, а неке од *Варадина, Карловце, Земун*.

Петровдан те године прославила је ова огромна војска у полупорушеном *Београду*. Од Београда за два дана марша стигоше војске на *Мораву*, и улогоре се на равници између Мораве и *Браничева*, — град, где је сада Костолац —. После неког одмора, крене војска тешким шумским путем од Браничева, који је за онда водио још старим римским трагом од ушћа Млаве уз њу до утока речице Бусура, где се за тим пео на планинску косу између Млаве и Ресаве па у ову слазио код села Медвеђе. Овај део пута био је и пуст и шумом обрастао, те и свакад теготан и опасан. Кроз четири дана марша изиђе војска на Мораву у граду *Равном* (Ћуприја) где Фридриха дочекају посланици Немањини, а он са̂м с браћом у свом „славном“ граду *Нишу*. —

Но не само ове војске из Немачке, него и из предела, кој су сасвим у страни од овог главног правца, ишле су такођер овим путем на *Београд*.

Тако су и *Лонгобарди*, дошав у Палестину да је ослободе (године 1100) ишли кроза Крајину[71]) и Стајарску, затим Дравом опет на *Београд*, и даље *Моравом*.

Ови походи, истина не беху походи ратни, а ни сеобни, ал опет довољно јасно казују и одлично потврђују *важност овога пута на Београд за све односаје истока с Европом.*

Но сви ови и покрети и походи, који водише овом важном пругом на *Београд,* ишли су правцем *са севера на југ.*

Али иста ова многозначајна бразда, као *операцијска пруга,* водила је врло често војске и *са југа на север.*

* * *

И *Константин* велики, прослављени оснивач Константинопоља; и *Теодосије I.* рêвни осветник пониженог римског достојанства; и *Василије* Македонац најсрчанији владар Византински; па и *Лудвих IX.* племенити краљ Француски, — сви ови ретки и велики владари на самртном часу поучаваше своје наследнике, како ваља земљом и народом управљати.

И *Селим I,* вредни унук првог мухамеданског господара од Византије Махмуда II, на самртној постељи својој уз уздах: „ја умирем бар десет година раније“ оставио је у аманет свом сину, поред осталог и да „победно турско оружје пренесе преко Дунава у Угарску“.

И *Сулејман II,* поштујући као светињу аманет великог свог оца, провео је цео свој потоњи живот у ратовима, и само је смрт кадра била да му освојачку димискију из руке истргне.

Тек што је опасао сабљу Калифову и попео

се на престо прослављених предака, одмах истог лета упути посланика краљу Угарскоме, да му неуговорени данак пошље.

Посланик турски буде у Будиму погубљен.

Као холуј долети Сулејман с војском под Београд, и после жестоке опсаде освоји овај пресудни кључ за Угарску (године 1520) и тиме покаје недаћу деде свог Махмуда II. из године 1456.

Од тога доба Београд бејаше Турцима крвави праг одакле полазише на освајање Угарске.

За 45 година Сулејманове владе креташе се из Београда 9 пута мухамедански фанатизам и јаничарски ентузијазам на пределе средњег Дунава.

Мир, који је цар Фердинанд са Сулејманом уговорио у Јуну 1562, пограничне паше нису строго чувале. Те и Фердинанд престане плаћати уречени данак од 30000 дуката годишње, а ни поравнање око границе између њега и Запољца још није доконано.

На Ивањдан 1564 умре Фердинанд, а за цара немачког и краља угарског дође наследник му Максимилијан II.

Максимилијан је желео мира; ал великаши угарски, чија отаџбина највећим делом стењаше у турскоме јарму, не мислише тако.

На важној и значајној скупштини угарској прослављени већ јунак Никола Субић, гроф Зрињски, изговори цару и сабору ове знамените речи:

„Мир је гори од рата, кад у миру слобода страда. Ово је само опијум, који нам Турци дадоше, да нам срчаност успавају и ја могу без

муке да докажем, да смо ми у овом миру спавежу више изгубили него у биткама. . . . Турци, чим са Персидима сврше, ево их нама н врат. Ево и Родос освојише; што се њему догодило, то је кажипут нашој несрећи. . , . Докле Турци не буду Хришћани. или Хришћани Турци дотле се ми не можемо сложити. Темељ је њиховој царевини рат, који их држи и шири. Ево до сад оборише 3 царевине и 42 краљевине. Само нам може помоћи општа слога свију Хришћана, која би као оно дуга на небу, била знак, да се овај нови потоп одбије. и да му се на отпор стане. . . Турци имају 300.000 војске под оружјем, а ми Хришћани толико калуђера по манастири! Поделимо их; па нека се једна половина Богу моли, а друга уз нас бори. На тај ће начин они тек истински Богу служити, не само устима, него и песницом и делом. . . . Ми на мир не смемо помишљати; и сама пожеља мира чинила би нас бабама. . . . Царско Величанство може о овоме премишљати. Угарска је предњи зид Аустрији. Падне ли Угарска, онда је отворена бреша за Аустрију; кад се Угарска начини робињом, Аустрија за цело неће бити слободном. . . . Ко хоће Беч од Турака да спасе, тај не треба да чека да му на домак дођу; мора га у Угарској бранити, а не јуриш и апроше очекивати, — јер ко крви не жали, томе никоји зид није тврд. . . . Повлачење близанац је губљењу; одступање промеће се најпосле у уступање. Кад је Молдавија[72]) изгубљена, ми се повукосмо у Влашку; кад Влашку напустисмо ми одступисмо

у Угарску. Па ако и ова лепа земља тако жалостиво прође, онда долази ред на Аустрију, — и ако тако продужимо, онда морамо са свим с овог света побећи".

Овако је говорио витез.

Звекет сабаља, трепет челенака и усхитни узвик властеле Угарске потресао је царске дворове, и цео сабор повика: рат Турцима!

Максимилијан одрекне данак.

Цела се земља почне спремати за рат. Од свуда поврве чете к Дунаву. Беч се почне утврђивати. Римпапа пошље 5000 дуката помоћи. Поједине чете почну нападати на покрајине турске у Угарској, — управ на државину краља Запољца.

Јован Запољац (о чијем се оцу Стевану мисли, да је по пропасти Босне амо досељени племић босански) зет краљу Пољском, најбогатији властелин у целој царевини Фердинандовој, сматран је у леводунавској Угарској, где је већина народа била српска и пољска, као чотић, туземац, домородац, и био је од веће, народне партије за краља Угарског изабрат, и Сулејманом за таквог признат и потврђен. Претенденат његов Фердинанд, а сада Максимилијан, само је туђин на домаћем престолу.

И Запољац, и гарнизони турски крену се у бој.

А у Цариграду лепршао се златом и драгим камењем искићени барјак Сулејманов. 45 година непрекидног ратовања и чисто војничког, шаторског живота, много су изнуриле 72 годишњег султана. У то доба костобољан Сулејман, не могући

коња појахати, на златним, свилом и кадифом искићеним, носилима крене се из *Цариграда* с војском у Јуну 1566, и стигне на Ивањ-дан у *Београд* са 100.000 одабраних бораца, а на Петровдан поздрави га у *Земуну* његов васал Јован Запољац.

Међу тим будимски паша Арслан крене се са 9000 људи против *Палоше* и опседне је; ал на глас да Палоти у помоћ иде гроф Салм не пође за њим у потеру, него чувши, да је диздар од *Весприма* с већим делом посаде у плен изашао, пође на *Весприм* и на Ивањ-дан заузме га, па се иза тога врати у *Ђур*.

Ђенерал Швенди још у почетку Јуна опсео је био *Хусш* у Горњој Угарској; ал кад је чуо, да Запољац са знатном војском у помоћ граду иде, он одступи и оде у Кашову.

Сулејман пошље из Земуна Солиман пашу у Будим, а сâм науми да опседне *Јегру*,[73]) те да се приближи Пертеф паши, који је још у Марту са 27000 војсе опсео *Ђулу*.

Да има у очима Максимилијанову војску која се поступице прибираше у *Сшаром граду* (Altenburg), а и да заштити *Сшојни Београд* (Stuhl Weissenburg) одашље осман пашу са 10000 коњаника. Запољац пак узме на себе да *Сашмар* и *Токај* опседне.

Предводница Сулејманове војске већ је на путу за Јегру код *Варадина* Дунав пребродила била, кад султану гласоноша стигне и јави, да је паша босански Мехмед, код *Сиклоша* једним делом Зрињскове војске потучен и погинуо.

Сулејман одмах напусти пут за Јегру и окрене к *Сигету*. Преко Дунава већ прешлу војску врати натраг и код Осека пређе Драву 18 и 19 Јула. Једна колона упути се преко *Сиклоша* и *Печуја* (Finfkirchen) к *Стојном Београду* и *Будиму*, а султан са главном силом к *Сигету*.

1 Августа стигне под Сигет 90000 војске са 100 топова, а у очи Преображења и Султан с остатком, и на окупу пред Сигетом искупи се свега преко 100.000 војске и више од 100 великих топова.

Сигет, на малој узвишици у кључу реке Алмаша, која се узлива, налази се као на острову у средини блатног и баровитог језера (Sziget=острово). Као тврђава, Сигет је био понајјача у Угарској; замак је ограђен са пет платна, а стара и нова варош дебелим грудобраном и дубоким ровом.

У Сигету заповедаше прослављени већ гроф Зрињанин Никола са једва 3000 посаде.

„Ову је прилику сâм Бог послао, да у њу уложите вашу част и да стекнете славно име. А ја, у свима радовима бићу с вама. Ви морате да избавите отаџбину, слободу и живот. Боље је и не родити се, него бити без части. Поштеније је умрети, него после изгубљене отаџбине и слободе живети. А у колико ствар буде опаснија у толико ће вам слава бити већа“.

Овако говораше витез са Уне својим јунацима, кад је угледао Турке под Сигетом.

А̓л је опсада била тешка.

Где долази 40 на 1, ту најзад мора пасти и камен и гру̑д.

А овде је тако било.

Турци нападаше редовно сваки дан, и свакада не могоше ништа. 9 Августа напусти посада „нову варош“, која је сва изгорела, а десет дана после тога, заузму Турци и „стару варош“, при чему су истина изгубили преко 3000 људи, ал је и од посаде при повратку нешто одсечено било од замка, те је одбрана замка спала само на 800 јунака.

100 топова грмило је у једанпут на замак, и сва се земља испод замка тресла од грмљаве. Међу тим Турци прокопају грудобране, те из ровова вода отекне, језеро се око замка оцеди и осуши, а они подигну тако високе насипе и опкопе за своју војску и топове, да су сва платна и грудобране сигетске надвлађивали.

25 Августа једно градско платно буде сасвим проурвано и сутра дан Турци учине први напад на замак, но који буде са грдном штетом њиховом одбијен. Исто тако и 27 и 28 Августа.

29 Августа нареди Сулејман општи напад са свију страна, и ако слаб и болан, покаже се војсци на коњу. Ово поново одушеви јаничаре и они нагрташе бесно и силовито на замак. Цела се војска изређала нападајући, и браниоци одржаше своје соколово гњездо.

2 Септембра и опет пођу јаничари да замак заузму; бедемови су били на много места сасвим порушени ал срчаност одважних бранилаца никако.

Пошто се не може ништа постићи изнад

земље, Турци почеше радити испод земље. За 48 часова непрекидног рада испод земље дођу до унутарњих палисада, одакле их ни с неколико буради барута упаљеног не могоше уклонити, и напуне ровину сламом, дрвљем и барутом.

У зору 5 Септембра упале Турци ову мину и над њом се палисадни бедем упали. Ватра букну пламеном, а ова ухвати у замку куће и магацине тако нагло, да се није могло угасити. У то нападну на замак са свом силом, и три пут улете и у унутарњост замка, но које Зрињски са својима и опет их истисне.

У овом покољу изгинуло је око 7000 Турака, којима је Али-Паша затим ровове пунио и друге чете преко њих на бедеме успињао.

Ал се и број бранилаца на мало стопио. Зрињски већ не могаде више да се одржи у спољашњем замку, и уђе с оно мало још бранилаца у унутарњи замак.

Унутарњи замак био је од спољног одвојен само једним воденим ровом, преко кога вођаше мост. У унутарњем замку бејаше стара кула, у којој стајаше највећи део барута њиховог; магацини са храном изгореше у спољашњем замку.

Турци се поставе на бедемови спољнога замка, и са ту остављеним топовима пуцаше на унутарњи замак два читава дана.

Ноћу 6 Септембра у највећем једу срдито рекне Сулејман великом везиру: „Та овај се оџак још пуши, бубањ победе још се не чује! Шта раде ти моји јаничари?“

То изрече па — издану! Њега је у оној јарости капља ударила. Он је умр̂о не знајући да је победио.

Велики везир, Босанац Иван Соколовић, затаји смрт Сулејманову. Лекар и остали у шатору Сулејманову, закопаше тајну у ледене груди и прелише је својом крвљу; Соколовић их је погубио да тајну не одаду.

Нико, ни од Турака, ни од Хришћана за смрт султанову не зна.

Ал је и Зрињски на крају свега; јуначки и витешки гроф виде да му мрети ваља. Од 3000 бранилаца Сигетских још му је на броју само 217, а хране нема, — изгорела је.

„Браћо и јунаци“ покликне својој дружиници, „ми смо чинили наше; ал смо и то учинили, да Сулејман ниједном не би живот поклонио. Но зар би ви, оружје, које сте пред својом домовином тако славно носили, и могли сада обешчастити, и у блато пред свог победиоца бацити? Зар би хтели онако величанствен почетак срамно доконати и до сада нештедели живот од непријатеља испросити. Зар није боље борећи се, као лав погинути, него допустити, да вас као стоку кољу. Ко с мачем у руци борећи се погине, он умире као јунак, као Хришћанин, као мученик“.

„И ми ћемо као наша браћа“ грмну чета одлучним гласом,

Наста тишина.

Зором освану мала Госпојина.

Јуначки заповедник Сигета мету на се своје

бринула ни да га освети, него се, на пронесен глас да ће Турци к Дунаву да пођу, повуче к Ђуру, те да у случају напада, ограничи се само на одбрану његову. И још више, не верујући пронесеном гласу, да је Сулејман умро, није се паштила, да се о истини увери, па исто тако није се користила ни згодном приликом, да на стан Турски код Стојног Београда нападне, кад се војска та, пошто јој је старешина Махмуд паша погинуо, растурила у околину у плен.

Међу тим примаче се и влажно годиште јесење, и многе трупе, које од болештина јако патише, и којима већ и рок службе истиче, нарочито Талијани и Чеси, разиђу се кућама.

Оволику је бригу водио цар немачки о својој земљи, — која му није отаџбина! —

Турска војска није почињала више никаквих операција. Тело великог цара османлијског донесе се 16 Септембра у *Београд,* где га дочека у црни турбан обмотан наследник Селим II и однесе у Цариград.

Београд је био врло често сведок одвећ великих и значајних догађаја.

Но овај поход Сигетски, остао је у хисторији важан поглавито због славне и у хисторији јединствене одбране Сигета, због јуначке, више него Леонидске, смрти Зрињскога, и због смрти онда највећег цара, Сулејмана, који је заповедао од Ђура на Дунаву па до Басоре близу Персиског залива, и од Крима на Црноме мору, па до брегова међуземских у Алжиру, и још до иза пустиње старога Мемфиса и пророкове Меке.

Ал Београд памти више оваких турских похода.

* * *

После славне победе аустријског оружја, коју је изборио године 1664 код Св. Готхарда прослављени Талијанац Монтекуколо, већи део Угарске био је повраћен Аустрији.

Али је Аустријски цар Леополд, као угарски краљ, са свим укинуо и уништио сву слободу, коју је Угарска од својих домаћих установа уживала, и због ширења протестантизма у Угарској, полио је угарску земљу крвљу њених синова и једва обвесељене дворове њихове завио у црно.

Угарски племићи маше се оружја, да изборе погажену и уништену слободу својој домовини. Но и Стеван Текелија, и Петар Зрињски, и Франкипан Хрватски, и Надажди, и многи гласовити племићи платише главама својим овај устанак.

Млади син Стеванов, Емерик Текелија, закуне се, да смрт оца и пријатѐља освети, и побуни део Угарске, који не припадаше Турцима.

Младог Текелију креташе на освету два једра срца, две топле љубави: једна према домовини, за коју му отац главу заложио, и друга према лепој Јелени младој удовици Ракоцијевој, јуначкој и осветној кћери сада погинулог грофа Зрињског, са којом се Амазонком и венча у Ргецу, некадашњем дворцу Ђурђа Смедеревца.

Под заставу Текелијну и Јеленину скупе се сви Аустромрсци из Угарске, и католици и про-

тестанти, и као „Малконтенти“ борише се већ три године дана.

Али Текелијна снага не беше стижна, да се поспешно мери с Аустријском војском. Притеран уз крај, шта је знао Текелија да чини, него да се баци под заштиту турску.

Године 1683 Августа 10 наименује га Махмуд IV. краљем Горње Угарске, и огласи га својим васалом.

„Ко на прагу моје високе Порте челом својим прах убрише, тај ужива потпуну безбедност и нема се ништа бојати својих непријатеља“. Овако говораше Султан у повељи, којом је Текелију краљем поставио.

И поносити Текелија као подани роб Падиши ногу љуби, и да заштити свој устанак, бежи у наруч природном непријатељу своје домовине. „Ја хоћу у крви да удавим вешаче оца мога и пријатѣља мојих“.

Текелија беше протестант; па и ако је у свом устанку и католике малконтенте уплео, опет је у срцу своме грозно мрзио римпаповце, а Турци му за ово бијаху најбољи савезници.

Лудвих XIV, који је у Француској Хугеноте гонио, јер му политици сметаше, у исто је време потпомагао Хугеноте угарске, јер му могаше користити. Двор версаљски имађаше и свог агента код Текелије, Фериола, маркиза од Аржантала.

Као непријатељ Аустрији, краљ француски подржаваше устанак Текелијин, и његове савезнике Турке нукаше на рат исто онако, као што је

чинио код Сулејмана Франц први против Карла V. Тако је пресудан утицај у политици имао ривалитет измеђ куће Бурбонске и Хабсбуршке.

Што је Махмуд IV Текелији дао краљевско достојанство, тим је повређен био мир по битци на Св. Готхарду учињен Леополдом I.; а што је Аустрија војштила на Текелију; сада васала турског, тим је она срџбу Султанову против себе изазвала.

„Први је позив Падише, да шири веру пророкову; од ове дужности не може га никав уговор и ништа на свету задржати. Текелија помоћ тражи — треба му је дати; Угарска жуди за турским јармом. Аустрија, изнурена последњим ратом са Француском и Шведском, није у стању да се турској војсци одупре. Големе земље, које се имају освојити за ширење вере пророкове и славе султанове, стоје отворене. Висока Порта није никад имала згоднију прилику, да своје границе рашири, него сада. Турска има сада неизмерне финансијске изворе и несавладну војску. Падишах је већ четворици хришћанских владара (Угарска Влашка Молдавија, Ердељ) круну на главу наместио. И најпосле све земље које су некад римску царевину чиниле, морају се покорити скиптру султановом“.

Овако на дивану у име корана Махмуду говораше и овако велебан план имађаше велики везир Кара-Мустафа, чија неспособност исто толика бејаше колика и његова слављубивост и поноситост.

Крајем Марта крене се војска из Дренопоља.

Никад, па ни за време Сулејмана великог,

не бејаше веће помпе, ни сјајнијег поласка. Не само одело паша и појединих бораца, него и узде, и седла и друга опрема, — све блисташе златом и драгим камењем. И Султан је пратио ову сјајну војску све до Београда.

Од времена Дарија и Черча па до сада не беше богатије и раскошније опреме ратнога похода. — Све паше и везири водише и харемове своје са собом, па и Султан повео је знатан део свога харема, — 300 кадифом и свилом застртих и покривених кола, које вукоше најблиставије окићени коњи, носило је дражне одалиске.

На дан Кирила и Методија[74]) држаше се у *Београду* ратно веће.

Многе паше говорише, да би боље било најпре Ђур и друге градове заузети, те војсци леђа осигурати па онда на Беч поћи; али Карамустафа подругљиво одбаци ту мисао, и држаше се своје, коју му и Текелија препоручиваше.

„Аустрија је велико дрво, коме је Беч стабло. Кад се стабло обори, гране падају и саме“ рекне Карамустафа већу, и изнев стари зелен барјак пророков, који му Махмуд као знак неограничене власти дао, простре на сто хатишериф султанов о томе, а цело веће саже главу пред именом свога падишаха.

После тужне а велике свечаности, са којом је 1566 Селим II примио у *Београду* мртво тело највећег султана Сулејмана II из руку највећег великог везира Ивана Соколовића, Београд је сада једини гледао и ову, до овога доба никад овако

сјајну и у хисторији турској јединствену светковину, како Махмуд IV предаје зелени барјак пророков у руке најслабијем великом везиру Карамустафи.

Са раскошне ћошке, на окомку горњега града, према ушћу Саве у Дунав, новоподигнуте и украшене, гледаше са задовољством срећни султан прелазак сјајне му војске преко Саве у Земун, и сутра дан и са̂м тамо пређе, да очаран и пун наде војсци својој и љубимцу свом Карамустафи, каже — последње збогом.

Јако и нагло спремање Турске прошле јесени и зиме много је било забринуло цара Леополда, а и он се из све снаге старао, да склопи савез за одбрану са краљем пољским Јованом Собјеским. Овај савез пољска скупштина у Варшави није одобравала, јер је с пуним правом негодовала на Аустрију, што је ова Пољску била оставила, кад је Пољска с Портом војевала. Па с тога не би сад од савеза ни могло бити ништа, да особито јако није наваљивао римпапа Инокентије XI. И уговор између Леополда и Собјеског потпише се 31 Марта 1683, — јер је Собјески више католик него Пољак био!

Господска турска војска јездила је Сремом и на Константина и Јелену код Осека пређе Драву.

Острогон, Будим и Стојни Београд припадаше Турцима, а Веспрним и Ђур Аустријанцима.

И Веспрним и силество других места на овом путу буду жртва пљену и пламену, а Ђур лакоумно Турци обиђу.

Аустријска војска имала је око 40000, и њоме заповедаше Карло, херцег од Лотрингије (Duc de Lorraine), а у Бечу посада бејаше око 10000 и њоме управљаше гроф Ридигер Старемберг.

У Аустријској војсци, поред многе немачке госпоштине беше и Лудвиг, маркграф баденски, и дvajестогодишњи принц Евгеније Савојски.

Херцег од Лотрингије бејаше се наместио с војском измеђ Рабе и Рабнице, да се у теснацу лакше надирању турском одупре; но не немогући да им прелаз преко Рабе закрати, повуче се к Бечу.

Нуредин хан, који је са 15000 Татара (кримских) напред био изаслат к Пешти, пређе 7 Јула преко Литве и нападне предводницу аустријске војске, која је к Бечу теглила, код *Петронела* — на темељу старога Карнунтума, пограничној римској стражи према Квадима.

Бој је био крвав; кнез од Аренберга, и млади херцег од Савоје погину; Турци заплене сав пртљаг, јер је војска била побегла к Бечу.

На глас о овој победи турској цар Леополд и цео му двор остави Беч, и сигурним путем удали се у Линц. С одласком цара много је срце у посаде бечке клонуло.

Потиснути Аустријанци преброде на леву обалу Дунава код Ђура и Преслава — Пожуна —.

Четрнајестог Јула разапну Турци шаторе пред Бечом.

Карамустафа позове посаду на предају. Опседнути одговоре што јачом ватром. Турци се примицаше рововима и апрошама са свим близу

вароши, и бомбе за мало дана порушише поред силество домова и преко 30 манастира и цркава. Многа предграђа и домови и цркве, које бијаху испред бечког грудобрана, давно су попаљене. То је био прави наставак пустошењу, које су на путу к Бечу кроз Угарску и Аустрију чинили. На том путу опленише и погореше Турци више од стотине замака и заробише преко 30000 робља старог и младог, мушког и женског.

Сва звона бечка муком замукоше, само не Ангштерн Светостефанске цркве. На заповест грофа Старемберга он даваше знака за борбу. Глас овога звона мешаше се с узвицима свега бечкога становништва. На одбрану огњишта свога летео је не само до сад мирни грађанин, и у књигу задубљен ученик, него и жене маше се оружја. Нигде не беше сàна ни мира. Дању су протицали часови у борби, а ноћу се поправљаше зидови и сахрањиваше погинули.

Овака ужасна борба траје већ 45 дана. Турци су већ 18 пута јуришали, и посада је 24 пута излетала. Половина посаде бечке већ бејаше мртва и рањена. Одбрана беше скоро исцрпљена.

А Собјеског јоште нема!

Херцег од Лотрингије већ није могао више Турке нападати, а да оно мало војске сасвим не упропасти. Он стајаше иза *Каленберга* и чекаше пољскога краља. И гроф Старемберг већ беше дошао до очајања. И на једној цедуљици пошље му ове крајње речи: „Ни часа више не часити, ни часа не часити“.

Ово очајање не беше малодушност, — гроф Старемберг бејаше до крајности неустрашив; он бејаше јунак, коме су сви савременици његови признавали. То дакле не беше малодушност, него истинска, а до крајњега краја притерана нужда. Јер се мора признати, да би Карамустафа својом огромном премоћи морао и могао Беч освојити, пошто је посада његова са 14000 спала била већ на 4000 бораца и то давно малаксалих, — само да није пренебрегао заузети висове *Каленберг* и *Леойолдберг*, преко којих се једино још могло Бечу у помоћ доћи, и да није у опсадним радовима толико небриге, и у војним пословима толико неспособнести на видело изнео.

Наваљивању његове нестрпљиве војске, да се Беч општим јуришем заузме, велики везир не хте попустити; Карамустафа о оваком јуришу није хтео ни да чује. Он увераваше на збор скупљене паше и бегове, да очекивана помоћ опсађенима не може доћи, а и кад би дошла, била би сувише немоћна, да се Турцима одупре; још уз то дода, да је митропола аустријска већ наумна, да се због оскудице у браниоцима и муницији преда.

Но Кара Мустафа не закраћиваше својој војсци одсудну битку тога рад, да би избегао ужасе од јуриша. Некадашњи касапин Хумански није се грозио крв проливати. Али велики везир није хтео Беч на јуриш узимати с тога, да га јаничари опљачкали не би; он је желео благо, које замишљаше у Бечу прибрано, да задржи за себе и за

Султана. Пљачкати варош, коју већ као своју сматра, било би лудо.

— „Ко још пустоши своју земљу?“ говораше Кара Мустафа једном свом пов934енику, — „богатство Беча, његове цркве које ћу ја у џамије прометнути, споменици, који ће турску варош красити, — све је то моје, и ја ћу га добити! Само још мало стрпљења, па ће се све свршити на срећу османлијску“ [75]) —

Подкопи турски већ су били до близу Бурга[76]) двора царевог, пламена ракета са куле свето Стеванске цркве беше знамење, да је Беч у највећој опасности. Но у том часу овој тужној ракети одговори читав прамен од ракета са Херманс Когела, и Пољска застава залепрша на Каленбергу!

Преко раније начињеног моста на Дунаву код Тулне 6 часова више Беча, преведе Пољски витез својих 20.000 храбрих Пољака и састане се са Херцегом од Лотрингије и кнезом од Баварске. Врховна команда над свом сједињеном војском, која је могла бројати преко 70.000, буде одмах пренесена на Собјеског.

У срца посаде бечке улије се нова нада; некадашња срчаност на ново оживи.

„Ја познајем тога човека“ примети краљ Пољски обрадованој свити, кад је угледао у сред турског стана величанствени шатор Кара-Мустафин, — „ја га добро познајем; он је глуп и охол; он није порушио мост код Тулне, док је још могао; он је изабрао врло лош положај за свој стан; о ми ћемо њега за цело тући!“

Појав Собјесков одушевио је сву хришћанску војску и разгорео највећу срчаност у сваког војника, који прекомерно жуђаше, да се под таквим војводом одликује. Јован Собјески иђаше од трупе до трупе, и свакој говораше њеним језиком, Немцима немачки, Талијанима талијански, Французима француски.

После Бога Собјески беше једино уздање свега Беча и све хришћанске војске. Остављени од свога цара, — у Собјеском су гледали свога спаситеља. И тај, са зебњом, са жудњом, с очајањем, са борбом душевном измеђ живота и смрти, — тај тако очекивани спаситељ сад је међу њима, и то с мачем у руци, спреман, да месецом увређени крст покаје и освети.

12 Септембра 1683 осванула је Недеља, и ђиван јесењи дан. Тек је зора зарудила, и први сунчеви зрак указао се, а Собјаски с првим војводама своје војске већ клечаше пред олтаром у капели на Леополдбергу и у души својој шапуташе Давидову песму: **не намъ, не намъ Господи, но имени Твоемꙋ.** Затим окрене се својима и опоменув их на славну победу код Хоћима рече им, да ће овом победом под зидинама Бечким, Пољска спасти не једну варош, него цело Хришћанство.

Пет топовских пуцњева огласе почетак битке.

Десно крило које је имало од иза Когела Најштифта и Дорнбаха нападати, — повери Собјески свом великом хетману *Јаблоновском,* под којим беху чувене војводе Пољске *Сењавски, Лешчински, Ланцкоронски, Потоцки, Ревуски, Мачин-*

ски; Монтреоски, који је толике славе стекао у битци на Хоћиму, и још краљичин брат *Малињи*.

Левим крилом, које маршираше од Нусдорфа, управљаше *херцег од Лонтрингије* и под њим ђенерали оба Маркграфа Баденска *Херман* и *Лудвиг*, грофови *Кайрара* и *Леслиј*, кнезови *Салм* и *Љуболмирски*, оба херцега од *Кроја*, грофови *Мерсиј*[76]) и *Тафе*, *Котулински*, и 20. годишњи *принц Евген Савојски*.

Средину убојног реда заузео је Курфирст Баварски *Макс Емануило* са браћом царичином и са старешинама баварских, саксонских и францу-ских трупа.

Цео фронт у три убојна реда.

Десно крило брисало је својом артилеријском ватром сву западну страну турског положаја; лево крило са Леополдберга хваташе им источну страну; а Собјески. налазећи се на вису, где је сада манастир Камалдуленски, имао је пред собом центрум Беча, и брисаше северно од Беча размештен турски стан.

Борбу је одпочело лево крило.

Артиљеријска је ватра била страховита и самртна. Истина, и Турци на много места крепко јој одговараше; али скоро без успеха, јер узвишен положај хришћанске војске пресудно овлађиваше ниско размештене Турке.

Пуцњава је одпочела у 10 часова, и трајаше већ 3 часа. До 2 часа по подне Курфирист Баварски с његовом војском, у којој бејаше сва аустриска госпоштина, још не беше ушао у бој. Око

4 часа Турци буду потиснути до у главни им стан, и они окрену топове од Шотена на Пољаке; али је главни стан већ почео измицати.

Пољски краљ виде с брда, како се отегао дугачак ред ка̀ми̂ла к Угарској. Одмах заповеди да се Турци нападну ладним оружјем. Цела војска, — Собјески напред — јурне сад као бујица на Кара-Мустафине тру̑пе и покољ бијаше ужасан. Ова сеча трајаше до 5 часова. У њој попадаше многи јунаци, међу којима и чувени Станислав Потоцки, поносити витез Мачински, и ненакнадни јунак Монтреоски.

Али је и пропаст Кара-Мустафина довршена. Његова огромна војска распрсла се на све стране, и ухватила пут у Угарску. У 7 часова увече, 12 Септембра 1683 године, бејаше под зидинама Бечким од турске војске само још 10000 лешева!

Плен је био огроман.

300 топова, 15000 шаторова, 600 кеса готовог новца, небројено оружја и коњске опреме све у злату и драгом камењу, целокупан драгоцени шатор Кара-Мустафин, — пало је у руке срећном победиоцу.

„Није могуће описати цео плен, који нам у део пао; Кара-Мустафа као да ме је за наследника свога одредио“ писао је Собјески својој краљици Маријети одмах после добивене победе.

А златом и камењем искићену заставу, пред шаторима Кара-Мустафиним као од султана дати му знак неограничене силе и власти, пошље Собјески одмах римпапи с овом Цезарском но у Хри-

шћанску смерност преобученом изреком: „Veni, Vidi, et Deus Vicit“.

Собјески ове ноћи није улазио у Беч, него остане на бојишту, да очекује Турке, ако би се повратили.

Ал улазак Собјесков у Беч бејаше величанствен и узбудан. Сва звона варошка, која се 58 дана не гласише, звонила су сада најрадоснијим хуком, и грађани бечки јецајући падаше на колена, плакаше, и здрављаше свога избавитеља, а одушевљене и до дна узбуђене жене бечке љубише му руке и скутове и издизаше у наручја чеда своја, да им јунака покажу. Собјескове очи беху пуне суза „Бог је све то учинио, драги моји пријатељи; Њему ваља за ову победу благодарити“, говораше потресени Собјески узбуђеном народу, и иђаше Августинској цркви и баци се на колена пред олтаром капеле Лорете, и тронут одпоји јасним гласом „Тебе Бога хвалим“. Митрополит говораше о ослобођењу Беча узев за текст говора свога значајне речи папе Пија V. које је овај наменуо Дон Хуану од Аустрије, победиоцу код Лепанта — „И бијаше Богом послат човек који се зваше Јован“ и сав свет упре очи на Јована Собјеског. —

Но Собјеског не благосиљаше само војска и грађани Бечки; у стану Кара-Мустафином лежало је силно робље: 6000 људи, 11.000 жена, 14.000 девојака и 50000 деце! Са каквим ли су срцем ове душе Собјеског благосиљале!

Кад је сва опасност са свим прошла, онда

се и цар Леополд врати из Линца у своју престоницу, и прими краља Пољског доста ладно, јер — много му је дужан био!

„На који ћу начин, ја цар, да примим Собјеског, који је само изборни краљ?“ упита цар Леополд херцега од Лотрингије.

„Са раширеним рукама, Господару, он је царевину спасао!“ одговори одушевљено Херцег.

На месту, где су шатори Кара-Мустафини стајали били, сусретну се оба владара на коњима. Леополд изговори неколико ладних и збуњених речи као хвалу и признање краљу Пољском.

„Врло ми је мило, брате, што сам вам ову малу услугу учинио“ — одговори победилац Турака, ослободилац Беча и избавитељ царевине, и — одјаши.

Но овим се још нису славна дела Собјескова завршила.

Турци, које је он од Беча отерао, још се нису очистили са земљишта аустријског. Пољски краљ, искрено, својски и са оданошћу потпомаган херцегом од Лотрингије, гонио их је даље, и стигне их код Паркања према Острогону на левом брегу Дунава.

10.000 мртвих. 1200 заробљених, међу којима 6 паша, беше светао резултат овог његовог похода (9 Окт. 1683). Турци иза тога пређу на десну обалу Дунава, а Собјески 20 Окт. заузме Острогон, који је од времена Сулејмана великог био најсевернија стража исламизма у Европи.

У битци код Сечња на Мратин дан потуче Собјески Турке сасвим.

Кара-Мустафа побегне у Београд, а Собјески оде у своју Пољску, са неувелом и бесмртном славом.

На Кара-Муставу дигне се повика са свију страна, и јаничари захтеваху његову смрт. Но уз ово дође још и лична освета, која великом везиру смрси конце.

Кара-Мустафа је погубио био Ахмед пашу будимскога, што му је овај план осуђивао. Али је Ахмед паша оставио за собом удовицу, жену од карактера јаког, чврстог, неодступног, осветног, која беше сестра султанова.

Баскнара захтеваше смрт Кара-Мустафину, и Мурат IV, који је *после* бечке погибије своме љубимцу златну и драгим камењем искићену сабљу, послао, мораде да потпише пресуду своме великом везиру.

Лицем на Божић године 1683 у свом двору у Београду отвори Кара-Мустафа књигу Султанову, у којој бејаше — свилен гајтан. —

Кад се иде у горњи град београдски, кроз главну капију, на левој руци види се и сада у сред новога парка тулба Кара-Мустафина, но из које су Аустријанци године 1688 главу извадили, и преко Архиепископа бечког Колонића, — у оно време много заслужнога, у музеј царски послали.

*

Ако у својој памети поновимо специјалну

конфигурацију војишта средњег Дунава, са нарочитим погледом на његову природну границу према северу; и ако се поново сетимо свију оних услова географијско физичких, који одређују сваковрстне одношаје његове, — онда ће нам бити лако, да поново уочимо; како све главне операцијске пруге са периферије истога војишта упућене к нашем полострову, излазећи из теснаца планинских, ужих и ширих, краћих и дужих, и долазећи на равницу свуда прегледну и лакопролазну, — све се више једна другој приближују и све више једна у другу заилазе, што се више полострову примичу. И највећи број од најважнијих ових пруга при своме скупљању свршавају се скоро у један једити прамен, у један сноп, који је више него петнајест пута ужи од периферије, са које долазе.

Цела дакле, тако рећи, *лепеза* ових *операцијских путева*, која на западном свом крају почиње у *Савском басену* око *Карловца*, па обухвата огроман полукруг идући на *Љубљану* (Laibach), *Птуј* (Pettau), *Градац* (Gratz) *Беч*, *Трнаву* Tyrnau), *Њитру* (Neutra), *Лученац* (Losontz), *Мишколац*, *Токај* и т. д. — цела та лепеза од главних операцијских путева, скупља се на југу само у један, сразмерно врло узани млаз, на простору *од Рама до Београда*.

Овај излазак на полострово наше, простор дакле, где се све операцијске пруге што из Европе долазе амо, прибирају, тај простор према томе није ништа друго, него врло велики *стратигијски објектив*, огромно важан и значајан, против кога

инвазија може марширати путевима конвергентним, и са силом врло великом, са свију побројаних и осталих врата на оном планинском венцу и полукругу, који омеђава војиште средњег Дунава према северу.

Све ово јасно се видело у наговештеним походима Келтским, Хунским и осталим. Но и одбрана против таквог конвергентног наступања, па починьало оно од оног периферијског базиса планинског, или са средине низије средњодунавске, — она у томе истоме простору од Рама до Београда, на коме се концентришу све поменуте операцијске пруге управљене на срце полострова, има изредан централни положај, врло крепко на позадност своју ослоњен, који има довољно услова да бар инвазију задржи, ако не и са свим је паралише.

Специјално *Београд* у овом смислу имађаше вазда знаменитог задатка, и у ранија времена као *Singidunum* делио је улогу ту са *Margum-om* и *Viminacium-om*, а кашње сва величина и важност овог значаја, концентрисала се била у њему — *Београду*.

И ово се јасно доказало дугом хисторијом народних покрета и политичког живота ових народа, који на изменце живеше на пољима средњег Дунава и северној падини планина овог полострова.

Ал *Београд* вазда је имао и изванредно удесан положај за јаку инвазију с полострова на војиште средњег Дунава, која би не само кадра

била да крепко објаши цело то војиште, и у власти га својој одржи, него импулсним утицајем својим грози целом планинском венцу, који амфитеатарски обухвата војиште од севера, и коме је венцу, као правилном полукругу, *Београд* и геометријски центар.

Да би се ово јасно и уочљивије схватило и појимало, узмите у шестар *Београд Беч*.

Лӯк, коме је центар у *Београду*, са високих, безводних и кршних плећа *Јулијских Алпа*, пење вам се на гребен *Норијских Алпа*, и низ водомеђу *Литве* и *Енса* гази код *Беча Дунав*, да се дохвати *Малих Карпата*, те водомеђом *Мораве* и и *Ваге*, испење се на *Бјелу* и *Бабију Гору*, затим деоницом *Дунајца* и *Хернада* излази на остри врх *Ломниц*, одакле на превећ важни превој *Дукљу* и *Јаворник*, и даље држи се неодступно гребена *Карпатског*, који лӯчи воде *Дњестрове* и *Серетове* од уточица *Тисе*, *Кереша* и *Мориша*.

Ово је истина само *случај*: ал случај редак, ваљда јединствен, па уз то и значајан.

Најважнији походи са полострова полазили су од *Београда*, и одатле су овлађивали *првим прагом браничким*, који војиште средњодунавско у извесној мери заштићава.

Тај праг, географијском карактеристиком не најуочљивије обележен, и ако топографијским условима означен, и хисторијом турских похода вазда доказан и осведочен, налази се на привидно нејасној пруги *Сигет — Мохач — Сента — Темишвар — Лугош*. Али пошто се инвазија,

као поплава, преко њега прелије, онда су се сви походи заустављали тек на опом амфитеатарском венцу, концентришући сву тенденцију само још у два правца: к вратима источним према Пољској за у Русију, и к вратима западним према Чешкој за у Немачку.

Ова друга врата, за инвазије с југа, беху вазда претежнија, измеђ осталих узрока још и нарочито због Беча, — слагалишта блага и богаштине.

С тога Кара-Мустафин поход ми мећемо у исту категорију са Бреновим и Атилиним (само у противну страну) и држимо да спада у онакве догађаје, који у хисторији европској чине епоху.

Јер Турци у оно време, и ако не имађаше оне енергије, као за Селима и Сулејмана, још су били много страховити. Они држаше у својој власти велики део Азије и Африке, а у Европи држаше Тракију, Бугарску, целу Грчку, Србију с Босном, Влашку с Молдавијом и Ердељ, и уз то скоро сву Угарску.

Да су заузели Беч, њима би најопаснија врата стајала отворена за осталу Европу, и иста прилика, која је у осмом веку грозила Европи од стране Арапа, поновила би се овде, на много опаснији, смртоноснији начин; јер Арапи заузамујући Гарону, ишли би Европи *с краја,* док Турци освојењем Беча постали би господари *средине* њене, и не узимајући у рачун ту врло важну околност, што би образовани Маври ширењем Мухамеданства по Европи само *правац* цивилизацији *изме-*

нили, а дивљи Турци са својим исламством *сатрли* би сваку *клицу* њену.

Према овоме непотамњива слава и заслуга *Карла Мартела* ни из далека се не може мерити са непостижном славом и заслугом *Јована Собјеског*, чији је витешки мач спасао од извесне погибије и Европу, и цивилизацију, и хришћанство.

А тај холуј, тако важан и значајан, и од тако огромног замашаја, ишао је у Европу преко *Београда*.

Но исти тај падеж турски под Бечом, та победа Собјескова у срцу средње Европе, беше клицом за нови, четрнаесто годишњи рат, који је Европа, против Турске однočела, и који се тако поспешно и срећно завршио са славним Карловачким миром.

Две су мисли овај рат изазвале:

Прво је питање било, да неће Турци, из пожеље за осветом, нову срчаност разгорети, и нову војску против Аустрије изаслати; а

Друго премишљаху, да нису ови претрпљени губитци турску државу ослабили, и да није време дошло, да се Турци са свим из Европе прогоне.

И за један и за други случај рат је био потребан.

И Рим-Папа Инокентије XI, потпаљиваше хришћанске државе онако исто, као што је Пије V својом проповеди победу код Лепанта спремио.

Но ми с овима долазимо на ону *трећу врсту* струје које преко Београда иђаху

И Келтска, и Готска, и Хунска, и Аварска навала и поплава била је, као што смо наговестили, другаче, не ратне природе; била је *сеобна*.

Супротни правац покрета, с југа на север, за карактеристику чега узесмо са његове огромне важности поход Кара-Мустафин, и ако не беше сеобни, али не беше ни чисто војни, него више Атилски, *поробни*.

Тенденцију ове треће струје није најлакше одредити или са пређашњима упоредити, кад је између ње и последње дуги низ од хиљаде година.

Мотиви, који су некада сеобне народе и Хунска племена на наше полострово потискивали, кад се са последњим резултатима најновије струје упореде, могли би се узети ако не за истоветне, а оно бар за сродне, јер и овда и онда један иђаше против трећег, а све преко леђа другога, и на штету тога другога.

*
* *

Четрнаестогодишњи рат Аустрије против Турске, четрнаести крсташи поход Хришћански против Мухамеданства, ишао је и опет у главном преко Савско Дунавског моста, преко *Београда*.

Три су државе, као први суседи Турској, нарочито позване биле, да се одупру бујној навали Турака; њима је највише на срцу лежало, да се Турци из Европе уклоне, и оне су највише приклониле уво своје проповеди рим-папиној, и користиле се одушевљењем које је он у Европи распаљивао.

Те су три државе Аустрија, Пољска, Млетачка.

Сложе се, да Турску нападну од један пут с више страна: у Угарској Аустрија, у Подолији и Молдавији Пољска, у Далмацији и Пелопонису Млетачка.[77])

Баило Млетачки у Цариграду у име све три државе огласи Дивану рат.

Храбри херцег од Лотрингије, један од највећих поштовалаца Собјескових, пређе Дунав код Острогона и на Видов дан 1684 заузме Вишеград, па Ивањдан Вацов, и прошав кроз Пешту коју су Турци запалили, напустили, па се у Будим повукли, изборн по Св. Илији знамениту победу над Сулејман пашом код Хамзабега (сад Ерд, на западној отоци Дунава, на путу из Будима у Стојни Београд) где се са 150.000 војске улогорио био. Затим после двомесечне напразне опсаде Будима врати се на зимниште.

У Јулу месецу 1685 опет беше Аустријска војска на убојној нози, а подељена у три кора. 30000 под Леслијем заштићаваше границу Хрватску и Стајарску, 25000 под Шулцом надираше од Горње Угарске, а Херцег од Лотрингије са 50000 марширање средином.

Херцег после 30-то-дневне грозне борбе освоји 20 Августа 1685 Нове Замке (Neuhäusel), а најглавније, 2 Септембра 1686 заузме Будим, после тешке и дуге опсаде и одбране.[78])

Но губитак Будима распалио је у Турака нову срчаност. И Стамбол, и Бруса и Багдад, и

живом, — Сенат“, — казиваше, колика слава припадаше Млетачком оружју.

У земљи, где деспотизам, па ма у ком облику, влада, ту владалац мора да одговара за сваку недаћу, исто онако, као год што захтева да се свако добро приписује само њему. Кад владалац хоће под ногама својима да има саме робове онда и он мора једном постати роб народу, чим овога каква несрећа потера.

Овим губитцима огорчени јаничари заискаше главе од неколико побеђених паша, — и те главе попадаше; јаничари најзад заискаше и сметај султана, и султан буде сметнут.

Мустафа Ћуприлић, кајмакам од Стамбола, брат негдашњег чувеног везира Ахмеда Ћуприлића, добије Фетву од Улема да Султана збаци, и Новембра 1687 Махмуд IV са престола у тамницу сиђе.

Но и нови Султан не беху бољи.

Несрећа никад не иде сама. Ова је истина до душе ста̑ра, ал је увек истина.

Док је аустријска војска, сада под командом Маркграфа Баденског *Лудвига*, одушевљеног поштоваоца Собјесковог, освајала по Угарској и Босни, дотле је у царевини турској беснио највећи неред. Наравно, да унутарњи немири не могу ни споља среће донети.

У истој години 1687, док се у Цариграду мењаше султани, у Угарској попадају тврди градови Јегра, Липа, Илок, Варадин, а у Септембру 1688 заузму Хришћани и велики и лепи Дор-ул-Џихад — *Београд*.

У овим унутарњим и спољашњим незгодама, кући Ћуприлића суђено бијаше, да буде најјачи стуб у другој половини седамнајестог века, веома угроженој турској држави. Од времена Мурата IV, породица Османова, која је пређе тако узвишене и ваљане владаоце давала, доводила је на престо турски само слабе и изметуте султане. Султан не бијаше више на земљи „сенка Алахова“, него само сенка од султана. Али дом Ћуприлића високо се узнео уз престо турски, на чију одбрану и опстанак једино и мишљаше.

А победно аустријско оружје иђаше све даље.

После *Београда*, као најјачега браника држави јужно од пруге савско дунавске, одмах у години другој (1689) падне и *Ниш* и устали српски народ заузме Аустријанцима сав простор до иза Средца и Качаника, јер из Стамбола не долазаше војска, а са овдешњим Турцима јуначки је раскрстио српски, за слободу жудни народ.

У овим за Турке незгодним, а за Аустријанце поспешним приликама, заиста би Аустрији могло испасти за руком, да Турску бар на самртниропац доведе, ако не и из Европе прогони, да је застава узвишеног Херцега од Лотрингије Aut nunc aut nunquam (сад ил никад) у Бечу топлије схваћена; али Херцег се бораше по Германији против Француза, кад је Курфирст Баварски по праву етикете Београд заузимао.

Велики везир Мустафа Ћуприлић, коме је у део пало, да царевину из погибије извуче, и који је још за живота стекао дивно име *Фазил* (пле-

менит), што му и хисторија признала — стараше се да земљу доведе у ред, и да јој поврати некадашњу снагу.

Пре свега трудио се, да исцрпљену државну благајницу попуни. Не само своје, него и појединих паша па и Султаново сребро и злато покупи Мустафа и савесно и журно, прелије га у новац.

И раји је гледао да угоди. На прекор од неких паша што је раји цркву и попа дао, одговори племенити и мудри везир овако: „Зар не видите какве последице имаде правда и попустљивост. Ја сам им цркву и попа дао, и они, који су се до сада од нас грозили, сад нас благосиљају. У осталом људи морају имати неке вере иначе су гори од стоке, и зверова. И ја волим, да ми у држави има људи и од друге вере, који ће земљу да раде и порез да плаћају, него да су ми у држави разбојници“.

Уз то је нечувено предусретно примио посланика француског.

Шатонев, посланик Лудвика XIV, упознат са плановима краља свога против дома Аустријског, дражио је и нукао високу Порту на нов рат против Леополда, а ово је годило намерама Мустафиним.

А рат Аустријски против Турске још је управ и трајао.

Емерик Текелија примио је од порте врховну команду над војском у Ердељу, и јуначки је своју дужност вршио. Неприлике, које је у последње време од Аустријанаца претрпео, још су га више против вероломнога Леополда озлоједиле.

Текелија имаћаше за жену, лепу, племениту Јелену, кћер с његовим оцем заједно погубљеног грофа Зрињског, (1671) која га је при венчању на крвавом мачу заклела, да свога и њеног оца освети. Обоје су дакле потомци племенитих породица, и обоје су наследили од очева својих храброст и љубав к домовини. Јелена се у мушком руву као најбољи јунак борила, и са својим верним војницима у Агри и Мункачу опсађена, издржала је две јаке опсаде аустријске, и најпосле побеђена, допадне ропства. Но и из тамнице своје, у манастиру Урселину близу Беча, поручиваше и опомињаше она Текелију, да борбу одпочету никако не прекида и да рат нипошто не завршује, ма њена слобода била цена за мир.

Овако одважна, пожревна, и прегоревна порука лепе и племените Јелене није могла Текелији допустити да клоне. И највећа погибија, коју су Аустријанци за последњих 6 година доживели, била је славна победа код Цренешта, коју је Текелија у Августу 1690. над аустријском војском извојевао, Главни заповедник војске ђенерал Хајзлер, поред Маркиза од Дорије и 18 других већих старешина, уз 22 заставе, — беше трофеј те славне победе.

Текелија сад измени Хајзлера и Дорију за своју жену, и племенита Јелена, јуначка и витешка кћо Петра Субића Зрињанина, дође му 1691. у Пожаревац, куда је он међутим на зимиште стао.

За Пожаревац, који је место давно порушеног

града Браничевца некадашњег Viminatium-a — код Костоца — онда као и сада, био највећи трг целој доњој Морави и богатом Стигу, но који је онда, не као сада, био и дивна радионица сваковрсних заната, нарочито златарског, кожарског и ткачког, — за тај Пожаревац заиста је била ретка хисторијска прилика, да својим очима види тако племениту и узвишену жену од свога језика и своје крви, жену, која је заслуживала много више поштовања и части, него многа царица.

Ова победа турског савезника убрзала је и поход Ћуприлића. Са 100.000 војске крене се велики везир против Аустрије, и без по муке освоји поново Ниш, Видин, Смедерево и Београд; претера непријатеља преко Саве и Дунава, и врати се у Дренопоље, дочекан највеселијим усклицима (1690).

Аустрија је вазда, и у одбрани својој, похлапна била. Народ, који је уз њене заставе пристао, и који је својом мишицом, својим грудима, својим средствима, својом крвљу, само под заштитом имена њеног, могао и умео од Турака очистити сав простор од Авале до Шаре, и дакле њену заставу пронео Моравом до иза Ситнице, — тај народ још за време својих жртава виде, да Аустрија не мисли и не жели слободу истоме пожревноме народу, него смераше само да му окове промени. И народ виде да се преварио, и врати се на своја огњишта, и уклони се у планине, и остави на белези неискрене заставе. Господар и војвода усталог народа

истина чами у тамници Јегарској, ал се и застава лепршала на бедемима аустријских браника. —

* * *

С пролећа 1691 и опет се Ћуприлић на војску крене. У Јуну месецу умре Султан Сулејман, а дође му брат Ахмед II. Нови падишах беше још неспособнији од Сулејмана, ал је бар толико паметан био да Мустафу Ћуприлића задржи на везирству.

Велики везир скоби се с Аустријанци код *Сланкамена.* Аустријском војском заповедаше Маркграф Баденски *Лудвиг,* и бој је био страховит. Да од уступања одврати Курде, које страховита ватра Аустријска устукну назад, одважни Мустафа зграби сабљу у руке, и појури са̂м напред; ал у тај мах падне од непријатељских зрна Његова смрт упрепасти сву турску војску, и она се разбегне куд који. А цео турски стан падне као плен у руке Лудвигу (19 Августа 1691).

Услед ове погибије одпочну се преговори за мир између Турске и Аустрије. Но и ако је Аустрија победила, опет се Турска надаше, да једном све поврати, што је сад изгубила, и отезаше своје преговоре.

У то умре султан Ахмед, а на престо дође Мустафа II. син Мурата IV, и Турска одмах заборави на преговоре.

Мустафа II. беше и храбар и ратовољан. „Наши велики предци водили су собом Турке у бој, а нису шиљали само везире против непријате-

теља. Ја ћу поћи примером својих предака“, огласи Мустафа хатишерифом ступање своје на владу.

У једном вѐћу, које диван држаше у Цариграду, буде одлучено, да у овом опасном часу не треба султан да се излаже опасностима ратним. Мустафа подере ту одлуку, и изда други декрет лаконски: „Ја идем!“ са потписом „Мустафа хан“.

Са 150.000 војске пређе Мустафа Дунав и заузме градове Липу и Лугош. Аустријска војска под јуначким ђенералом Ветераном буде сатрвена. Ветеран рањен, заробљен па погубљен, 40 топова и сви магацини са храном и спремом падну у руке победиоцу (21 Септ. 1695).

Светли дани Мухамеда II, Селима I, Сулејмана великог и Мурата IV, чинило се, да су се Турцима вратили. Нова надежда оживи поново срца османлијска и име Мустафино славило се по свој царевини.

И аустрија је стрепила пред новим фанатизмом турским.

Али колико пута ситнице и незнатни случајеви буду узроком и клицом најважнијих догађаја!

Млади један племић, син грофа од Соасона, пуковника швајцарских најамника у Паризу, и Олимпије Манчини,[78]) нећаке кардинала Мазарини, праунук херцега Савојског Карла Емануила, — имађаше приступа у двору Лудвига XIV. Зваше га малим попом Савојским, јер се изнајпре био одао свештеничком реду. Он заиште једном од Лудвика XIV, парохију, а овај га одбије. Он скине са себе

црно руво, припаше мач, и замоли краља, да му даде једну регименту, и краљ га опет одбије. Тешко увређен остави младић Француску године 1682, кад су Турци у Немачку царевину упали. Цар Аустријски лепо га прими, и постави га официром. На скоро иза тога заповедаше Лудвих XIV, малом попи Савојском, да се у Француску врати, ал се попа усуди да не послуша. „Држите ли, господо, да сам тиме оштећен?“ упита Лудвиг једном своје дворане. Љубимци краљеви одговоре краљу, да је тај мали попа занешена глава, која ништа не вреди, па ништа ни бити неће.

А тај мали попа Савојски, кога у двору Версаљском презираше, — то беше *Принц Евгеније*, потоњи победилац Француза код Уденарде и Малплакета, најопаснији непријатељ Лудвику XIV, чију је силу и моћ при крају његове владе до дна и задрмао.

Евген је своју прву школу прошао под зидинама Бечким уза Собјеског и херцега од Лотрингије.

У даљим ратовима по Немачкој и Италији принц Евген је стекао одличнога имена, но срећне прилике иђаху му у коб, у којима ће се он испети на највећу ратничку висину свога времена.

Рат аустријски у Италији већ се смирио, а и противу Француске војевало се тек овлаш; но у Угарској против Турака ратовало се с огорчењем.

Од како су Турци по ново Београд заузели, само је победа Лудвига Баденског код Сланкамена стојала као светао лист у хисторији последњих ратова.

Године 1695. преда се врховна команда над

војском у Угарској курфирсту Саксонском Фридриху Августу II, који 8000 своје војске уложи у царску војску као цену за ову команду.

И мислило се, да ће и резултати бити сјајни, јер у тој војсци беху најбољи ђенерали. Али курфирст не умеде да се послужи овако одличним елементима. Он није знао да стекне нити поштовања од ђенерала, нити љубави од војника. Сâм не разумевајући ратовање, одбијао је савете вештих и искусних ђенерала, и око себе прибрао је младе неискусне официре којима би, ако ничим, а оно бар положајем, могао импонирати. А ништа није горе по дух војнички, него кад војска дође до уверења, да се лоше руководи. Збрка, која је у његовим налозима владала, и беше узрок, те Ветерани и Хајзлер животом платише, и Турци пренеше бојиште дубоко у Угарску.

И у Бечу се држаше често вијећа и световаше се, како да се злу доскочи. И принц Евген бијаше у том вијећу. И он предлагаше да нема поузданије помоћи, него „да се *Београд* од Турака преотме. Не само што је ова тврђава по себи веома важна, него што је *Београд* најпоузданији браник Угарској, и што ће и Темишвар после Београда лако Аустрији у руке доћи“.

Разлог Евгенов примио се као најумеснији исто онако, као што се у двору увиђала и неспособност Курфирстова. Ал се Курфирст не може вређати: он је великог положаја, и дао је 8000 војске! Дакле ваља се довијати, и назначити човека, који ће под Курфирстом бити, ал главно он

операције водити. Људи, који најјачега гласа у томе имађаше, беху Лудвиг Баденски и гроф Старемберг.

И они гласаше за Евгена.

„Ја не знам ни једнога“, рече Старемберг, председник ратног вијећа, цару, „који има више памети, искуства воље и ревности, који је великодушнији и мање себичан, кога војска више воли, него што је Принц“.

И нигде не беше наименовање Евгеново са већом радошћу примљено, него баш код војске, која је стојала пред Турцима. Ђенерали му беху исто тако одани, као што Курфирста мрзише, и сва војска очекиваше повратак оних светлих дана кад војску к победи водише Херцег од Лотрингије, Максамилијан Баварски и Лудвиг Баденски.

Ал принц Евген беше и срећан.

У часу, кад се к војсци кретао, стиже радостни глас, да је Курфирст Август за краља пољског изабран, и цар Леополд II. преда врховну команду принцу Евгену, који не беше више „мали попа од Савоје“, него један између највећих војвода у седамнестом веку. Евгену тада бијаше тек 34 године.

О Илијину дне године 1697. крене се Евген с војском пут Варадина и улогори се код Ковиља пошто је чуо, да је Султан у *Београд* стигао, и да су Турци и на Сави и на Дунаву мост наместили.

Султан Мустафа II, охрабрен ранијим својим

срећним походом, кренуо је 130.000 војске, коју је Дунавом пратила флотила са свима ратним потребама.

Аустријанци су у опште мислили, да ће Турци ударити преко Саве, те напасти на Варадин.

Но Турци на један мах обрну на исток, код Вишњице пређу Дунав, и упуте се према Тителу. Евген остави у Тителу ђенерала Нехема са 8 батаљона и 8 ескадрона, друге две регименте дуж Тисе да непријатеља имају у очима, а сâм крене уз Тису, те да се споји с Рабутином, који му на сусрет иђаше с 8 регимената из Ердеља. Извршив ово врати се натраг Варадину, куд је Нехем сишао при концентрисању Турском око Титела и преласку њиховом преко Тисе и у добар час још стигне да одбрани од Турака мостове код Сентомаша и Сирига.

24. Августа стигне на Јарак (Römiche Schanzen). и сутра дан био је само 1 час удаљен од турскога стана.

26. Августа јави Нехем из Варадина, да су Турци на покрету, и Мустафа крене истим путем, којим је Евген дошао. Дознаду, да је Султан по савету Текелијну одлучио, да поред Тисе тегли Сегедину, који је слабо поседнут био, да га заузме и затим се Ердељу упути.

И Евген се не затезаше да за султаном језди; на брзу руку оправи мост код Сентомаша, који су Турци за собом порушили, и на Усековање стигне у Бечеј.

Овде добије глас, да су Турци код Сенте стали.

Ал принц Евген беше срећан! Његова извидница, чили и неуморни Срби, наиђе на једно оделење Турака, које је у осматрање изишло, и испадне јој за руком да зароби Џафер пашу! Овај на тешку претњу да ће га највећим мукама уморити, ода Мустафин план и каже, да султан не намерава уз Тису и Сегедин, него је одлучио, да ту код Сенте преко Тисе пређе, и да право тегли к Темишвару.

Евген убрза марш.

Сви потоњи гласови потврде, да Турци прелазе реку. Евген похита с коњицом и неколико топова напред, и на 1 час од турског логора стане да сачека војску.

Ништа се није могло упоредити с енергијом, са којом Евген припреме чињаше за бој. Јер ово бејаше *прва* битка, којом ће он независно да управља, и ова мисао изналазаше у највећој мери све начине, који његовом генију на руци стојаху.

Он смисли, да нападне Турке пре, него сви преко Тисе пређу.

Било је два часа по подне 1. Септембра.

Људе од доказане храбрости и неклонуле енергије при том врло извикнуте боју са дивљим противником, постави Евген на оба крила. Десно крило, које се наслањаше на стрму обалу реке, вођаше ђенерал Сигберт Хајстер, а лево, које се протезаше у низину, опет до Тисе, ђенерал Гвидо Старемберг. Центрум преда Евген своме из младости другу и пријатељу принцу Комерсију. Ту је био и гроф Рабутин, гроф Рајс, и заповедник

артиљерије стари и искусни ђенерал Бернер. Ту је стао и Евген.

Да заштите прелаз свој на леву обалу Тисе, Турци су утврдили мостобран огромним насипима, рововима, палисадима и колоградом. Били се опкопали као против опсаде.

Већ је 4 часа. До захода сунчева остало је још два часа, и за ова два часа ваљало је битку и почети и свршити, јер се сунце клоњаше западу.

Да су Турци Евгена за она два часа његовог спремања напали били, врло је вероватно, да би га, са равнице као метлом збрисали. Али принц Евген беше срећан а Турци беху глупи! И султан Мустафа, и везир му Елмаз Мохамед, као пред главу, показаше овога пута ретку неспособност.

Евген дâ знак за борбу.

Унакрсна ватра његове артиљерије чинила је покора Турцима у опкопу, ма да су и они ревно и страховитом пуцњавом одговарали. Одпочне пушкарање. У то нареди Евген свом преодважном Старембергу под којим беху већином Срби, да коритом Тисе по песковом спруду зађе Турцима за леђа у унутрашњост опкопа, а с осталих страна нареди јуриш ладним оружјем.

У бојевима турским увек је било грозног окршаја и покоља; али као овај, тешко да се још гдегод десио. Крв је текла као бујица у Тису, и црвено обојила брзе јој таласе, загушене небројеним лешевима.

Са свршетком дана свршила се и битка. „Као да се и сунце уздржавало заћи, те да својим

последњим зрацима обасја најсвечанију победу царског оружја“, — рече принц Евген цару у свом извештају.

Али са заходом сунчевим, зашла је и звезда Турцима. У 7 часова с вечера лежаше 20.000 турских лешева на бојишту. Султан, који је био на другој страни реке, бегао је Темишвару брзо, колико му коњ брз бејаше, преобучен, са једва двоје слугу. И десет својих була, и развалине своје војске, све је оставио по мочвама крваве Тисе.

С оружјем у руци и с упаљени фитиљи престоја аустријска војска сву ноћ на бојишту.

Сутра зором сиђе Евген с коња. У ранама, мртав, лежаше велики везир на земљи, а о врату му још висаше државни печат, — први случај овакога плена. Осим њега међ лешевима беше још 4 везира, 20 паша, 15 беглербегова.

Плен је био неописан. 60.000 камила, 9000 кола, 1500 бивола, 700 коња, сва тешка артиљерија, 3,000.000 гроша готовог новца, — све је то остављено победиоцу.

А султан Мустафа, поражен, потучен, без војвода, без војске, без оружја, без була, из Темишвара одмах пожури у Београд, где дане душом.

Победа на Сенти била је за Турску поразни удар, и после овога изазвани Карловачки мир непобитно је бележио почетак турског опадања.

У Карловцима не Турци, него Хришћани прописиваше услове малаксалом османлијском голијату.

То беше највећи конгрес, о коме је европска дипломација до онда причати знала.

Не само Аустрија, Пољска, Млетачка, него и Русија, и Инглеска, и Холандска, беху на овом конгресу заступљене.

Али је за тај тако важни конгрес ваљало и људе изабрати.

Цар Леополд жељаше, да његов пуномоћник буде гроф *Кински*, тада министар спољашњих послова, човек и даровит и врло вичан дипломатским операцијама. Али Кински није желео, да буде тек оруђем, кад из Беча могаше целу ствар дирижирати. С тога избор падне на грофа *Етингена* и ђенерала *Шлика*.

Али је гроф Кински и науку ценио, и увек је тежио, да се њоме користи. С тога је посланицима као помоћника придао и пуковника *Марсилија* чувеног учењака у оно време, који је и пограничне крајеве најбоље познавао, и кога је Кински у опште уважавао. И Марсиљи, који беше душа том тешком и заплетеном послу око уређења границе, заиста је у обилној мери користио и конгресу и држави, но која га иза тог и опет није ценила, — „што га јако болело“.

Турску је вазда, и пре и после, заступао Грк. Уз реиз ефендију, *Рама Мохамед* пашу, бијаше турским пуномоћником и *Маврокордато*, човек и препреден и Турцима одан.

Млетачки посланик бијаше даровити и васпитани *Карло Руцини;*

Пољски беше познањски палатин *Свети-*

слав Малаховски, врло образован и даровит, али охол;

Руски пуномоћник бијаше „неотесани“ *Прокопије Богдановић Восничиков;*

Холандски, млади врло бистар и отворен *Јаков Колијер*, који је добро познавао обичаје турске и језик њихов. Но најодличнији међу свима бијаше *председник* конгреса:

Инглески посланик Лорд *Уиљем Пађет*, човек врло искуствен, одвећ даровит, и са изванредним тактом.

Конференције овога конгреса отпочеле су тек почетком Новембра 1698. а завршене крајем Јануара 1699.

Мир је углављен с Аустријом на 25 година.

Аустрији припадне цео Ердељ, сав Банат осим Темишвара, већи део Славоније, и од Срема подгорина његова тако, да је граница повучена била од ниже Сланкамена право на ушће Студве у Босут по чему је равни Срем са Земуном и Митровицом остао Турцима.

Град Азов са 10часова околине преда се Русији;

Украјина и Подолија, које су Турци под Ахмедом Ћуприлићем године 1676. заузели били, поврати се Пољској;

Млетачкој се уступи сва Морија до Коринтскога залива, и сва Далмација, осим узаног простора, који Дубровничку општину везивише за Турску.

Ето то је резултат тога четрнаестогодишњег

рата суседних држава против Турске. Заиста светао резултат.

Ал мир и опет не трајаше дуго.

Београду је суђено било, да не задржи дуго камен на камену. Његови дворови не могаху никада добити изглед антиквитета. Његови домови једнако се из праха подизаше, и једнако у развалине распадаше. Његови становници непрестано се мењаше, све други и други долазаше. Од како су изнађени топови: око њега једнако грмише, и никада не умукоше. —

* * *

Београд беше на *међи* између две државе.

За напад на северну дужаву, *Београд* беше јужној *ослонац* за инвазију, *потпорња* за операције, *страх* за непрнјатеља.

За напад на јужну државу, *Београд* беше северној први стратегијски *објектив,* — нишан, против кога иђаху све нападне операције.

Кад се граница пак јужној држави померила са пруге савскодунавске на север, и заузела ону попречну греду од Блата (блатног језера) к Новоградским брдима, која као каква траверза заштићава и брани улазак у Чешку, Мораву и Бечка корита, и кроз коју Дунав пробијајући, досадашњи свој правац к истоку промењује на југ, — онда су јужној држави као предстраже постали *Острогон* и *Будим.*

Београд је тада јужној држави био *стратигијски центар* за све операције к северу, а за се-

верну државу важио је као *капитала* непријатељска.

Природно је дакле и наравно било, да је Београд, у свима стратигијским односима између Аустрије и Турске, имао вазда *прву* улогу, и био је и за једну и за другу државу пресудног значаја и утицаја.

А све ово последица је његовог положаја географијског на ветрометини свакојаке буре и олује.

*

Но покрај свега тога, има још једна значајна околност, која утицаше на ову немирну судбину Београдову.

Ничега нема, што би важност његовог *географијског положаја* ма у колико смањила и окрњила; јер је географијски елеменат у свима односима пресудан.

Па ничега нема, што би и његов *стратигијски значај* ма у колико потамнило, јер је овај само природна последица географијског положаја, топографијског створа и свију других услова, који су нам из раније довољно познати.

Ал и опет *Београд* са свега тога још не би морао имати тако шарену судбину, тако промењиву хисторију, тако честа премеждања.

И *Беч* је по свом географијском положају и стратигијском значају врло важно место, па није имао овако честе промене као *Београд;* и *Цариград* је у сваком погледу место првога ранга, па ни он није толико патио као *Београд*.

Истина, много чини, што је *Београд* на *међи* између две државе; ал има и других места, што су на међи, — и *Стразбург* је на међи две антагонске државе, па опет није толико трпео колико *Београд*.

Ал овде има једна околност сасвим оригинална, и у Европи јединствена.

Аустрија и Турска, ове две суседне државе, којима је политичка међа код Београда, те две државе нису државе *народне*, него су обе политички *мозаик*, каквог више у Европи нема.

Аустрија, као држава *немачка*, влада над народом, који *нису Немци;* а тако и *Турска* господари над народом који *нису Турци.*

Аустрија, војујући против Турске, није газила Турке, као и Турска, војујући против Аустрије што није сатирала Немце. Обе државе, ратујући једна против друге, робиле су сасвим *трећи народ*, за који ни једну ни другу, није срце болело. *Турци* су преко *српских* леђа газили *Мацаре*, а *Аустријанци* преко *мацарских* леђа газили *Србље*. Не дакле Немци и Турци, него Мацари и Србљи били су тај објект, преко кога су Аустрија и Турска једна на другу ишле, и о који се обе њих грабиле. Слава за успех припадаше Немцима и Турцима; а трофеји победе беху Мацари и Србљи. Кад је Турска славила победу над хришћанском војском, онда су патили Хришћани: Србљи и Мацари. Кад је Аустрија светковала победу над Мухамеданским оружјем, онда су страдали опет Хришћани: Мацари и Србљи. Мацари и Србљи бејаху безглавно стадо, о које се оба суседа отимаше,

и Маџари и Срби бејаху робље, које је ишло из руке у руку, из окова у окове.

Овакав случај у Европи само је овде, и више нигде. Но исти је он и узроком, те је *Београд* био кошијом оба претендента на ове крајеве.

Узмемо ли још у обзир и то, да је на *обема* обалама Саве и Дунава један *исти* народ; да су не само Србију и Босну, као Аустрији најближе покрајине Турске, него и цео Банат, цео Срем са Славонијом, целу Бачку и даље к Барањи, као Турској најближе покрајине Аустријске, — па и у ратовима држали и заузимали скоро сами *Срби*, и дакле је преко *њиховога* огњишта ишао и онај *први бранички праг* Аустријски, обележен крвавим појасом од *Сигета* на *Мохач*, *Сенту*, *Темишвар*, *Лугош*, — онда нам овака промењива а вазда грозна судбина Београдова постаје још јаснијом и разумљивијом, пошто због тога Београд бејаше и као неки центар једног истог, но у две царевине подељеног народа, чија је *тежња* и *освета* гравитирала око *Београда*.

И овај је случај у Европи само један.

Ако све ове прилике и околности приберемо у једно, онда нам излази, да је *Београд* био вазда *громовођа*, о који се разбијаше сви громови, кад год се скобише хетерогени облаци нашег полострова и предêла старе Панонијe. Он је био онај злокобни магнит, који је на себе привлачио челик и азијских сабаља, и европских мачева.

Па и ову његову судбину није изменио ни Карловачки мир; јер као пре мира, тако и после

њега, Београд не припадаше *свом народу*, него опет *туђој држави*.

Политичке околности југа и севера остале су скоро исте и после карловачкога конгреса. Јер што се Аустрија са границама својима на Саву и Дунав спустила, а Турска преко Савске и преко Дунавске покрајине изгубила, то ништа није у начелу мењало тежње и односе политичке измеђ обе државе.

Аустријанци су задовољни били са овим добитком; ал нису с ума сметали Београд, који би им чувар био не само повраћеном земљишту но и осталом. Турци су жалили били за равном Угарском, гајили освету своју према Аустрији, ал су знали и тенденције њене односно Београда.

Мала је искра само требала, па да у Турака разјарену освету, а у Аустријанаца полакомљену пожељу напред крене.

Међу тим не искре, него целих буктиња било је већ ту.

Аустрија се била уплела у рат на све стране.

Да извојује своје право на наследство шпанског престола морала се борити против Француске и њених савезника и у Италији, и у Германији и у Холандији. Принц Евген, за кога се чињаше, да га је срећна звезда аустријског дома у Аустрију довела, да јој он славу по свету раструби, односио је на оба војишта славне мејдане. Но не само то; он је умео да у савез с Аустријом добави Инглеску, И даровити и енергички лорд

Џон Черчил Мерлбруг, њен тадашњи војнички геније, умео је и инглеском оружју да стекне дивне славе на континенти Европе. А све у највећу корист Аустрије.

Победе код Кијаре, (1701), Кремоне (1702), Турина (1706, — у Италији; ал нарочито код Хохштета у Германији (1707), код Уденарде (1708) и Малплакета (1709), у Нидерландији, бијаху пораз амбицијама Лудвика XIV, и са миром у Утрехту (1713) и Раштату (1714), принц Евген је славно извео Аустрију из рата са западом.

Ал је Аустрија и у себи самој имала незгода и немира.

Карловачки је мир доконао и борбу племените Јелене и одважног Текелије. Јуначки ал несрећни поборник угарске автономије, *протестанат* Емерик Текелија свршио је своје бурне дане као *католик* у Никомидији.

Устанак је угарски за сад био угушен; али је у земљи још трајало врење.

„У Угарској може врло лако пламен устанка да букне, само ако се нађе веште руке, да га потпали“, — казао је млетачки посланик Карло Руцини још о Карловачком конгресу.

Ова „вешта рука“ није дала дуго на себе ни чекати.

Лудвик XIV, који је водио ривалску борбу против куће Хабсбургове, тражио је да је и на дому узнемири, и његов посланик у Бечу Маркиз Вилар умео је за ово изабрати најпоузданију мишицу.

Син непомирљиве Јелене Зрињскове од њеног првог мужа, а пасторак осветног прогоњеника Текелије, унук једног кнеза Ердељског, Франц Леополд кнез *Ракоцки*, кренуо је поново борбу противу претензија бечких.

Као у доњој Угарској *Срби* и *Хрвати*, тако у горњој Угарској *Словаци* и *Пољаци*, били су вазда најоданији поборници за автономију Угарске, која је у потоње дане користила не тој заједничкој домовини, прозваној *Ungaria* — по свој прилици не од Хуна, већ од реке *Unge*, с које стране увек и долазаше амо нови народи — него једном нарочитом племену њеном *Мaџарима*, које се име за време те славне борбе нигде није спомињало, а сад га усвојио и знатан број Немаџара у тој земљи.

Својим положајем, својим богатством, својим пореклом, својом речитошћу, својом спољашњошћу, Ракоција је до душе повео за собом народ, кога је нарочито одушевљавала љубав и оданост према племенитој Јелени, мржња против Немаца, и неправда њихова. Али крмом овога устанка управљала је много бистрија глава, опет син словачких гора гроф Берчењиј, и уза-њ гроф Карољиј; Ракоцијева је била само застава.

Борба се ова водила поглавито у Ердељу, где је Раготски[79]) за кнеза извикан, и у словачкој подгорини, дакле близу Беча. И заузећем Новог Замка (Neuhäusel) и Трнаве (Tyrnau) устаници су јако загрозили и самој престоници цара Немачког. У овој опасности принц Евген употреби време,

за које се чињаше погодбе измеђ Аустрије и устаника у Ставници (Schemnitz) те доведе више војске из Германије.

Ђенерал Хербевил (родом Француз) са својим зетом пуковником грофом Драшковићем, крене се одмах у Ердељ притесњеном ђенералу Рабутину, и на граници потуче Раготског, који је амо похитао, и уђе у Клуш (Klausenburg).

Ал у горњој Угарској устаници су боље стојали. Гроф Никола Палфуј, кога је принц Евген с војском наместио да границу аустријску од устаника чува, буде потиснут, и устаници продру у покрајине Моравске и Аустријске, а са заузећем Кисега (Güns), отворе им се врата и за Стајарску.

Нови преговори. Од стране новога цара Јосифа I. гроф Вратислав (Чех). а од стране устаника сâм Берчењиј.

Но и овога пута не дође се до споразума.

Међу тим умре цар Јосиф I. а на престо дође му брат из Шпаније Карло VI.

Кнез Карољиј, једини међу поглавицама устаничким, који је био мацарске крви, у овој неједнакој борби предомислио се, и ступи у погодбу са Јованом Палфијем, новим заповедником царске војске. И више од 10.000 коњице устаничке о Ђурђеву дну 1711. на равници код Мајтене закуну верност и оданост цару Карлу VI.

Раготски, ма да је такођер у погодбу улазио, тада не беше у Угарској већ у Пољској, и поступак Карољијев са осталим својим друговима прокуне.

Аустрија дакле имађаше у једно исто вре[illegible]ме да се бори и у Италији, и у Германији, и у Угарској. Турци то гледаше и орлише се; али [illegible] да штогод против Аустрије предузму, још не бе[illegible]ху спремни.

Мустафа II колико је год при ступању н[illegible]на владу био ратовољан, толико је по пропасти н[illegible]на Сенти клонуо, и одао се лову и харему. Борава[illegible]к у Стамболу није му годио, исто онако, као и ц[illegible]а-ревима византинским у последње време. Султ[illegible]а-нима се чинило, да у Цариграду удисавају сам[illegible]о револуцијски ваздух. С тога су, почев са Махму[illegible]-дом IV. радије резидирали у Дренопољу. Па [illegible] и Мустафа пресели се тамо, и мишљаше, да је тим[illegible]е избегао судбину својих неких предака. Он, нео[illegible]-граничени владар, не беше сигуран ни миром н[illegible]и животом исто онако, као и последњи роб његов[illegible]в, кога тек једном речју на смрт осудити могаше[illegible]

Но бегање његово са Сенте, одлазак из Стамбола, и раскалашан живот у Дренопољу, — све[illegible] је то тиштало и улеме и јаничаре.

Али државом управљаше човек племенитог карактера и пун духа, Хусејин Ћуприлић, сродник „племенитог“ Ћуприлића, и управљаше пет година и паметно и крепко. Зваше га „мудри“. Овај министар, четврти из славне породице Ћуприлића, који досеже достојанство великог везира, користио се Карловачким миром, да потребне реформе изврши.

И народ и војска, и улеме, заборавише на султана, поред Хусејина, који је благородно скри-

вао слабости свога неспособног владара. Али мудри Ћуприлијћ умре, а Муфтија који је само своје личне и фамилијарне интересе гледао, Фејзулах Ефендија, препоручи Мустафу Далтабана, који у турској књизи неписмен беше, надајући се, да у њему неће ривала стећи. Али се превари; Далтабан беше „син ратоборне Србије“, човек „врло храбар, ратник и несавитног карактера“. И он је ишао трагом Ћуприлијћа и заводио користне реформе. Он је забранио извоз оружја, наредио вежбање јаничара, уредио ђумруке, и наложио, да се тачно плата издаје. Уз то још Далтабан растера језуитски колегијум у Ерзеруму, где су ови већ 300 Јермена своме ордену приволели.

Фејзулах, који је морално над султаном владао, умеде да уклони с пута овог истина суровог ал поштеног великог везира, и Далтабан погине.

Сада за великог везира дође Рамо, онај исти, који је Турску на Карловачком миру заступао. Човек истина вешт, ал не војник, и слаб. Улеме не беху с њиме задовољне, јер се он еманциповао, беше фанатичких предрасуда; и јаничари не бејаху с њиме задовољни, јер им није личило, да им невојник старешина буде.

Незадовољство се прометне у гунђање, гунђање у роптање а роптање у буну.

40.000 јаничара и 30.000 спахија у убојном реду упуте се Дренопољу и Мустафу II. збаце.

Нови султан Ахмед III. беше такође само сенка од султана.

Но у то време стигне у Турску краљ шведски Карло XII.

У рату своме са царем руским Петром Великим, буде он у битци код Пултаве потучен (27. Јуна 1708). На пољима Украјинским тада су се скобила два највећа генија у североисточној Европи, као што су се на пољима Нидерландским спојила два највећа генија у северозападној Европи. Тамо принц Евген и Лорд Марлбруг у заједници против Лудвика XIV, овде краљ Карло и цар Петар, у опреци један против другог. На западу се борила француска хигемонија са немачким непотизмом, а на истоку скандинавска хипербола са словенском егзистенцијом. И младачка бујност северног ритера подлегла је упорној издржљивости источног новака.

Карло се бављаше у Бендеру, а посланик његов верни му и одани Поњатовски у Цариграду. Но сва вештина, са којом Поњатовски око Ахмеда настојаваше, да Турску против Русије крене, не могаде Ахмеда за Карлову ствар да придобије. Султан је желео да остане у миру са својим комшијом Ак-брком — бело-брк, тако Петра султан називаше, — и не хте послушати „госта“ свога Демирбашу — гвозденглав, како је Ахмед Карла називао. —

Но и у Бечу има посланик руски. Ал Аустрија, и ако је у себи желела, да Турску види још слабијом, него што је, то опет није јој могло згодно бити, да поред толиких немира још и са Турском штогод почиње. Понуђена дакле од цара

Петра, да с њим у савез ступи, она је умела да избегне и хоћу и нећу, ма да је с ове стране најтугаљивија била. А била је заиста у дилеми: Ако победе Турци и Шведи, онда ће рат поплавити и сву Пољску, а осим Саксоније захватиће и царске наследне земље. А ако Русија победи, онда ће се она бацити у Турску на десну обалу Дунава, и нико је не задржа до Цариграда. Ово друго било би за аустријски дом много горе, него и оно прво.

Међу тим и Ахмед III. желео је мира; али ненадни случај примора опрезног Ахмеда, да и опет војску против руског цара опреми.

На међи Молдавској код Чрновице стојаше Карло са 1000 војника. Руси их нападну и продру у турску област. Уз то се још мислило и веровало, да Руси у тајном споразуму стоје са свима Хришћанима, турским поданицима.

И фетва великог Муфтије огласи рат против Русије као праведан рат и свети рат.

80.000 Турака, и 40.000 Татара вођаше велики везир Балтаџи Мохамед и опколи Петра на десном брегу Прута.

Руса бијаше једва 30.000; пред њима стојаше 120.000 Турака, а за собом имађаху Прут, на коме мостова не беше. И Турци чекаху само зору, па да нападну. „Данас мени иде баш као брат Карлу код Пултаве“ рекне забринут Петар. И „цар, и сва војска држаше пораз и пропаст за неизбежну; сваки очекиваше сутра смрт или ропство“ прича Волтер.

Али једна жена, анђео хранитељ Русији и цару, бди над шатором царевим. Она покупи и своје и од свију ђенерала злато и драгоцености и уђе у шатор Петров, ма да је он најстроже забранио улазак сваком. Падне на колена и поднесе писмо на везира, да га потпише. Цар се отимаше; ал жена наваљиваше, мољаше плакаше, и — Петар потпише. Пре зоре језди ђенерал Шереметјев с драгоцености и писмом у турски стан за мир.

Та жена беше Катарина љубавца Петра великог.

Катаринини брилијанти засене очи пашама и везирима, и Балтаџи Мохамед потпише мир Јула 1711.

Ма да диван није био задовољан с овим миром, и три паше, који су највише у томе криви, буду погубљене, опет је ова над Русима изборена победа као обично распалила у Турака пожељу за ратом. И најмања корист, коју су Турци постигли, вазда је разгревала њихову фантазију, изазивала у Стамболу непрекидне свечаности, и подбуњиваше свакога да о новим победама снева.

Аустрија гори и с поља и из нутра; Русија је сатрвена; Турцима је сада поље отворено, руке одрешене.

Надање, које је Порту држало, да ће она Морију од Млечана повратити, Порта није никако напуштала, само што је очекивала згодну прилику, па да овај красни део Грчке, који је још Мохамед II. освојио, на ново заузме.

И прилика је сада — никад боља.

Са почетком године 1715. нападну Турци Млечане у Морији, и за 8 месеци цела Морија бејаше у њиховим рукама. Издавани од Грка, Млечани беху принуђени, да пре 15 година храбрим Морозином освојену Морију натраг уступе. До душе ни Млечани (као и сви западњаци) не стараше се, да се поробљеном и погаженом народу допадну; њихова више трговачка и глобарска, него културна и очинска управа изазвала је општу мржњу. И Грци се борише против ове западне слободе упоредо с Турцима.

И покољ и сеча од стране победиоца ужаснула је и згрозила сву осталу Европу. На глас римпапе Климентија XI .и Италија, и Португалија и Ђенова, и Тоскана, опремише бродове своје и под заставом римпапином отискоше у Архипелаг, али — без икаквог успеха.

Ал на суву боље је пошло.

Победилац на Сенти, принц Евген, сада први министар у Аустрији, и врховни заповедник све царске војске, захтеваше у име цара свог (сада) Карла VI од дивана, да по уговору Карловачком Морију Млечанима поврати; ал Порта одговори огласом рата.

У Јуну месецу 1716 белило се на Врачару око 20.000 шаторова. Силна војска са силним топовима бродила је мутну Саву до Илијина дана и притисла Камендин-поље све од Земуна до Бановаца. По Илијину дне крене велики везир Али паша на Сланкамен, и сутра у Карловце, с намером да удари на Варадин.

Аустријска војска прибираше се у Футогу, куда и принц Евген дође. И скупила се била на 65.000. У ратном вијећу одлуче, да се бију с Турци.

У 7 часова изјутра 25. Јула сударе се војске, а у подне већ је седео Евген под шатором великог везира. Сви шаторови турски, сва спрема и 160 топова били су трофеј ове преславне битке.

Темишвар је после Карловачког мира стајао у Банату као чир. А он бијаше за Аустрију врло важан, јер би се њиме заштиһавала Тиса и горња Угарска, држао би свезу с Ердељом, и поспешавао би опсаду Београда. Евген одмах окрене војску тамо и на Велику Госпођу падне под Темишвар. Турци пошљу помоћ граду 28.000 коњика; ал их аустријска војска, за раније о њиховом наступању извештена, дочека и разбије. Опсада трајаше 6 недеља, и 2. Октобра паша Темишварски капитулира. У граду је било 12.000 људи, и 145 топова. Људи буду човечно одпуштени и на границу спроводени, а сва убојна спрема и 145 топова остану Аустрији. Иза тога заузме ђенерал Мерсиј Панчево, Паланку и утврди Мехадију.

Слава Евгенова брујала је по целој Европи. Рим-Папа Климентије XI. пошље му освећени шешир и са брилијанти искићен мач, исто онако, како су пређе добивали само цареви, и то свега њих пет.

* * *

Победа на Варадину била је исто тако славна, као и победа на Сенти. Ал победа на Варадину

није донела онолике користи, колике победа на Сенти.

Настала јесен морала је прекинути даље операције; ал принц Евген никако не мишљаше на мир.

Принц Евген је сматрао пределе турске у Европи као земљу, коју је не какво основано право, већ сурова сила од природних господара отргла, као плен, кога ни потоњи векови нису могли освештати. Он је сматрао као ствар и задаћу цивилизације да се Турци из тих предела протерају, а не да се у њима задрже, — како потоњи државници европски схваташе.

И он никако не напушташе мисао, да се Београд наново освоји, чији срамни губитак Евген никад не могаше прегорети. Али, да се овај огромни задатак изврши, пре свега је потребно, на војишту се показати пре него непријатељ, те да би се преко Саве и Дунава могло прећи без забране.

Турска је истина покушавала за мир, и инглески посланик за Цариград лорд Уетлеј Монтег тога ради на свом је путу и свраћао у Беч. Али Евген бијаше уверен, да Турска није довољно понижена, те да она озбиљно мир хоће, па наравно да га хтедне и онима жртвама искупити, које би Аустрија с правом захтевала. У овом га убеђењу подржаваше и огромна и нагла спрема Турске, која се труђаше, да и у Угарској немира потпали, те да тиме операције аустријске против турских области ослаби.

И он је дакле најхитније наређивао све оно, што за поход треба.

Међу тим досадањи успех његовог оружја поново је разиграо срца у покрајинама пограничним обе царевине, у Срба на обе обале Саве и Дунава. И док су они, што под Турцима бијаху, „обрицали Евгену сваку помоћ у његовом великом делу ослобођења Хришћана од Турака“, дотле су Аустријски граничари[80]) једнако амо налетали и грдне штете Турцима чинили.

Године 1717. трећега Маја опрости се Евген с царем у Бечу, који му преда у злату извезено, и брилијантима искићено распеће Христово, као талисман на овом преважном путу; а на дан Кирила и Методија разгледаше Евген у Футогу прикупљене делове војске. Прошав са својим Мерсијем Банат, дође у Панчево и осматраше брегове Дунава, те да би се могао одлучити, да ли ће преко Саве или преко Дунава прелаз да изабере. Највише му је било стало за тим, да он под Београд падне пре, него велики везир, који се из Дренопоља већ кренуо.

И одлучи прелаз преко Дунава.

Водоплавна равница од Саве до Земунског брега много би отежавала приступ војске к Сави; Сава је истина ужа од Дунава, ал је бржа, и десна јој обала узвишена, те за искрцавање мање удесна. Осим тога на савскоме брегу Турци су подигли и неке опкопе, каквих на Дунаву не беше. Најпосле Савом могаху пловити само мање лађице и шајке, а не велики бродови, који су за потпомагање војске опремљени били.

Међу тим прелаз преко Дунава, који је Евген испод Панчева изабрао, бијаше згодно заклоњен са три упоредна острова, са којих се на супротну обалу могло из топова тући. Осим тога и трупама, не само онима, које су у Банату, него и које ће из Ердеља доћи, много је ближи Дунав код Панчева, него Сава; и најпосле ако би Турци на Банат или Ердељ хтели, као што се могло замишљати, овим преласком Евгеновим преко Дунава, били би одвраћени.

То бејаху разлози, те Евген изабра да на Дунаву а не на Сави прелазак изврши.

Крајем Маја крене се главна војска од Футога, и преко Каћа, Ковиља, Титела у Панчево. Једно пак одељење под ђенералом Хубеном од Варадина на Сланкамен, Земун; а ђенерал Мерсиј од Вршца преко Алибунара и Иланче у Панчево.

4. и 5. Јуна пређе преко Дунава одмах ниже Великог Села сва војска, нити је у ичему узнемираваше Турци, што их бејаше на супротним височима.

Прешла војска заузме положај на височима између Миријевске и Сланачке реке тако, да се десним крилом ослањала на Вишњицу, левим на вис у правој прузи измеђ Миријева и Сланаца, а за собом имађаше села Чагљан (сад га нема) и Велико село.

Тог истог дана добије принц Евген од инглеског посланика Монтега писмо из Дренопоља, са новом понудом мира од султана. „Мора бити да је Монтег од страха турскога ово писмо амо

послао, јер хвала Богу ствари не стоје тако, да би се ови услови примити морали“ писаше Евген цару.

61 батаљон и 176 ескадропа бројала је царска војска. Ђенерали беху скоро исти, који и лане. Гроф Хајстер командоваше десним, принц Виртембершки левим крилом, а гроф Палфија коњицом. Ђенерал Максимилијан Старемберг и гроф Харах беху на десном, Регал и принц Беверн на левом крилу. Још бејаху ђенерали Монтекуколи и Марсиљи.

Али је било и много странаца. Ту беше принц португалски Емануило, Фердинанд Баварски, Швалијер де Лорен, гроф Шаролеј из дома Конде, принц Домбе један унук Лудвика XIV, и многи други.

7. Јуна рекогносцираше Евген околину Београдску, и одмах одпочне подизати линије свога стана тако, да Београд сасвим од сува опколи.

У тврђи Београдској било је 30.000 војске, којој заповедаше Мустафа, један између најхрабријих паша.

Али се и велики везир Халил кренуо из Дренопоља. Гласови стижу, да је у Халила огромна војска. И он тегли Београду у помоћ.

Против ове војске треба се такође обезбедити. И Евген повуче линију и према спољашности. Грудобран је био тако висок, ров тако широк, појединй редáни и опкопи тако многи, да је цело то више личило на какву тврђу, него на стан. „Да се Београд освоји, ваља имати још један Београд“ рекао је принц Евген у ратном вѣћу.

Од каменитог гребена (Каја-бурун), па стрмом источном ивицом брда до на вис изнад Миријева у правцу са севера на југоисток, за тим одатле на запад спољашњом ивицом платова Врачара до према утоку Кумодрашког потока у Саву — и сад се познају трагови од контравалације, Евгеновог — кашње прозваног Лаудоновог — шанца.

За свезу са Банатом и Сремом, са опкопима на левим бреговима Саве и Дунава подигнутима, подигну се мостови у наставку циркумвалације и контравалације.[81])

Посада у тврђи Београдској добро се држала. Јаничари су често из тврђаве испадали, да уклоне подизање батерија. Тако 6. Јула јурну на недовршен опкоп до Дунава. Ђенерал Марсиљи, видећи трупе у нереду и одступању, полети одважно и прегоревно напред, но — погине и не доживе, да старине Сингидуна и Беорада учевном свету огласи.

У кључу дунавачком (код садање Борче), на острову према Београду, који су Турци још на Преображење напустили, на левом брегу Савскога ушћа, — свуда туда беху аустријске батерије, које грȁд непрекидно бомбардаше. Градска платна са Савске и Дунавске стране изгледаше готове развалине.

Опсада бејаше јака; ал Турке држаше уздање на помоћ. Они су знали да је везир с војском већ у Нишу. И очекиваше га и храбро и зȅбно.

На Илијин дан захори се у Београду радост, да се небо над њим пролама, јер са беде-

мова градских угледају Турци предводницу Халил-пашину.

Велики везир Халил пошав од Ниша, па преко Параћина, Јагодине, Паланке, Колара, Гроцке, — стигао је већ са 150.000 војске Београду у помоћ.

Првоборница, лака коњица од самих спахија, долети већ као муња на дунавско крило аустријског стана, и прокреше се с хусарима и Србљима, који се уз Аустријанце прибраше.

Први свој стан удари Халил на височима источно од Великог Села и манастира, ослањајући се крилом на Дунав.

Одмах по Светом Илији почну Турци утврђивати стан на топомет од аустријске војске. Неизбројни шаторови црвени и зелени, који поред силе и лепоту издаваше, прекрилише сав простор између извора Миријевског потока па по платову између Мокролушког и Кумодрашког, и на Дедини, коси између Кумодрашког потока и речице Топчидера. На ивици брда, испод кога је сада парни млин, подигоше се јаке батерије, против левог аустријског крила и против мостова, подигнутих на Сави одма ниже острова.

На овај начин принц Евген беше са свим опкољен.

Не само по садашњој, него и по ондашњој науци о војевању, ово бејаше случај неугодан. И Евген је био заиста у положају веома критичком. С десна и с лева затвараше га големе реке, преко којих прелаз једва би се могао извршити пред очима непријатељске војске. Пред

Ал је Евген био срећан; а кад год је на једној страни много среће, на другој мора бити ма штогод глупости, ма да несрећа једнога не иде упоредо са мудрошћу другога.

Ал Евген бијаше и одлучан. „Или ћу ја узети Београд, или ће Турци узети мене“, рекао је Евген, и одважи се на крајности.

А да постигне, што је наумио, морао је предузети оно, што је најсмелије, но и најпаметније. И он одлучи, да великог везира нападне, да га потуче, па онда Београд заузме.

Ми нећемо да се упуштамо у тактичко извођење ове у опште, а нарочито за нас интересантне и врло поучне битке, којом је принц Евген и до сада већ исполинску славу своју крунисао.

Онде, где је сада „Споменик“, подигнут изгинулима при освојењу Београда 1806, ту је пала највећа крв, ту је било незапамћенога окршаја.

Велики везир Халил паша, и сва његова голема војска, потучена, поражена, тражила је спасења путем на село Раковицу, а 200 топова и силество друге убојне спреме оставила је у плен принцу Евгену.

Одмах сутра дан по овој славној и крвавој битци лицем на Преображење, понуди се заповедник тврђаве Мустафа паша на предају, и 11. Августа 1717. не беше у Београду ни једног Турчина.

Нови велики везир, зет султанов, Мохамед паша, човек мудар и миру рад, одмах се пожурио, да изађе с предлозима за мир.

Не може се порицати, да би принц Евген, после лањске победе код Варадина, после овако славног успеха са Београдом, могао Стамбол бар потрести, ако не и освојити; јер и прилике турске, и снага турска, сувише је ниско пала испод ваге на мерилу с аустријском силом, која сада на врхунцу беше. То је Евген знао, и он се тиме користити хтео. Но не само што је премоћ положаја аустријског познавао, и немоћ турску увиђао, него, — а то је наравна последица непрекидних успеха, — Евген је и за рад славе своје то желео, ма да је иначе често сувише скроман изгледао.

Евген је и своју срећу познавао, и имао је основаног разлога, да се и даље на њу ослања. И он је заиста и имао намеру, да у овој овако згодној прилици не отпаше свога оружја.

Али успех хришћанске војске над мухамеданском, Европа поче да сматра као успех немачког оружја. Аустрија не ослобођаваше Хришћане од Мухамедоваца, него их преотимаше од Турака.

То се државама европским није могло допадати. У политици је сваки сусед непријатељ. Непријатеља гледати како расти, значи спремати врат за његов јарам.

Француска, Холандска, Инглеска и Русија мораше се побринути, да зауставе срећног и витешког Талијанца, који у Аустрију у срећан час дође, да је испење на највећу славу.

Сви хоће мир.

Сад и Евген хоће мир, ал да га он изведе.

И одреди Пожаревац, да се ту конгрес држи.

О Ђурђеву дне 1718 крену се из Београда аустријски пуномоћници ђенерал Дамјан Хуго гроф од *Вирмонта* и Михаил *Талман*, и за трговинске ствари *Флајшман*, онај исти, који је као аустријски посланик у Цариграду био заточен, с војском кад је на Варадин ишла до Београда вођен, за тим у Смедереву притворен и тек по битци на Варадину пуштен. За њима на скоро стигне у Пожаревац и пуномоћник млетачки *Руцини*, онај исти, који је био и на конгресу карловачком и уз-а-њ као секретар новоме конгресу *Бијанки*, који је кашње и хисторију тога конгреса написао; и пуномоћних инглески, *Сетон*, место Монтега, кога принц Евген није хтео примити. Најпосле стигну и Турци: *Силихдар Ибрахим* и *Мохамед Ефендија* као пуномоћници за потпис мира, и *Сејфулах ефендија* за трговински уговор, а с њима и пуномоћник холандски *Колијер*, онај исти, који беше и на конгресу карловачком, и кога Евген такођер није најрадије гледао, јер је био туркофил, и стојао у преписци са царем Петром Великим.

Крајем Маја дође у Београд и принц Евген, што смераше, да му Београд буде центар његових покрета, те да од туда и ближе буде конгресу, а и да бди над покретима турским, ако би их било. А 4. Јуна пређе преко моста дунавског, који је одмах испод ушћа Мораве подигнут био, и ту, у отару села Дубравице, у павиљону за то намештеном, дозове на лични састанак аустријске пуномоћнике, да им и усмено понови упут, који им је раније издао био.

од Влашке захтевати само пет округа, које је ђенерал Штајнвил по наредби Евгеновој био заузео и посео;

„од Србије искати само до Тимока; Видин и Ниш могу остати Турцима, јер у њима сада Аустријанаца нема, а и удаљени су од остале Аустрије, те би издржавање њихово више стало, него што би држави могли користити“.

Турски посланици ударе свој стан код Костоца, а Аустријански у Пожаревцу. На средокраћи од оба подигне се трибина и шаторови, где ће се конгрес држати.

С јутра 25 Маја крену се обоји пуномоћници једни другима, сваки са 800 коњаника пратње, кораком тихим, једнаким, да обоји на одређено место у исти час стигну.

Поздраве се и поседају. Сви ћуте.

Онда устане Сетон и одпочне говор. Из прва је преговарање пошло благо, погодно. Ал кашње захтеви се сударе. Преговори запну.

На глас о томе, принц Евген одмах нареди покрет војске. Једно оделење крене к Оршави, а друго се улогори на Врачару. Но у исти мах крене и велики везир Ибрахим паша од Дренопоља к Софији. Ово учини те се преговори убрзају.

10. Јула 1718. потпише се уговор:

Мир да се држи 24 године.

Граница Аустријска да иде с *Карпата реком Алутом до ушћа јој, затим Дунавом до ушћа Тимока; уз Тимок 10 часова од ушћа,* што ће по свој прилици бити до саставка Црне реке с Тимо-

ком, *затим планином до према Параћину*, можда вододомеђом Планинице и Црне реке, газећи Добрујеву ниже Доброг поља, излази на Рашинац, Ртањ, Мечку до Мораве, *после на малу Мораву, и опет планином на Дрину, тако, да Аустрији припадне Параћин, Сталаћ, Чачак, а Турској Ражње и Соко*, што ће рећи, да је граница од Мечке — планина измеђ Ражња и Јовановца — пала на јужну Мораву, па остављајући Аустрији Сталаћ, можда и обе обале западне Мораве, и са Јелице попела се на Овчар, Каблар, Маљен, Повлен, Медведник, Јаловик, и остављајући Соко Турцима, гребеном на Дрину ниже Зворника, одакле Дрином до Љешнице, а затим ивицом подгорине Бељинске пресецаше реку Сибошницу на њеној залактици, те Мајевицом остављајући Турској Сребрник и Соко газила Босну одмах више Добоја и даље ишла, како смо већ једном спомињали на Уну изнад Дубице.

Овај је конгрес Пожаревачки био један између највећих европских конгреса, а свакојако најславнији и најпробитачнији, што га је икад Аустрија с Турском имала. Но он је и слави Евгеновој, који у кабинету исто толико окретности показа као државник, колико и генија на челу војске као војвода, — заиста круну наместио.

На брђанској греди, која одваја Млаву од низине Моравске, и која мимо и изнад Пожаревца пролазећи упире у Дунав код Костоца, — на тој питомој, плећастој греди, а изнад села Ћириковца, и сада има хумка, која је слушала дипломатске

дебате конгреса Пожаревачког, и чула, како Европа досадањег роба на кулук опрема.

Овако се свршио овај крвави рат измеђ Аустрије и Турске, и Евген одмах настане, да се одпочне утврђивање и фортифицирање Београда — „antemurale Christianitatis“.

ИСТОЧНА ПОЛА

Општи поглед

Источна пола севернога фронта нашег полострова, чини *десно крило* томе фронту, и захвата сав доњи Дунав од *Ђердапа* до *ушћа Дунавскога*.

У обим дакле ове просторије, која чини област доњега Дунава, спада *цео копитасти простор земље измеђ Балкана на југу и Запланинских Алпа на северу.* Он је омеђен на истоку Црним морем, на северу Карпатским горама с отвором према Бесарабији на западу Старом Планином, и на југу Балканом. Захвата дакле *оба Подунавља, Бугарску и Влашку.*

У оно време, кад је сва Сарматија била под водом, кад Дњепра и Висле не беше, кад су морски таласи шетали измеђ Скандинавије и Кавказа, — у то је време и данашња Румунија била море, налик на данашње Јадранско.

Али кашње, — можда онда, кад се Успор и Дарданели распрскоше, и Европу од Азије овде оцепише, који случај истина веома давно бијаше ал се у традицији одржао све до Иродотовог времена, — тада је то непрегледно море добило своје отоке на југо-запад у Бело и Међуземско море, па је лагано а без прекида отицало, лагано се и непрестанце спуштало, и многи предели, који чинише некада дно томе мору, а који су се кроз векове наносом планинских река и знатно насули били, лагано се оцедише и осушише.

Тако се оцедила и осушила цела Сарматија, и тада се осушила и оцедила и Стара Дакија данашња Румунија.

Речице, и бујне и нагле, које силазише с некадашњега прибрежја морског, са данашњих планина Балканских и Запланинских, мораше сада да продуже и наставе свој пут преко осушенога дна морскога, и рише себи новога корита кроза сталожени нанос са околних планина.

Но у то време и област средњега Дунава беше море. Дунава не беше оваквог, какав је сада. Не већи од реке Марице он је утицао више Беча у то земљом омеђено море, и све реке, које сада видимо дуге и широке, и Сава, и Драва, и Тиса, онда тек као Млава, Колубара, Струма, улеваху се у исто море, врло далеко једна од друге.

Но као Дакијско, иста судба чекаше и море Панонско.

Можда у исто доба, кад се Дарданели расцепише, — дебели гребен Алпа Запланинских,

који иђаше у правцу на југозапад, — незнаним узроком и незнаном силом прекрхао се и угнуо. Таласи мора Панонскога наиђу на угнутост ову, на кршну пукотину планинску, где је сада Ђердап, и нагрну у њу и њоме.

Ова отока морске воде кроз планину, прикупила је на свом даљем путу у себе и све реке, које слазише са Карпата и Балкана, и носила их је заједно са водом мора Панонскога у дубине смањенога и опалога Понта.

Корито обе бујне отоке морске, данашњи доњи Дунав, као што некада и не беше то Дунав, стари народи и зваше другаче, — *Истер*.[82])

Кроз овај Истер отекло је море Панонско.

Некада малене реке, које се улеваше у то море Панонско, Дунав, Морава (северна-Чешка), Тиса, Драва, Сава текоше сада по осушеноме дну несталога мора, и изрише себи новога корита кроз талог морскога блата и песка. Стичући се све ка главној отоци, последњој матици покренутог мора, ка најнижој бразди овога оцеђенога морскога дна, реке ове скупише се у заједничко корито, које се данас зове средњи Дунав.

Ове две огромне низије средњег и доњег Дунава, које данас раздваја дебела грбина Ђердапских планина, као физичком својом судбином, тако и потоњом народно-хисторијском, беху вазда или једнаке или много сличне среће. Као некада резервоари бујно-таласне воде, тако кашње стицај свакојаких људских покрета, који тражише, да на тлини, морском водом натопљеној, подигну себи ста-

ништа потоње трајашности. Обе беху сточак разноврстних струја, обе мезево разностраних бура.

О средњем Дунаву доста смо говорили. Сада пред собом имамо источну половину нашега северног фронта.

Доњи Дунав

Општи поглед

Овај величанствени басен, који се блáго нагиба ка Црноме мору, и који је у облику копите, омеђен големим планинама са севера, запада и југа захвата у дужини од запада на исток до мора не мање од 500 км. а у ширини са гребена Балканског на Карпатски држи око 300 километара.

Као год што је Панонија, осушено дно мора Панонскога, средом кога тече данас средњи Дунав, *једно* војиште, како је исто и Дакија са доњом Мисијом (Влашка са Бугарском), оцеђено дно мора Дакијскога, посреди кога сада тече доњи Дунав, опет *једно* војиште.

На овоме огромноме војишту, и ако у пола мањем од средње Дунавскога, најглавнији је географијски објект велебни Дунав, који од запада текући на исток, савија огроман лŷк према јужној терасастој својој побрежини, која се к њему поступице спушта са кршнога ал опет шумом обраслога Балкана.

При дужини тетиве од 450 километара, лук

овај има огромну дужину од 700 километара, рачунајући Дунав само од Ђердапа па до Серета, где се лу̂к овај свршава.

Ал је и ширина овога Дунава огромна. Неузимајући у рачун најужа места, која су опет шира него Сава при своме ушћу (450 м.) нити пак најшира, која се могу и минути (4000 м.), средња је ширина доњему Дунаву између 8 и 15 стотина метара, дакле већа него сваке друге европске реке.

Овако великој и тешко савладној ширини одговара и знатна дубина од 6 до 20 метара. (изузетно и 80).

Стратигијска важност у опште

Ова дакле огромна маса воде, ова ширина и дубина, оне врло простране и веома честе баѓуштине и мочве на обема, а поглавито на левој му обали, потпуна оскудица ма каквог сталног прелаза на њему, — све то чини, те је доњи Дунав војна пропона најмоћнија од свију других водених у Европи, и има значаја у овоме погледу претежнијег од сваке друге европске реке.

Предузе́ти прелазак преко Дунава пред очима непријатеља мудрог и опрезног, био би задатак заиста најтежи од свију, који би се икада и игде поумити могли при операцијама ове врсте.

А све операције војне, које би се имале предузимати на овоме војишту доњега Дунава, не-

изоставно су везане за тај Дунав, па било зато, што све комуникације по овоме војишту тегле поглавито к њему, јер су ту сви центри икономни и културни, било пак зато, што је он без поговора најмоћнија водена бразда а по средини тога пространога и веома роднога и богатога војишта.

Дунав је према томе и због тога онај поглавити а огромни базис за све операције, ма у коме правцу оне ишле. Он је у исто време и изванредно крепак браник, кадар да даде фронта ма каквој атаки, ако се маневрује у исто доба на обе му обале, или иза њега. А међу тим својом ширином, дакле тешкоћом прелаза преко њега, Дунав је више кадар и удесан да буде заштитом и ослонцем крилу, него маневрама, које имају потребе да се с једне обале на другу пребаце.

Но ако из ближе разгледамо овај водени прокоп по односима његовим према појасевима десно и лево, онда налазимо, да он много згодније и јаче брани и заштићава десно Подунавље него лево, и то због тога, што је десна, Бугарска обала и поречина старија, виша, надмашнија од леве, Влашке стране.

Тек код ушћа Серетовог и Прутовог, где Дунав окреће право на исток, да се спусти у Црно море, тек туна, дакле на Молдавској страни, лева му обала постаје вишом од десне, Добручке.

Због овога узрока градови *Брајилов*, *Галац* и *Рени*, постају места големе стратигијске вредности за војне одношаје измеђ Молдавије и Бесарабије с једне, и Бугарске, овде нарочито До-

бруче, с друге стране. Поглавито *Брајилов* и наспрамни му *Мачин* добивају пресуднога утицаја при стратигијским операцијама у томе правцу, и Руси у години 1828. нису без рачуна и разлога паштили се, да га у своје руке добаве.

Но као Панонија, — која је по орографски заиста одвојена од осталих страна, — што имаде и опет доста лаке свезе са изворним Дњестром и Вислом, и на другој страни са Одром и Лабом, — тако и ова низија Дакијска не само да је још у лакшој свези по топографски са пределима доњега Дњестра и Дњепра, него је управо *наставак* Сарматије на овојзи страни, и по готову чини јој Крајину према пределима југозападнима.

Војиште дакле доњега Дунава стоји у непосредној свези са целим ратиштем огромне Сарматске просторије; и као што је оно по географски наставак тој низији, тако је исто било вазда наставак и свију оних покрета, који из Сарматије теглише амо.

Овај отвор Дакијске низије према Сарматији, на свом источеом крају а према северу, ова огромна и неминовна врата неизбројним Сарматским народима за доњи Дунав, могу се удесно узети као двокрилна.

Велебни Дунав, који је од Ђердапа па све до е ниже Силистрије код Черне воде, теглио на исток, и ако завијајући огромни лук у своме току, — овде окреће поступно на север, и тако држи

све до Галца. Овде пак нагло обрне к истоку, примивши на тој важној залактици Прут, који му правце са севера долази.

Долина Прутова, испуњена отокама и барунггинама исто онако као и Дунавска, представља се дакле као наставак исте Дунавске долине, и отворни простор од Црнога мора до Карпатских гора она предваја на две скоро једнаке половине.

Од мора па до Прута, то је једно, а од Прута до гребена Алпа Запланинских, то је друго крило овој широкој и равној капији између Сарматије и Дакије.

Кроз ову капију надираше нови народи на југ кроза сва времена.

Још на 100 година пре Христа почеше до онда незнана племена да се јављају на овој страни. Староседеоци ове водом богате равнице мораше се наравно да ставе на браник свога огњишта, и ограђиваше се огромним насипима од налета и поплаве ових дошљака. И као год што је Панонија, кроз коју пролазише она племена, што са изворног Дњестра и Висле надираше амо, испрекрштана бедемовима из времена хунско-аварских, тако и овде имамо *три* голема *појаса браничка,* која се одупираше навали племена, што долазаше са Дона и Дњепра на доњи Дњестар и Дунав.

Први такав *појас* видимо између *Дњестра* и *Прута,* који почиње ниже *Бендера* и иде ка *Градишту* (на реци Когилнику).

Голема река Дњестар, пошто мине Бендер и

Тираспољ, он се код Слобозије подели на растоке исто као и Дунав од Силистрије до Галца. Ове јаке и живе отоке, праћене једнако водоплавном низином на левом брегу, докле главно корито Дњестрово има десну обалу стрму и узвишену — чине тај део Дњестра крепким и поузданим браником за питому терасу јужне Бесарабије.

Ал од Тираспоља и Бендера па на више. Дњестар није кадар да даде довољнога отпора. Од тога дакле места ваљало је и одпочети подизање заклона против навале са севера. —

Други појас одбране заштићаваше делту Дунавску. Од сланога језера, у које се излива истина мала, ал доста дугачка и непресушна река Когилник, па право на запад мимо Болграда и даље до Прута, и данас се лепо распознаје големи насип, који брањаше некад приступ Дунаву од Галца до мора.

Кад се једном овај земљобран продре, онда не само што се лако овлађује свом том левом страном делте Дунавске, него и десна страна њена мора се подложити господару леве стране северне.

Јер оних пет упоредних а меридијанских језера, која од Рени па до излоканог и водоплавног брега Црноморског испуњавају тај ниски и равни простор јужне Бесарабије, најјужнијег окрајка некадашње Скитије, — иста та језера, боље него големе реке олакшавају силазак к Дунаву, и доводе на њега сву силу, коју су земљобрани имали да задржавају.

Сам пак Дунав од залактице Галачке па до растока му на делту, лакше је прећи, него што је то случај на доста дугом простору од Силистрије до Галца. А да би се том прелазу по могућности на пут стало, или бар напредовање оспорило, потреба је још од памтивека изазвала градове *Рени, Исмајилов* и *Килију* на спољашњој, и *Исакчу* и *Тулчу* на унутрашњој страни овога воденога браника.

У старија времена, кад су навале са севера ишле рад сеобе, и кад покренута племена нарочито тражише паше за своју стоку, овим се правцем много више наступало, него кашње, кад походи тежише више за добитком друге врсте.

Но таквој сеобној навали није се могло на самом Дунаву ни противстати. Ово још у толико теже, што ни једно крило одбране не беше заштићено од бродова, који пловише и морем и дебелим Дунавом.

И некада пашом богато полострово *Добруча*, у најстарије време звано *Мала Скитија*, морало се скоро увек уступити ономе, који је у својој власти држао Бесарабију.

А да би се поход овај на југ зауставио, подизаше становници доње Мисије[83]) на најужем месту између Дунава и мора опет големе насипе, да се заштите од нових поседника Добруче.

Трећи дакле *појас* одбране налазио се од мора до Дунава, од *Кистенце* до *Черне воде*, који у исто време показује и тежњу, да се Дунав овде са Црним морем споји. —

Но сва три ова појаса браничка, што их је подизала ратарска снага против освојачких племена, налазе се на *десном крилу* поменуте *двокрилне капије* према Сарматији.

Лево крило ових врата држи од Галца па на запад ка Карпатима.

Као год што долина Прутова у правцу с југа на север представља по топографијски наставак Дунава од Галца к северу, тако овде, опет код Галца, долина Серетова, представља наставак најдоњег Дунава у правцу од истока к западу.

Пруга *Галац — Фокшан*, то је *праг* овим вратима из Сарматије. Овуда пролазише народи и војске кроза све векове. *Положаји Слобозија* у кључу јужног *Римника* и *Градиште* ка Бзови (Бузеу) измеђ Белог и Горког блата имале су у прошла времена стратигијскога значаја за овај фронт према северу.

Ал су данас прилике изменуте.

Железница *Галац-Текуч*, померила је лево крило старога фронта напред, а железница *Галац-Бзова* од пређашње позадне позиције начинила је другу бојницу истоме фронту. Ове две железнице из Галца, забаћене подгорским путем *Бзова-Текуч* створиле су на овом важном отвору Дакијске низије према Сарматији стратигијско трополье, коме је, у случају напада на Дунав, страна *Галац-Бзова* основа, а овој стратигијски објект *Силистрија*.

Према овоме, како је *Галац* на раскрсници

од четири велике и важне долине — Серет, Прут и оба Дунава —, како је на средини пруге од мора до Карпатских гора, која по географијски чини међу Дакији и Сарматији, он је не само главни и неминовни стожер свима операцијама на овоме прагу са једног војишта на друго, него је вазда био и стратигијско место прве вредности за све одношаје на овојзи страни.

За овакву функцију на овом отвору према Сарматији, Браилов није ништа друго, него други Галац, као и Галац што је други Браилов, јер оба, по географијски тако рећи на истоме месту, фунгирају један место другог, што ће рећи, да је стожер овим браничким полугама десно и лево, *сугуб*, дакле ојачан.

Но ова важна залактица Дунавска где се стичу сви важнији путеви и од источне и од западне стране Прута, у правцу са севера на југ, и од источне и од западне стране Дунава, у правцу с југа на север, — тај неминовни сточак свију комуникација измеђ Дакије и Сарматије, за непосредне стратигијске одношаје измеђ Бесарабије на северу и Добруче с Јаломицом на југу; — та сугуба распутица икономних саобраћаја и војних операција, заштићена је локално крепким квадратом: *Исакча-Рени-Галац-Браилов* с *Мачином*.

Овај тврђавски квадрат имађаше знамените улоге у ратовима Русије с Турском, за последњих 200 година.

Но јачина овога рубиконскога ослонца више је, — тако да се изразимо — тактичке него стра-

тигијске природе. Његова крепост условљена је топографијом бразде, на којој је; ал његов положај, као стратигијски, може се обићи путом *Фокшан-Римник. Букурешт* и *Силистрију*, као прве стратигијске објекте оваквој операцији, већ више нису кадре да заштите позиције *Градиште* и *Иванишки хум* на ниском платову Јаломичком, па ни десни брег доста брзе ал мале реке Јаломице.

Овако су на Дунав, као на међу нашега полострова, долазиле хорде нових племена за време сеобне перијоде европске хисторије. —

Ми споменусмо, да је простор од Галца на запад, дакле долина Серетова. једно, а од Галца на исток, дакле долина најдоњег Дунава друго крило овима двокрилним вратима према Сарматији. Западно крило ниски и оравнији платов *Јаломица*, а источно крило виши и хумски платов *Добруча*.

Ова два платова. одвојена један од другога по готово непрелазним, расточеним Дунавом од Браилова до Силистрије, као год што имају ту поглавиту географијску особину, да западни део припада подгорини Карпатских планина и чини наставак Сарматској низији, а источни део припада нашем полострову, -- тако исто оба се она разликују и тенденцијама, које њихови трупови преко њих могу изјавити на суседне покрајине.

Тако је Добруча много удеснија, да утицај полострова пребаци на леву обалу најдоњег Дунава у Бесарабију, док напротив Јаломица много

крет био, ма и омање размере, без задржавања преливао се по песковитим али родним пољима вазда богате Дакије.

Тек Дунав, ова велебна водена бразда, заустављаше ове народне покрете и бијаше браник јужном Подунављу, препона инвазним маршевима.

*
* *

Од времена Трајанова (први почетак другога века) римској царевини припадаше *обе Дакије:* и *йоречна* — ripensis, данашња Влашка, — и *Зайланинска* — mediterranea, данашњи Ердељ. — Сто година слушаше римске цареве из Сарматије дошла и у овим земљама настањена племена под именом *Гейа* и *Дака*, а при наступу трећега века наиђу Римљани на овом отвору Сарматском на ново име ту боравнога народа, на *Гойе,* који запремаше сав огромни простор од Блатнога мора, преко питоме Висле и Дњепра до Црноморскога брега и најдоњега Дунава.

Године 215, славољубиви цар Каракала, који је себи ратне славе тражио на северној граници простране царевине, на обалама валовите Рајне против Аламана, на горњем и средњем Дунаву против Вандала и Квада, скоби се на најдоњем Дунаву са тима *Гойима,* по свој прилици, *исйим* народом, који пре 200 година бијаше на *исйоме* месту, но под именом *Гейа.*

Као на Рајни и средњем Дунаву, тако ни овде Каракала није пожњео никакве ратне славе; и као тамо, тако и овде, искупио је мир богатим

тарски и сточарски богатој Дакији закопитили, поодморили, и подкрепили, онда су предузимали пут даље, — преко Дунава на полострово.

Дакија је дакле вазда била резервоар за сеобне народе, и нове дошљаке, тако исто, као и Панонија за она племена, која са Сарматске равнице udараше десним путем на горњу Вислу.

Па као год што ово северно Подунавље доњега Дунава беше сеобним народима мост, за прелазак из Сарматије на полострово, тако је исто оно било мост и ратним покушајима измеђ земаља и држава, што су му на северу и југу.

Подела Доњег Дунава

Да би пак ове стратигијске одношаје суседних покрајина боље и јасније схватили и појмили, ми ћемо цело ово големо војиште доњега Дунава да поделимо на поједине делове, према посебним функцијама њиховима, како они један на други утичу, и како суседне им покрајине једна на другу агирају по стратигијски.

Два су нам гледишта могућа.

Или да се с југа напада на север, или да се са севера напада на југ. *У оба* случаја *Дунав је први браник;* но *ни у једном* случају *он није стратигијска цељ.*

Као највећа река у Европи (Волгу немамо научне потребе рачунати у Европу), Дунав је војна препона у најпунијем смислу ове речи. По-

Источни део

Општи поглед

Овамо рачунамо у *северном* Подунављу целу *Јаломицу* до *Серета*, осим *Добруче* још и шумом обрасли и понорски простор *Каралар* и цео басен бујне реке *Камчика*.

Кад би се повукла права пруга од *Бзове* (Бузеу) на *Олтеницу* и преко *Балкана* на *Сливен*, онда би она од прилике бележила међу овом источном де́лу према осталима.

Ова међа није узета од ока.

Од када је златоковне Византије на међи од два света, и од када Сарматски народи наиђоше на овај отвор доњега Дунава, увек су похлапне тежње северних дошљака нагибале путем овога краја, као год и освојне операције са Балкана што су овуда пролазиле за у равнице Дњестра и Украјине.

Овај источни део доње Дунавског војишта бијаше непосредни мост измеђ колевке и гњезда нових народа, и измеђ боравишта раскошних и преживелих нараштаја.

Редак је покушај био, — по готову хисториja ни један важнији не памти, — коме је крајња задаћа била, да се на дунавском брегу заустави, дошав на равнице овога војишта.

А за ово војиште, — кад се но географијски сматра, *Серет* је Рубикон.

Свака агресија, чим је једном Рубикон прешла,

имала је у задаћи својој и прелаз преко Дунава. А исто тако војска с југа, кад је Дунав прешла, одмах је као први стратигијски објект свој сматрала поречину *Серета* и *Прута*. И једној и другој дакле војсци равни простор од Силистрије до Галца па к планинама Карпатскима, бијаше само као коридор, кроз који се има проћи, те да се дође на праг правих операција.

Овај пак праг војсци северној бејаше *Дунав*, а јужној *Серет*.

Детаљна хисторија нашег полострова набројала би више књига, него таква хисторија целе остале Европе. А међу овима књигама хисторија Хеладе и Морије за време Јелина истина би била поучнија, јер су нам детаљи познатији; ал не би била и интересантнија од хисторије доњега Дунава.

Али, раније прилике на овоме крају за нас нарочито немају довољно интереса. Ма да су промене у судбини целога полострова, често долазиле и са доњега Дунава, опет зато њихова даљина, а за потоње развиће догађаја, чини их за нас на Морави од мањега значаја.

Много су за нас важнији догађаји на Дунаву у перијоди нове хисторије.

Но и ове догађаје делимо на двоје.

У прву врсту иду покрети с полострова к Сарматији, а у другу операције отуда на полострово.

Пошто су Турци у онако брзом року сатрли све три постојале царевине на нашем полострову,

они су одмах пренели своје, за онда једва савладно оружје, и преко граница нашега полострова, у Панонију, и преко Дакије у Сарматију.

Од почетка 15-ог века па све до 18 дакле за 300 година налеташе хорде турске на питоме крајеве Серета и Дњестра, и проливаше топлу крв њихових становника, све на штету и Словена и Хришћанства и цивилизације.

При крају пак 17-ог века исти јунак, који их потискиваше са бујнога Дњестра, сломио им је аждајска крила и под богатим Бечом. Од тога доба пошла је турска сила назад; и нове борбе на Дњестру и Дунаву доњем бележе другу врсту догађаја, кад операције теглише из Сарматије ка полострову.

Но ова је борба Словенска борба.

Јер не само да су Словени — Пољаци и Руси — потискивали назад пређе неодолевну турску силу са Дњестра и доњег Дунава, пего је и Пононска поља, огромну поречину средњег Дунава, натапала и кропила Словенска крв — Срби, Хрвати, Пољаци, Чеси —.

Тако је Словенима суђено било, да својим лешевима уздржавају бујно наступање Турака на Европу, и да својим грудма одбију фанатички налет од европске цивилизације. Али ни милијони лешева њихових, који се пожреше за интересе културног света, ни милијони срдаца њихових, која на браник стадоше за цивилизацију Европе, не могоше да задобију љубави код те Европе, која из неизмерне своје саможивости и

човечност, и правду, и сваку божију врлину својима ногама гази.

*

С јесени године 1669. предадоше Млечани Турцима кључеве од градова Критских. Ово освојење Крита разјагрило је у Турака поново њихов фанатички понос. Великог везира Ахмеда Ћуприлића сматраше као да га је сама судбина одредила за нове победе. А он и сневаше о новим освојењима. И његов поглед обрну се на северну питомину, коју Дњестар, Буг и Висла орошава.

И прилика му се брзо даде.

Украјински козаци под својим хетманом Дорошенком побуне се против Пољака, који их угњетаваше. Да би успео, обрати се године 1672 Дорошенко најпре на Порти вазалног хана кримског, а после и на саму Порту.

Ћуприлић драговољно саслуша Дорошенка и назове га санџак-бејом, наместником украјинским као да би то турска област била. Пољска оспораваше Турској то пра́во, и сматраше као повреду мира, који је она с Османом II у години 1621 утврдила.

А султан Мухамед IV и везир Ћуприлиџћ 5 Јуна 1672 већ се крену из Одрина са 150.000 војске.

Зелени таласи дебелог Дунава послушно пренесу фанатичку војску у равну Дакију, и о Великој Госпојини утабори се везир на Дњестру, — први пут на пољскоме земљишту.

Камињец, Лавов и Љублин постану плен неситости Турске, родна поља погазе копите хатова спахиских, питома села пожене пламен азијских паликућа, 30,000 робља јецаше у окови јаничарски, и полумесец замени светли крст на свима храмовима овдешњег хришћанског света.

Слаби краљ пољски Михаило Корибут, да очува своју милост и величанство, са миром у Бучачу 12 Септембра исте године уступи Турској Подолију и Украјину, исплати везиру 40000 дуката ратнога трошка и обвеже се на годишњи данак од 200.000 дуката!

И гњили Корибут остане миран у свом двору у Варшави.

Ово нечувено понижење вапијаше за осветом.

Не жртве сатрвене земље, не пламен погорелих села, не лелек одведеног робља, не звекет преданога злата, — већ народни понос, земаљски стид, витешка част, вапијаше за осветом, — за правдом.

И бијаше у Пољској муж, кога је одредио Бог, да опере народну част, да освети понижени род, да спасе народ свој.

Јован Собјески, тада државни маршал пољски, плакаше као дете од болнога гњева, кад је дознао био о срамном уговору Бучачком.

Али да уговор вреди, треба да га потврди народна скупштина.

„Самном Пољаци, — самном те сви, који срца имате! Осветите увређену отаџбину, у коју су варвари пробили! За мном те, — а остало чиниће Бог!“

„Али су Турци силни“ рећи ће један члан скупштине. —

„Шта? А зар ми немамо срца и гвожђа? — У име Пољске, у име части, — у име стида ја захтевам рат против безбожне Турске!“

Као одјек грома пролетео је с краја на крај кроза сву Пољску овај патријотски глас витеза народног.

На челу од 30.000 јунака, заречених као и он, или да победе, или да изгину, падне Собјески на Љублин, и истера Турке, — падне на Лавов, и истера Турке, падне на сва места која су заузели Турци, и од свуда их истера, па на лаким леденим сантама преброди брзи Дњестар, разбије поносите варваре, и 20000 робља, у гвожђе оковане браће своје, ослободи.

А понижени Мухамед IV и везир му Ћуприлић врате се у Одрин, оставив гарнизоне по Подолији и Украјини.

Годину дана иза тог крене Ахмед Ћуприлић и опет војску, и дође на Дњестар.

На равници код Хоћима, где су пре 52 године витешки Пољаци сатрли поноситог Османа II, Собјески уреди своје чиле јунаке.

Бој је био страховит, сеча је била непамћена и 40.000 турских лешева покрило је крваво поље Хоћимско. У фанатичком и бесном окршају овога дана, пољски витез својом је руком дограбио зелену заставу Серашћера Хусејин паше. „Ово је за Папу!“ узвикне војвода пољски подигнув високо богату заставу.

Овај драгоцени сведок јуначке пољске борбе можда и данас краси огромну цркву св. Петра у Риму. —

Године 1674 умре гњили и недостојни краљ пољски Михаило Корибут; а благодарни Пољаци посаде на престо краљевски победиоца турског Јована Собјеског.

Никад није владалачка круна достојније заслужена.

Но преко лета исте године пођу Турци да освете своју погибију. Велики везир повери сада војску зету своме Кара Мустафи, — човеку грозном а неспособном. Потпомогнут Дорошенком и његовим Козацима, заузме Кара Мустафа Хуман на оној страни Дњестра и становнике искасапи. Бесчаст, плен, смрт и палеж бележише пут, куда прођоше Турци.

Собјески тада̀ беше у послу са Козаци, и заузео бијаше сву Украјину. У једном истом часу и тренутку стигне му глас и о покољу Хуманском и о маршу турском на Лавов.

А у Лавову бијаше његова љуба. Турци су већ варош опсели, кад се Собјески укаже на пољу Лавовском.

Три топа огласе престрављенима Лавовцима долазак избавитеља.

Краљица клечаше у божијем храму и мољаше се свемогућем: „Боже спаси Пољску!“

Собјески јурне на крвожедне Турке и крв се проспе потоком. Сеча трајаше 6 часова без пре-

кида. Тисуће лешина турских покриваше поље Лавовско, а Турци са свих страна притешњени, распу се и нагну у бёг. „Победа!“ повичу витешки Пољаци, и Лавов отвори капије победној војсци. Краљица се баци у наручја своме мужу и ороси руке јунаку сузама радости. (30. Августа 1675).

Победа на Лавову пронела је славу Собјескову по целој Европи, а Собјески је њоме спасао своју отаџбину од турскога јарма. —

* * *

Политичка међа, и без обзира на њене физичке особине, вазда је од велике, често од огромне стратигијске вредности, јер много пута она одређује не само рејон, на коме ће две супротне силе да се скобе, него другдаш и стратигијски ранг самима географпјскима објектима, што су на њој или близу ње.

Она дакле има увек војнога интереса. Она је истина преграда само фиктивна, ал она раздваја припремне дизпозиције за рат измеђ једне и друге стране. И први акт рата, то је прелаз преко ње.

Но први акт није и прва цељ.

Не узимајући у обзир случај, кад је престôница или друго какво у опште важно место близу границе, те је оно с тога и једна од важнијих, ако не најважнија стратигијска цељ, — по прелазу преко границе прва је стратигијска цељ, тежња, да се добије базис за операције на новоме земљишту.

Сą свога географијскога положаја, а с погледом на географијске међе нашега полострова, *Мисова* — раније име за *Сирет* — *Серет* — је била и вазда остаје, таква стратигијска цељ свакој јужној војсци, која је пошла Сарматији, чим Дунав преброди.

Али чим та јужна држава пребаци своју границу *преко* Дунава, одмах Мисова (Сирет) губи значај какав је имала, и добива ново, сасвим другаче придељење. Она постаје тада јужној држави базис за напад, или бар полазни праг, а — за то је много удесна.

Имајући заштитника у упоредном гребену Алпа Запланинских, Серет је подобан да изведе нападну колону с југа, управ, а скоро безопасно на средњи *Њестар* — раније име за *Дњестар* — први бранички бастијон северној држави према том нападу с југа.

И онда је прва стратигијска цељ јужној држави тај средњи Дњестар. С тога *Подолија* — средњи Дњестар са Бугом —, у 17. веку на тромеђи од три државе: нове царевине руске, старе крељевине Пољске и већ малаксале Турске, — и бијаше за дуго крвавим разбојиштем не само измеђ налетних Турака и забринутих Пољака, него и измеђ гњиле владавине турске и једре царавине руске. —

*

Кад од залактице Галачке повучете пругу пра̀во на север, онда излазите на *Подолију*, тај средњи Дњестар и изворни Буг. Градови њени

Пољску и Русију, и зауставе се у главноме опет на географијској међи полострова, на поузданом бранику доњег Дунава.

Свршетак 17. века био је свршетак и турском освајању у Европи, а почетак 18. века бејаше и почетак опадању њихове дивље силе.

На Тиси проливена турска крв слила се била у дебели Дунав, да потегли у дубине Црнога мора; а на Дњестру проливена њихова крв слила се опет у широки Дунав, да утоне у таласе истога Црнога мора.

Као у *Панонији* што је борби на Савско Дунавском брегу предходила борба на прузи *Мохач-Сенша-Темишвар*, тако је и овде борби на обалама *доњега Дунава* морала да претходи борба на бреговима струјнога *Дњесшра*.

За односаје дакле нашега полострова к Сарматији, *Дњесшар* има необорне стратигијске вредности; и положајем својим сада измеђ три народа као некада измеђ три државе, он је позван, да са *Серешом* — више него с Прутом — на изменце узима улогу Рубикона измеђ па̑раца јужне и северне амбиције.

Северна покрајина нашега доњо-дунавскога војишта, која заузима питоме и родне хумове Молдавске, нема према никојој страни стратигијскога браника од некога значаја, осим једино на западу своме, где упире у најнепролазнији део планина Карпатских.

Северни фронт ове покрајине губи се у долини горњега Дњестра, а и дубока и усечена долина изворног Прута тек је овлаш може заштићавати, и ако он има карактер планинске реке, т. ј. брзога тока и дубокога корита, праћен озго на ниже поступним пространим терасама.

Кад се једном Дњестар и горњи Прут пређу, онда Серет и доњи Прут управ *спроводе* инвазију озго на ниже, тако, да су обе ове реке овде више путеви, који агресију потпомажу, него прагови за одбрану против ње.

У овом погледу Дњестар је далеко бољи.

Као и Прут, тако и Дњестар обилази на округ ове северне покрајине. Али множина његове воде, ширина и дубина његовог корита, надмашност десне обале над левом, водоплави и баруштине у доњем крају, као најпосле и места, па и ако тек осредње вредности, Камињец Подолски, Хоћим, Бендер, Тираспољ, и даље Бјелоград (Ак-Керман), — све то чини, те је Дњестар врло добар заштитник војишту, о коме говоримо.

Узмемо ли сад све ово на око, онда нам је увиђавно, да је простор, где Серет и Прут на Дунав стасавају, само мост за операције, које с Дунава тегле у Сарматију (и обратно), а Дњестар је тима операцијама прва стратигијска цељ.

На њему је Турска изгубила свој корак у Сарматији, и на њему је Русија основала своју препондеранцију над Портом.

*

У турској хисторији показују се велики људи раздалеко један иза другог, као оно у тамној ноћи по који светао зрак. А кад блесак престане и зрак исчезне, онда у тој тамнини још јаче помрча, и засенут поглед више ништа не види. Но и ови поједини велики духови у Турака, не бејаху представници *духа турскога* народа, јер је овај апатан, суров, за напредак непогодан и бунован; него они представљаше само *себе* и стојаше усамљени.

Држава турска, лишена крепких и способних вођа, и држећи се само још својим нарочитим установама, веома је нагло пошла опадати с висине, на коју је изнео геније тих појединих мужева.

А у ни једно време турске хисторије до тада не види се тако велика оскудица у великим људма, као баш у половини прошлога века, под владом Мустафе III.

Но и једно и друго беше са свим наравно.

Од онога дана, кад је цар Лазар[84]) измакао испред Мурата са Самоковског поља Чамурлије, и у Нишу постао полувазал новој турској царевини, од тога је дана и северна Србија, исто као и јужна после битке на Марици, шиљала своје синове у редове турске војске, да се близу и далеко боре за славу османског оружја.

Сто година беше Србија невољни савезник хордама Селџучкима, сто година помагаше она свога крвопију против пријатеља и непријатеља, док најпосле и сама не утону у загушни облак

основане на глоби свога народа, подељене на интересе веома супротне, обе оне зар скорој пропасти намењене, у последњој борби за свој политички опстанак, тражише мниме помоћи од старих непријатеља против нових пријатеља.

И Турска, која је сваког свог савезника прождрла, свакога свога клијента прогутала, та Турска искала је автономију и захтевала опстанак досадањем свом непостигнутом или изгубљеном плену, и заштићаваше га од његових нових пријатеља и заштитника, који према савезницима и клијентима својима смераше исто оно, што до сада Турска према својима чињаше. —

*

По смрти краља Пољског Августа III. Пољска је имала себи да избере новога краља. Било је четири кандидата: Гроф Станислав *Поњатовски*, кнез Владислав *Љубомирски*, кнез Литавски Михаило *Чарториски*, и државни маршал Јован *Браницки*. При оној неразборној неслози, која је тада у Пољској владала, генијална царица руска Катарина II. у договору са Пруском и помоћу једног дела народа Пољског преда Собјескову круну Станиславу Поњатовском, свом некадашњем љубимцу. Против овог избора бејаше нарочито Француска, Турска и други део народа Пољског. Млади, и лепи Станислав не беше дакле изборник целог пољског народа него поглавито изборник Русије; али гиздави краљ не беше ни својој краљевини Константин Драгаш.[85])

Поњатовски је умро онако како ни који пољски краљ, не би требао учинити. . . .

Пољска је истина добила краља, ал не и слоге. Она се распала беше у анархичке борбе између Католика и Десидената (некатолика: протестаната и православних). Па, место да ред и мир поврате, због мешавине Пруске и Русије, они још више потпириваше пламен грађанскога рата у овој тужној и несрећној земљи, која ће скоро суседима и у плен пасти.

Лепо Пољаке световаше још 1764. ондашњи велики везир Бахир Мустафа у свом писму поглавици политичке конфедерације грофу Браницком: „Вашу ће земљу туђини да поједу, ако се не сложите. Уређујте ваше ствари сами, и немојте захтевати, да вам се мешају суседни краљеви, који су вам непријатељи. Сложите се и уредите се! Зар нисте читали у књигама старим да је свака поцепана земља пропала, и да се у њеним дворовима совуљаге легу?“

Али Пољаци не послушаше овај глас здравога разума.

Њихов је католицизам угушио им био идеју народности, а њихов патриотизам беше утонуо у спахијске појмове. Може л' бити слоге, где су разне жеље? „Три Пољака, пет мишљења“ и сад је жива пословица, којом суседи карактерисаше ондашње Пољаке.

Тек кад је већ доцкан било, кад Пољска не беше више своја, кад јој последњи час имао да избије, она се присетила да измени свој устав,

који јој је био први узрок несреће а потом и смрти њене.

Године 1791 састави Пољска себи нов устав, по коме *престо* постаје *наследним*, *грађански* сталеж добива *политичких права*, и *прост* народ неке *олакшице*. Али да се све то усвојило док је Собјески славом имена свога испуњавао Европу, Пољска би и данас била жива; она за цело не би пропала, јер је иначе Пољски народ племенит народ.

Потоње невоље начинише Пољаке патриотичним, ал опет не и сложним. . . .

Под смешним изветом, да „независност Пољске заштити“, притисла је била Катарина још године 1764. обале бујне Висле својом војском.

Турска је имала и узрока, и основа, да све употреби те да освојење Пољске од Русије отклони, јер ширење московске владе не беше пробитачно за границе турске царевине.

И ако у споразуму са Француском, опет Порта не могаше да спречи избор Русији оданог Поњатовског. А кад је то већ извршено, онда диван брижно затражи савеза са Пруском и Аустријом, ал у залуд, јер у овој ствари обе ове државе иђаше упоредо с Русијом.

Међу тим Русија и у Влашкој и у Грчкој потпири буну. У Црној Гори пак појави се у то време *Шћепан Мали*, који се издао беше за цара Руског Петра III, кога је жена његова иста Катарина II с овог света уклонила.

И ово, Турци држаше, да је руско масло.

Најпосле и Русија сама опремаше војску и подизаше тврђе.

Све је то дражило и диван и султана.

У Марту 1769. баци Хамза паша руског посланика Обрешкова у „седам кула“, а на Благовести већ крене велики везир Мохамед Емин из Цариграда силну војску против Русије.

Турски заповедник не смераше ништа мање, него да у Пољску продре, Русе отуда истера, па онда да је за свог Падишаха заузме.

Пољска партија, — католичка, — која против Поњатовског дакле и против Русије беше, и позвала је била Турке у помоћ.

Згрозив се од беде, која ће Пољску постићи, кад наиђу Турци, писаше сиромах владика Камињечки једном вођи пољске конфедерације, грофу Потоцком, ове значајне речи; „Турке звати, да се Руси истерају, значи, кућу упалити, да би се стѐнйца опростили“.

Али мржња заслепљује увиђавност. „Ми знамо, да ће Турци земљу да опусте; ми ћемо сви бити убоги, ал бар слободни!

И резигнација, и — обмана!

А Катарина се спремаше, да се Турцима одупре.

Као некад Сарматска племена у Сарматији, Панонска у Панонији, тако сада Руси подигну *големи насип* од Дњестра до Буга, на средини коганазидају град и тврђаву *Елисавет-град*, као стожер пограничном пределу „Нове Србије“, који је Катарина према кримским Татарима и пре крат-

кога времена населила од Срба из Аустрије, што добегоше амо од католичења аустријског.

Ратни план руских ђенерала беше одважан, но и мудар. Они смераше да Турску нападну са три стране: са Кавказа, на Беломе мору и на Дњестру.

Ђенерали *Медем* и *Тотлебен* имали су оперирати на Кубану и око Ерзерума, и руководити устанак Дагестански.

Адмирал *Сињавин*, из Дона кроз Азовско и Црно море, да грози Успору и Цариграду.

Велика флота са адмиралом *Спиритовим*, и контра адмиралом *Елфинстоном* пловљаше из Балтике Атлантиком ка Дарданелима.

А у Европи две војске, једна под кнезом *Галицином* од 78.000, а друга под грофом *Румјанцовим* од 45.000, — стојаше на граници према Турској од Дњестра до Азовскога мора.

Дњестар бејаше границом измеђ Пољске и Молдаве.

Велики везир Мохамед Емин преброди Дунав код *Исакче* са 150.000 војске, и удари свој стан на *Рабјој могили* (Хан-тепе) не далеко од Прута више Јаша.

Како стао тако и остао.

И ако надмоћнији од Руса, он не почињаше ништа. И ако у благајни имађаше 25,000.000 гроша, опет му војска гладоваше. Уз то још нападне болест на војнике, и многи помреше. Најпосле се многи и побуне, и многи разбегну.

Разјарен султан пошље по његову главу. У

августу исте године котрљаше се Еминова глава низа стубице високе Порте, и уз њу и глава Молдавскога кнеза Калимака, и диванскога тумача Николаћа, који обеђени беху издајством.

Али-паша, са придевком Молдаванџи, — јер је некада робиње Молдавске продавао, ступи на везирство. Он беше храбар, ал се војничким талентом не могаше мерити са онаквим ђенералима, какви беху: Галицин, а нарочито Румјанцов.

Молдаванџи пређе *Дњестар*, но буде потиснут, и Руси заузму *Хоћим*. Иза тога на брзо Румјанцов заузме и *Јаш* и *Галац* и са поносним „ступај!“ уђе у *Букурешт*.

Услед тога, Султан сметне великог везира и намести Хамил пашу исто тако неспособног. Нови везир одпочео је везирство са поразом код *Бурђева*, а с пролећа 1770. уђу Руси и у *Слатину*, врло важно место у Малој Влашкој. —

Док је турска војска овако тучена била на сувој земљи, дотле је руска флота стигла у Архипелаг.

Турци, који никад не знађаху Географије, не хтеше ни веровати, да лађе из Петрограда могу доћи у Међуземско море. Али су својима очима видили. Турска флота пође на сусрет руској флоти. Обе се скобе код *Чешме*, и турска оде у пламен (Ивандан 1770.).

Гроф Орлов, као главни заповедник ове морске силе, који се овога дана одликоваше особитом одважношћу и вештином, добије славни придев *Чешменски*.

Истога дана, кад су Орлов, Спиритов, Елфинстон код Чешме победили, потукао је Румјанцов Турке и код *Картала* у Молдави, а мало затим падне и *Бендер* и *Бјелоград* (Ак-Кјерман) и иза тог и *Браилов*.

Код Турака иђаше пораз за поразом, и Султан зажели мир, но који му победиоци понудише.

При преговорима овима Турска је на видик изнела своју очевидну слабост, Русија пак и моћ и вештину. Султан ваљда осећајући своју слабост жељаше, да се рат овај заврши посредовањем Пруске и Аустрије; ал Катарина, свестна своје премоћи, захтеваше, да с Турском сама преговара без мешавине других дворова.

Но од мира и не буде ништа.

У политици се дешавају најчудније ствари. Но међу свима другима за цело је најчуднија та, што се никад и никоја држава не заузимаше за коју земљу пре, него што је на њу, као на свој плен, око бацила.

И у овој прилици ово се осведочило најочевидније.

Русија не само да је 1764. посела Пољску и опсела Варшаву војском, при постављању Поњатовскога Пољској за краља, него је и 1769 примила оглас рата од Турске, а све под једним истим изветом *„да заштити независност Пољске“*.

Аустрија је и пре у истом концерту са Пруском и Русијом била, па и године 1771. прилику употребила, да са Турском уговор веже: да Турска

њој плати два милијуна дуката, да јој уступи Малу Влашку, и да јој привилегише трговину по Леванти; а она ће Турској за то израдити повратак земаља, које јој је Русија сада одузела, и још да *„одржи слободу Пољске“*.

Међу тим и Русија, и Пруска, и Аустрија, још 1769. уговорише *„деобу Пољске“*, а године 1770. и Мустафа III. предлаже цару Јосифу *„деобу Пољске“*.

Но овај Мустафин предлог морао је изгледати веома смешан, јер је стигао баш у оно време, кад су Катарина и Јосиф преговарали о *„деоби Турске“!* При овоме Катарина је руке пружила за Крим, Молдаву и Влашку, што јој је Аустрија и допуштала, а Аустрија је пристала на Босну, Херцеговину и Далмацију, што јој је Русија понудила. „О заузећу пак Цариграда не треба очајавати, и ако још време није дошло“, писаше Катарина Волтеру у исто доба. —

Као онда за Пољску, тако се сада Европа заузима за Турску. И онда и сада, *исти* узроци изазивају ову љубав према султану и дивану...

Кад народ има да прегрми тешке прилике, онда се духови морају попети на висину тога положаја. Али Турска у ово време не имађаше политичара, који би, да би постигао оно што се *може*, свој поступак и своје мере *прилагодио појмовима народа*, па и ако незрелим, неразвијеним и колебним.

Од постанка османске државе па до Мустафе

III, било је у Турској две стотине великих везира, који или управљаше крмом државном, или водише војску. Ал у целом том големом броју, врло мало њих беше, који су се величином духа одликовали. Министри, ка̀о што беху Иван и Ибрахим и прва четири Ћуприлића, у Турској су исто тако ретки, као и у другим државама. Последњи везир, кога су анали турски могли забележити као великог државника, беше Мохамед Рагиб, који је у почетку владе Мустафине умро (1763).

За прилике, у којима се Турска налазила у ово време, њој је требало способнијих везира, него што Мустафини беху.

Ал Мустафа не осећаше ту потребу, јер је он и желео да влада са̂м.

Мали духови радије се друже са малима људма. Који само положајем може да импонира, тај не трпи у близини никога, који би и духом импонирати могао. А Мустафа је себе мнио великим човеком. Ко̑ пак себе прецењује, он никога не цени. —

У оваквом стању затекла је Турску и трећа година рата с Русијом.

С пролећа 1771 стојаше већ ђенерал Румјанцов код *Смајилова*. Одатле је мотрио он на операције по Бесарабији, Молдавији, Влашкој и Криму, а спремаше се да их и преко Дунава пребаци. Одмах у Марту месецу изборе Руси победу код *Ђурђева*, а на скоро затим и код *Тулче*.

У јуну пак крене кнез Долгоруки 90.000

војске у Крим и удари стан на *Прокопу* (Перекоп). Глас о томе, крене Селим-Гираја из Бакчи-сараја, где је безбрижно боравио, и пође граду. Ал Татари брзо окрену леђа руским батеријама, и Селим-Гирај мораде натраг.

Видев, да је скоро све пропало, јер му Руси у стопце иђаху, докопа се морске обале и одплови у Цариград. Сва важнија места: Кара-су-пазар, Козлов (Јевпаторија) па и Керч и Јеникале, кључеви азовског прокопа, падну Русима у руке. Долгоруки, у духу Кримских становника, назове им се ханом, и Катарина га обдари придевом *Кримски*.

Велики везир још не беше оставио стан на *Бабадагу* (у Добручи), али га остављаше војници. Грозница је већ покосила силан број. Уз то још оскудица у издржању, и најпосле и у дисциплини, давно је преполовила везирову војску. Сви захтеваше на зимиште у Одрин. И везир није знао шта ће.

Румјанцов је све то знао. Он упути из Браилова једну дивизију к *Мачину*, која заузме *Тулчу* и упути се к *Бабадагу*. Турци се разбегну, а везир пође ка *Пазарџику* оставив две паше да бране пругу *Черна вода-Кистенца*, од Дунава до мора.

Притесњен Султан са свију страна тражио је сада човека, који би га у овом критичком времену извео из неприлика; али га Мустафа III. није могао наћи. Везири се мењаше непрестано један за другим, ал сваки потоњи беше слабији од првог.

Ко се за времена јаким људма не огради, он их у часу потребе не налази лако. Прибрав око себе све саме ситне духове и ниске душе, и проводећи скупо време у лову и забавама, Мустафа се ослањао и уздао на оне, који га окружаваше, и који му годише подлим ласкама: „Ми се осећамо срећнима, кад се бацимо у прах, који ногама гази наш падишах“. Ко није овако хтео и умео, тај приступа к Мустафи није имао. —

Мухсин Саде, који је једном већ везиром био, беше се одликовао против Грка у Морији, и Султан га наново позове на везирство. Али ни нови везир не беше ништа више кадар. Пренев стан у Шумен паштио се, да војску уреди и потребе снабде; али је војска била до краја деморалисана, магацини испражњени, и новци потрошени.

Мухсин-Саде заиште по ново мир.

Преговори се одпочну у Фокшану, а после кратког прекида по ново у Букурешту. Русија и сада као и пре не пристајаше, да се у ову ствар мешају страни дворови, и не одступаше од постављених услова. И везир и Султан вољни беху, да услове приме, ал Улеме одупру се.

Турска мораде и по трећи пут да креће војску.

С пролећа 1773. прѐђе поново једна дивизија Руса код *Тулче* и упути се *Бабадагу*. Са другом дивизијом пређе сâм Румјанцов ниже *Силистрије*, од које Руси буду одбијени. Сад се руска војска подели на двоје.

Једна пође ка *Хиршову* и утврди га. Другу поведе ђенерал Вајсман на *Кајнарџик,* одакле смераше Бабадагу. Наман паша, који је из Варнова амо ишао, становаше у селу са 20.000 војске. Руси га из убаха нападну и побију.

У Октобру побију Руси и Дагестан пашу код *Карасу,* (сада Меџидија), и пођу Варнову и *Пазарџику,* који последњи и заузму. Везир се премести у *Шумен.*

Покушај пак руски против *Варнова* буде одбијен.

Руси беху господари целе десне обале Дунава оздо па до близу *Русе* (Рушчука) и у томе проведоше зиму.

О Божићу умре Мустафа, и за султана дође брат му Абдул-Хамид.

По смрти Мустафиној Улеме и опет не пристајаше, да се с Русијом мире под условима, које су они на Букурешкој конференцији поставили. И рат трајаше без прекида на бреговима Дунавскима, и Турци бејаху свуда тучени.

У Мају месецу 1774 турска се војска и опет код *Шумна* концентрисала, где је велики везир Мухсин Саде пре три године свој главни стан ударио. Науман да петогодишњи рат одсудном битком заврши, опколи Румјанцов турски стан са свију страна, и спремаше се за напад. У овој крајњој нужди позове Мухсин Саде најодличније официре своје, и у име вере упита их, шта мисле да би их могло спасти. Сви одговоре, да је за државу мир по што по то најпречи. Одговор овај

пошље везир у Цариград, а Румјанцов, кога царица већ одликовала славним придевом *Задунајски*, званично о том извештен, дозволи примирје.

Абдул Хамид још јаче жуђаше за миром него и Мустафа. А да би добио одобрење од Улема, дозове једног официра из Шумна да стање њихово исприча. Шеих-ул-ислам слушаше казивање са бојишта, нем и сетан, и са сузама у очима дозволи тражену фетву за спасење државе.

У селу *Кајнарџику*, четири часа од Силистрије у Бугарској, где је храбри ђенерал Вајсман својим животом искупио славну победу над Турцима, скупе се обоји посланици, да потпишу у Букурешту постављене услове за мир, *10. Јула 1774.*

Порта је признала политичку независност Татара у Криму, Бесарабији и на Кубану, и задржала је над мусулманским становницима само илузорну заштиту вере.

Русија је на Кримском полострову, које ће скоро са свим бити њено, задржала тврђаве Таганрог, Азов, Јени-Кале и Керч, и сва места на ушћу Дона, Дњестра и Дунава Добила је уз то пра́во пловидбе по Црном и Међуземском мору, и заштиту над православним становницима у Турској („чиме су католички интереси на оријенту јако уштрбљени„ вели аустријски интернунције барон Тугут!).

Влашка и Молдавија остале су под Турцима, ал да се с њима бла́го поступа.

Говори се, да је у овом уговору било још два

тајна члана: да Турска позове натраг своју флоту из Архипелага, и да плати Катарини два и по милијуна дуката ратних трошкова.

При овоме миру, којим се завршује рат што је због *Пољске* покренут, о тој *Пољској* ни *спомена* не беше. Понижена Турска, која је међу тим и сама деобу Пољске предлагала, није имала више пра́ва, да се појави као заштитница оној држави, којој победна Русија већ давно законе прописује. . .

*
* *

Узимајући Дунав као политичку међу полострову, стратигијски односи ових крајева у неколико се мењају.

Док је *Буџак* — северно Подунавље измеђ Прута и мора, на северу до Болграда и Татарбунара — припадао *Добручком* господару, дотле је прелаз тога господара преко Дунава био не ратна операција; и градови *Килија*, *Смаилов* (Исмаил) и *Тимар-поље* (Рени) помагаше тај прелазак. Али кад се граница спусти на са̑м Дунав, онда се преласку с југа исти градови крепко противе, и прелазак је тада ратна операција.

За овакав случај *први* су *браник*, и јак браник, тврђаве *Браилов* и *Галац*, *Тимар-поље* (Рени) и *Смаилов*, и *Килија*.Овоме су бранику први потпорањ *Текуч — Болград — Татар Бунар*.

Успе ли јужна војска да Дунав пре̑ђе, и да на левом Дунавском брегу своје основе добије, онда јој је *први праг*, преко кога прелазити мора,

Бендер и *Рабја Могила*, а *први стратигијски објект Подолија* т. ј. *Сорок, Мохилев, Хоћим.*

За напад пак са севера *Добруча* има више крепости браничке, него што то има за противан случај *Буџак* или јужна Бесарабија.

Тврђаве *Мачин, Исакча* и *Тулча* са централним позадним положајем на *Бабадагу*, много боље бране десни брег Дунавске делте, него што у својим тврђавама има одбране лева обала Дунавска.

Једно дакле с тога што је Дубруча напред истурена, и тиме војску и операције изводи ближе траженоме војишту, а друго и с тога, што она има узвишен, дакле старији положај према фронту, који се има да напада, — овуда су вазда и ишле операције с полострова у Сарматију. Овуда је водио своју војску и Дарвуш (Darius), и Черш (Xerxes,) против Скитских народа у Сарматији, а овуда су ишли и Турци на Пољску и Русију.

Но то је за поход против Сарматије.

Узимајући пак у обзир само одношаје јужног и северног Подунавља, како она стаје по стратигијски једно према другоме, онда се Добруча са својим стратигијским функцијама окреће од севера на запад, и обухватајући Влашку с крила, не само да јој грози облазом, него успев, да удари стан свој на Серету и Пруту, пресекла би јој одношаје с Русијом, и тиме компромитовала сву њену силу и снагу.

Десна побрежина Дунава и овде је надмашнија од леве, и у овом случају *Хиршов*, као

прелаз преко Дунава, има знаменитога војнога значаја. Находећи се на свршетку горње велике отоке Дунавске (Борча), и при почетку неизбројних растока низ Дунав, он је тако рећи, на превлаци, на средини измеђ Силистрије и Браилова, као главних прелаза, и, хватајући долину реке Јаломице оздо, изводи убојну колону управ за леђа Букурешту. Положај код Слобозије (Јаломичке), као централни за одбрану против Силистрије и Хиршова, и ако је по себи веома удесан, опет не би био кадар, да се сугубом нападу одупре без големе војске. А чим падне он, Влашка је од Молдавије одвојена, и Букурешт остаје скоро без одбране.

Због овог узрока она брига и тежња, да се значај Силистрије за операције против Влашке паралише, даје истој Силистрији још веће стратигијске вредности, поред оне, коју она има као базис за операције јужне војске.

Силистрија дакле, и као оперативни објект северној војсци, и као оперативни базис јужној, тај свој стратигијски значај задржала је при свима политичким променама на војишту доњега Дунава. Она је била један између најважнијих мостова на целом доњем Дунаву, и због своје променљиве судбине никад није могла прећи у заборав Није било ни једнога рата и ни једне војне на овом крају, а да њено име није уписано у хисторију њихову. Још за времена римска (Dorostolum) и готска (Dristra), па непрестано до наших дана, Силистрија је уплетена у свима операцијама на овојзи страни.

Поглавито је она служила као први објекти
северној војсци.

Заузећем Силистрије постижу се у главо
три стратигијске цељи.

Пре свега функција Хиршова са свим се па
ралише. Његова колона мора се повући с Дунава
на „Трајанов насип“ — од Черне воде до Кистенџе
да заштити свезу Добруче са трупом полострова.

Други успех стоји у осигурању левог Влашко
крила и свезе са Молдавијом; а уједно отклања
се и облазни удар на Букурешт. Врлина, коју је
Дунавски лук од Силистрије до Хиршова по стратигијски имао, потире се, повијањем нападног десног крила назад.

Најпосле заузећем Силистрије заузима се најкраћи операцијски пут к Балкану, и грозећи њеним стратигијским ослонцима Шумну и Варнову, ако би северна војска успела да пређе Балкан, који на овом свом источном огранку и јесте најлакши за прелаз, онда хвата ту пресудну операцијску пругу и с крила и с леђа, па би могла изолирати и Цариград, чиме би се постигао највећи успех стратигијски.

То су све *огромне* користи, које постиже северна војска заузећем Силистрије.

Овом операцијском пругом послужио се био и године 1444 Угарски и Пољски краљ Владислав против Турака, који су већ држали највећи део Србије и Бугарске, но не и Цариград. Да је успео, он би лако и брзо пружио руку преко Балкана Палеологу у Цариграду, и византинска царевина

можда би још које време дуже потрајала, или се а са свим спасла, што би политичку судбину и осталих држава на нашем полострову побољшало. Али његова неуредност и његов занос донеше му погибију на Варнову, а ова уништила је ту више лепу него добру стратигијску концепцију, која је и за ондашње прилике већ сувише теоријска била.

У важности ове операцијске пруге са доњег Дунава на источни Балкан, и стоји врлина овог источног дела доњо-дунавског војишта. На њему се укрштају сви главни путеви с Дунава; на њему је прелаз преко Балкана много лакши, него у другом делу истога војишта, и преко њега иде пречац са Дунава у источну Тракију.

Ова нарочита особина његових одношаја према операцијској прузи две војске, које се пру, ослањајући се једна на Балкан и Тракију, друга на Дунав и Русију, — и учинила је, те је поглавито северни супарник, у свима својима пређашњима агресивним покушајима, служио се овом операцијском пругом.

Један између чувенијих похода у ратној хисторији беше рат Русије против Турске у години 1828 и 1829.

*

Што ближе, у турској хисторији долазимо данашњему дану, то нам је она све интересантнија. Ми видимо, — ми *својима* очима гледамо, како иде своме крају једна царевина, и сада голема и важна, ал некад и силна и страшна. Ми видимо како малаксава, како нестаје џин, који

је толике народе сатро, и од кога се свет толико дуго ужасавао. —

Влада Махмуда II одликоваше се не само ретком дужином, него и знаменитим покретима и у њој и према њој. Важни догађаји, који се за његово време збише, продрмаше до дна царевину некада силних Османлија, и привукоше на себе озбиљнију пажњу Европе.

Још пре Муставе III Цариград беше постао поприштем дипломације европске, а сад се већ попе на висину факултета, који даваше докторате дипломатама њеним. Овде се полагаше испит за шеретлук.

За време владе Махмуда један део Срба збацио је турски јарам с врата; грозни Али паша Јањински пролио је силну невину крв; страдалници Грци искупише крвљу независност своју; Мехмед Али паша основа нову династију у Мисиру, и руски рат, који је с прекидом трајао 25 година, тек се завршио за владе Махмуда II.

Овај последњи рат, који је завршио читаву серију ратова измеђ Русије и Турске, колико је год по стратигијски интересантан, још више је по политички оригиналан, — као што беше оригиналан и цар Никола, који га је кренуо, и лично повео.

Лондонским уговором од 1827 беше ујемчена автономија Грчкој. Ал у пристану Наваринском још стајаше флота европских савезника као фактички јемац за слободу грчку. Ибрахим паша, син Мехмед-Али паше Мисирског, као заповедник

турске флоте, дàде реч заповедницима савезне флоте, да у Грке дирати неће, док из Цариграда налог не добије. Дàде реч, ал је не одржа. Не сачекав никакав одговор из Цариграда, опрêми он један део флоте своје с војском у Патрас, уђе у Морију, и одпочне грозно искорењивање Грка. И жене, и децу, и старце, све мету под нож својих крволока, и села погоре, и земљу òпусти.

Заповедницима хришћанске флоте, која стајаше у широком пристану Наваринском, нàседе крв на очи. Према овој флоти стајаше турска флота, и измеђ обе заметне се страховити бој. За неколико часова буду турске лађе потопљене и сатрвене, и половина мисирске војске беше уништена. (Октомбра 1827.)

Но и уговор измеђ енглеског адмирала Кодринтона и Мехмед-Али паше у Јуну 1828 у Александрији, још није автономију Грчке обезбедио, по коме се Ибраим паши дозвољавало, да у Морији остави 8000 посаде.

Карло X, краљ француски, не хте више Турке у Грчкој да трпи. И без договора с осталим силама, опрêми он експедицију од 20000 војске у Грчку под ђенералом Мезоном. Французи се искрцају у Корону.

Председник грчке државе Каподистрија оглâси Грцима долазак спасења и слободе, и Грци се прикупе уз пријатеље Французе.

И Корон, и Наварин, и Модон, и Патрас, без муке падну Французима у руке, и за кратко време беше Грчка од Турака очишћена.

У Децембру врати се француска војска кући.

Док су Французи Турке из Морије прогањали, бораше се 100.000 Руса под својим царем Николом на Дунаву, и јуначки Паскевић уништаваше их на северној међи Мале Азије.[86])

Још у Априлу 1828 манифестом својим теретио је цар Никола Порту, да је погазила уговор Букурешки од 1812 пустошењем Србије у години 1313—1816, и притиском над Влашком и Молдавијом. Он протестоваше против гоњења и злостављања Руских подâника у Турској по битци Наваринској, и узапћивања њених трговачких бродова. И огласи јој рат.

Цар Никола, можда једини витез на једном престолу европском у оно доба, објави суревњивој Европи, да он овим неће никакво увећање своје територије. Ову своју реч Никола је и одржао.

У Мају месецу 1828 беше већ на левом брегу дебелог Дунава 100000 турске војске под Хусеин пашом, који се прославио беше при уништавању Јаничара. Многи ситнији сукоби, у којима Турци увек побеђени биваху, бележили су почетак овог крвавог рата, који се брзо пренесе на десну обалу Дунава. Руси овога пута пређу код Сатунова (4—5 часова ниже Силистрије, — сада тога села нема, било је на западној обали језера Олтена). Тврђе Силистрију, Русу (Рушчук) и Шумен залуду опседаше; али важна тврђава поморска Варнов капитулира о Михољудне 1828.

По заузећу Варнова врати се цар Никола у Петроград.

парламентаре Дибићу, да му капитулацију предложе. —

„Топове, храну, заставе и муницију хоћу мени, а војска нека из Одрина изиђе но не путем на Цариград. И ако до сутра у 9 часова ове услове не усвојите, ја наређујем генералну атаку“.

У означено доба 8 Августа укажу се турски пуномоћници пред Дибићем, и молише за блàже услове. Не одговорив ништа, изиђе Дибић из шатора свога, појаши коња, и дáде војсци знак за јуриш. На заповест свога војводе трупе се руске почну кретати, и — пуномоћници на истом месту потпишу постављене им услове.

Руси уђу у Одрин без и једног метка из пушке.

Мир у Одрину потпише се 16 Септембра 1829.

Цар је Никола одржао своју реч.

Он је вратио Турској све што је био освојио. Прут остане и даље границом њиховом у Европи. Молдавија и Влашка добију привилегије на автономију, коју им је ранији Букурешки мир (1812) ујемчио, а Србија уз то још и шест округа (Крајински, Црноречки, Књажевачки, Ћупријски, Алексиначки и Крушевачки), које јој Турци нису били предали. Турска је исплатила оштету руским трговцима, имала је платити Русији 10,000.000 дуката ратних трошкова, но коју је суму цар Никола сâм знатно смањио, и Порти Силистрију 1836. предао, коју је као залогу за ту суму задржао био.

То су били услови овога Одринскога мира, који је за Турску могао бити далеко штетнији, да је само цар Никола хтео.

те је у Мају месецу већ готова пустара без дрвља и шибља, без усева и траве, те и без људи и стоке. Бродарија Црноморска и Доњодунавска, која са три дугачке стране обухвата овај мост измеђ нашега полострова и Сарматије, давно је сатрла некадашњи зелени китњасти накит ове сад осиротеле земље, као што су и бродари Јадранскога мора уништили некадашњу шумску одећу сада кршевите и голе Далмације; а кримски Татари, који се са Крима кад га је Русија заузела, у Добручу иселили, утрли су и оно мало шибља што га још имађаше, и разагнаше оно мало становника, што се ту десише, па опустив на тај начин ово злокобно полострово вратише се већином натраг у Крим после рата рускога године 1828. Ова оскудност у свему ономе, што војсци за живот треба, чини, те северна војска, која би Добручом наступала, мора бити спремна на трпљивост, или снабдевена боље него кад би пошла левим брегом Дунава.

И други крај овог јужног Подунавља, хумовита подгорина Каралар, која се простире од Добруче до Силистрије, има карактер у неколико налик на Добручки. Овде истина има много потока и речица, што на северним падинама источног Балкана почињу, али после краткога тока све увиру и пониру у тврди кречник те да негде по ново из стене избију, и опет у камен се сакрију или брзо у Дунав утеку. Овај дакле крај, и ако не исплетен и покривен високим и великим планинама, него онижим ал често и стрмим бр-

дима и хумовима, опет много личи на северну Херцеговину својим ублима и вртачама, или бар својим безуточним водама.

Такав је источни део војишта.

Ал је средњи сасвим другачи.

Северно Подунавље у овом средњем делу, не као у источном, испресецано је силеством река и речица, све једна са другом упоредних, које, слазећи с Алпа Запланинских, и одвећ богато наквашавајући равницу Румунску, у подгорини имају врло дубоко усечене долине, у равници су слабо прононсиране и лако, ал у близини Дунавској због водоплавних обала тешко прелазне. Оне у опште немају никакве вредности стратигијске; па, и ако им се вредност ова у неколико повећава за време њиховог изливања, и ако би тада могле дати какве моментане заштите којој војсци, — опет их не треба сматрати као бранике од некаквог значаја.

Међу тим *Алута,* која завршује овај средњи део према западу, и која одваја Малу Влашку од Велике, слазећи из Запланинске кроз дубоко и узано ждрело Бојца *(Ротентурма)* има у овоме смислу великога значаја војног, којим се војска може користити, заклањајући било Малу, било Велику Влашку.

И јужно Подунавље у овоме делу разликује се од онога у источном. Тамо су реке биле мање и неодређене, долине им највише затворене, огранци планински понорски, а главни гребен доста низак и много лакше пролазан. Ал од

Бјеле Краве (врх северозападно од Сливна) па на запад, Балкан је много виши, врхови му држе снег до месеца Јуна, прелази су ређи и тешки, и ако врхови по гребену нису зашиљасти и голи, него округли и шумом обрасли.

У овом де́лу главна река *Јетра,* која је не само највећа у доњој Мисији од мора па довде, него је најлепезастија од свију па целом војишту доњега Дунава. Огранци планински између ових река имају други карактер, него гребен Балкански. Брда по њима завршена су обично заравњима и стране су им веома стрме, ал се после благо спуштају у долине. По висинама и гребена и брда зелени се густа шума, и тек у долинама видиш стења и камења.

Стратигијска важност у опште

Остављајући на страну додир овога де́ла са суседнима десно и лево, да обрнемо поглед свој нарочито на покрајине северно и јужно од њега, те да видимо да ли и у колико оне утичу на њега, или он на њих.

Ми можемо то да учинимо, да се часком не обзиремо на делове десно и лево, јер и без великог и даљег обавештавања и само нам се показује, да овај средњи део по односима у томе правцу само је мост, преко кога прелазе утицаји тих суседних делова. У овом се делу истина находе капитале и једног и другог Подунавља — *Букурешт* и *Трново —;* али ове капитале врло

ретко беху и кардинална цељ стратигијским операцијама по овоме војишту, које бацаше поглед свој већином *преко* граница истога војишта.

Међу тим за операције преко овога де́ла у правцу меридијанском, дакле с југа управо на север, овај део може показати јакога утицаја и мимо тога придељења, да буде мост спољашњим операцијама.

Запланинска — Ердељ —, као југоисточни бастијон северној држави, увек може бити на сметњи држави на доњем Дунаву, и увек би могла тим својим географијским положајем и створом цензоровати над политичким одношајима истога доњега Дунава.

Јужна држава — на десном брегу Дунава — наравно би морала бити суревњива према тој географијско политичкој препондеранцији, а Румунска држава и дужна би била, да од себе отискује тај сизеренитет севернога суседа.

У оба случаја матица ове стратигијско политичке струје иде преко овог средњег де́ла нашега Доњодунавскога војишта.

Главна врата за долазак на ово војиште налазе се, на северној међи његовој на прелазу *Терцбурга,* а на јужној на *Шипки,* — обоја случајно на *истом* подневку, а на њему истом је, опет случајно, и прелаз *преко Дунава* из једнога Подунавља у друго.

Но операција, која би теглила на југ, губи тај правац, чим пређе Шипку, и дивергирајући десно и лево, меша се с утицајима источног и

западног де́ла овога војишта. Она пак операција, која на север пође, имајући и стратигијски објект у истоме правцу, може остати до свршетка свога стална и независна.

У новије време, кад су ратове отварале државе са известном државном цељу, поједини делови истога војишта нису могли остајати неутрални према операцијама на суседном земљишту, па нису могли задржати ни суверенску премоћ над стратигијским функцијама осталих делова истога војишта. Али у ранија времена, нарочито за време сеобне периоде у овима крајевима, било је и прилика сасвим другачих него што их кашње биваше.

Сеобна племена, кад год се на поход креташе, ако не беху кадра, да себи освоје новога боравишта, никад не заборављаше, да позобљу походно поприште. С тога њихове операцијске пруге, и ако управљане природом земљишта, опет потекоше најрадије и најбујније па ону страну, где је култура обећавала им конкретне користи.

Тежећи, да се најкраћим путем дође до замишљеног успеха, многе пруге, често и многе жупе, које беху кадре, да са осетним квантумом стратигијске функције, утичу на поспеху замишљене тежње, — могоше остати као неутралисане, као безутичне једна на другу. Друге пак и пруге и жупе, које својим положајем не беху толико обдарене, да владају ситуацијом стратигијских диспозиција, на ваги евентуалних покушаја, по-

казаше самосталније функције, него друге, које и положајем и створом имађаше пресуднијега значаја.

У ову категорију евентуалне важности, и у у овај карактер моментаног утицаја, спада и операцијска пруга, која, све у правцу једног истог меридијана, везиваше обоја споменута врата на југу и северу, једна за друга.

Изузимајући случајеве, кад је јужно Подунавље у сукоб долазило са северним, него сматрајући поглавито оне прилике, кад се јужно Дунавска држава имала да пре са Запланинском, или и само северно Подунавље са истом њом, ми видимо и честе и велике покрете убојне на тој меридијанској прузи операцијској.

Прелазе, преко којих ваља прећи гребен Алпа Запланинских, тешко је прећи а лако бранити; ал и опет овуда нагрташе једна иза друге различите војске за цело време вековне борбе измеђ Угарске и Аустрије с једне, и Влаха и Турака с друге стране.

Последња војска, која прêђе преко ових прелаза Запланинских, беше корпус ђенерала Лидерса, са којим Русија у години 1849 из Влашке пôђе у Ердељ да помогне Бечком престолу против подложенога му народа. Руски војници, и ако једном од Бема потиснути, нагрнуше по ново на Темеш, Терцбург и Ротентурм, да одрже на Влашкој земљи владавину Немачку над Маџарима....

Но међу свима походима овим путем најнезависнији су те и најинтересантнији они, кад нови

народи пођоше против нашега полострова, или кад Турци налеташе на Запланинску.

Тада је Јетра била важнији путовођа него други пут.

*

Из Сарматије нагрнула племена под именом Гота и Хуна и Авара, у шестом веку већ заузимаше сву Дакију и Панонију под већ пречишћеним именом „Славина“ *(Σλαβινι)*,[88] но још под заједничком управом Обра *(Αβαρι)*. Њихов цар Бојан често налеташе на царевину Византинску или лично сам, или преко својих вазала, Славинских старешина.

Тако у години 586 пређе Његош Дунав са две колоне, те једна окрене лево пут „дугога зида“, а другу поведе он сâм пут Одрина.

Византијски војвода Коментијол потисне назад ону прву колону, која одступи Одрину. Спојене обе колоне не осећаше се моћнима, да се одупру Византинцима, те пођу натраг, и преко Шипке низ Јетру дохвате се Дунава.

Ал у Цариграду буду извештени, да је овај поход Славински потпустио био сâм цар Обарски а с њим су Византинци имали уговорени мир. С тога одмах вргну у тамницу Обарскога посланика у Цариграду. На тај глас крене се одмах с пролећа 587 сâм Бојан. Његова војска прегази брзо и Мисију (доњу) и Скитију (малу —, Добручу, и заузме све тврђе на Дунаву доњем.

Коментијол на брзу руку покупи војску из

Тракије и Илирије и пође у коб. Једном колоном управљаше пуковник Кастус, и заузме прелаз на Шипки; а с другом пуковник Марције упути се низ Јетру к самоме Бојану, који ударио беше свој главни стан код Новога[89]) на дунавском брегу. Са резервом стојаше Коментијол у Марцијанопољу (око Шумена). Потиснув Марција, крене Бојан ка Коментијолу. Овај устукне преко планине (око Ајдоса) и пошље једно одељење своје војске, да Бојану прелаз преко Паниса (Камчика) закрати. Ал Обри надбију Византинце и заузму планински прелаз (код Надира). Византинци похитају к „зиду“ да престоницу бране, а Бојан обрне к Марици, заузме Пловдин и опседне Одрин. Сада предузме главну команду над византинском војском војвода Мистакон и надбије Бојана. Обри се врате преко Дунава у Дакију, а Византинци добију натраг све тврђаве на Дунаву.

Године 593 упуте се Обри (прешав преко Саве у Мачву) долином Мораве и преко Тимока у доњу Мисију, те на брегове Црнога мора. Византинци свуда уступаше, и Обри идући за њиховим војводом Приском дођу преко Димотике до Чурле; но због неприлика на дому, начине мир, и врате се у Панонију.

Ал Славини, незадовољни овим миром, спремаше се за рат. Приск о томе извештен крене војску и дође у Доростол (Силистрију), па из убаха пређе Дунав преко лета 594, и нападне на стан војводе Славинског Драгаша (*Ἀρδάγαστ*).

Примакнута јесен поврати га преко Дунава;

ал 595 пређе поново и избори неколико омањих победа. Но, и ако је добио изречну заповест од цара Маврикија, да презими на земљишту Славинском, Приск врати се у Мисију, јер се Славини јако прибираше.

Ово разгњеви Маврикија, те Приска сметне са команде и постави за главног заповедника ове војске свог брата Петра.

Година 596 прошла је у самим омањим сукобима са Славинима, који четујући пустошише земље Византинске до Балкана и Шаре.

Године пак 597 пређе Петар Дунав код Новога (Новиград) и Понтине (садашњи Никопољ), но буде скоро сатрвен. Маврикије буде принуђен, да опет узме Приска, који идућег лета уз Дунав марширајући дође у горњу Мисију. Бојан, држећи у својој власти скоро све побрежне градове, изјави, да је марш Присков повреда уговореног мира па пређе преко Саве, заузме Сингидун, (Београд), поруши га, и становнике одведе у Панонију. Преко лета године 599 упадне пак у Босну поруши преко 40 градова и земљу опусти. Приск не могући му ништа, и сâм се врати на зимниште у Тракију.

Ал се Обри спремаше на озбиљнију војну.

Још о Фебруару године 600 пребаце се Обри код Новога (Novae) у Доњу Мисију, заузму сву малу Скитију (Добручу) и опседну *Томе* на Црноме мору. Приск похита на одбрану града, а Коментијол низ Јетру, да Обрима повраt осече. Бојан пак напусти опсаду Томе и пође Јетри, потуче Коментијола, пређе Балкан на Шипки и

потера Византинце до *Друзипаре*, опет на Црноморскоме брегу. Престрављени становници гњиле Византије од оваке близине непријатеља до престонице, пристану уз цара, да посланике за мир пошље. Мир се и уговори, по коме Византија повиси Обрима за 20000 златица годишње досадањи свој данак, и Доњи Дунав остане границом на овој страни. —

* * *

Овај део војишта Доњо-дунавскога, у оба Подунавља, положајем својим и ако је у средини, мање је удесан, да спроводи какву струју к југу и к северу, него је више згодан да у својој протекцији одржи покрајине на истоку и западу.

Незгода ова стоји поглавито у географијскоме створу тих предела северно и јужно од њега.

Ширина севернога Подунавља, од Дунава до Алпа Запланинских, овде је највећа, и досеже меру од 220 км. док је на сваком другом месту тек 150 км. Као операцијска пруга према томе ова бразда, због те дужине не може конкурисати са другима, које су краће, ако у другом погледу не би какве преваге имала.

Овако стоји и пруга уз Јетру у јужном Подунављу.

Но и остали услови не повећавају значај њен.

Алпи Запланински у овом дѐлу војишта и ако имају неколико важних прелаза, и који изводе колону одмах у долину Запланинске Алуте, у питому жупу *Брашово* (Burzenland); ал се исти ови

прелази и лако могу бранити, и без велике мук[illegible] прелазак закратити, и тиме наступање устукнути[illegible]

У јужном Подунављу планина Балкан на ово[illegible] је де́лу војишта, највиши, најмучнији и за прела[illegible] најнеудеснији. Вазда чувени прелаз *Шипке* и ак[illegible] доводи северну колону у питому жупу *Загора* (из[illegible] ворна Тунџа), ал даљем наступању на пут стај[illegible] са Балканом упоредни огранци *Средње Горе*, ра[illegible] двајајући Тунџу од Марице, коју врло поспешн[illegible] брани и доња Марица, и горња Струма.

При озбиљнијима и већима операцијама дак[illegible] по овоме војишту, ова меридијанска бразда [illegible] средњем делу истога војишта, ретко би била оп[illegible]е-рацијска пруга *првога* ранга.

Што су пак у ранија времена, поглавито [illegible] сеобној периоди, велике војске и опет овуда чес[illegible] надирале, то стојаше нарочито до околности, кој[illegible] за онда даваше овој прузи већега значаја, а особито с обзиром на захтеве и тежње ондашњих операција.

Као и сада, тако су и онда, питоме жупе и бога́та места, била ме́та већини ратних операција; ал онда још у толико пре, што тадашње војске, војске сеобних племена, не носише са собом све потребне спреме, него их издржаваше земље, на које наиђоше, а често крајинише и војштише и само ради издржања свога.

А тада Јетра беше богати крај. На средини ове доста житне, ал поглавито сточне подгорине стојаше знаменити трг *Никопољ* — Nicopolis ad Haemum, сада Никуп, северно од Трнова —, који

Средњи је део најважнији, само за оба П[illegible]
дунавља. —

Западни део

Општи поглед

Западни део војишта доњодунавскога утицајем својим са свим се разликује од оба друга дѐла истога војишта.

Источни део утиче поглавито на одношаје најдоњег Дунава према полостровском окрајку нашега полострова, утиснутом измеђ расточеног Дунава и Црнога мора, и према најближој нам покрајини неизмерне Сарматије.

Средњи део држи у протекцији поглавито оба подунавља овога војишта, и узима улогу моста за одношаје Полострова према Запланинској.

И једно и друго све у првом реду.

Иначе, и *источни* и *средњи* део овога доњодунавскога војишта својим географијским положајем позвани су, да осим поменутих локалних фукција, спроводе сваку струју са полострова поглавито у *Сарматију*, и да супрот северних струја заштићава нарочито *источну половину* полострова.

Али *западни* део доњодунавскога војишта има богатију задаћу.

На истоку везујући се *Олтом* — *Алутом* — и *Видом* с осталим војиштем, западни је део од свуда а у полукругу омеђен високим планинама, које га као зидом одвајају од суседних покрајина,

и према томе изгледа, као да је сва фукција, коју имати може, упућена на *исток, низ* Дунав.

Но није тако.

Налазећи се уз лево крило нашега полострова, које поглавито утиче на *западну половину* полострова, и допирући до велебне међе, која тако увиђавно и осетно предваја цело наше полострово на две огромне половине не само у погледу на сам састав полострова, него и у смислу и у одношајима према осталој Европи, — овај део доњодунавскога војишта природно утиче и на одношаје те *западне* половине полострова, дакле и на функције *левога* крила *целога* полострова.

Ова карактерна црта његова даје му значаја далеко већега и надмашнијега, него што имају остâли делови војишта, коме припада.

Као и источни и средњи део доњега Дунава, маскирајући знатан део полострова, овај западни део својима многима комуникацијама, па и ако не најудобнијима, а које га везују и за Србију и за Банат — он може да агира, и то крепко да агира, не само на све операцијске правце, који њега самог укрштају и пресецају, него и на највећу и најважнију, а суседну му, операцијску пругу *моравску*, која Европу изводи на „Оријент“, и која Леванту спроводи у централну Европу.

Кад би и овлаш претурали листове јужно Европске хисторије, поглавито хисторије оних ратова измеђ Аустрије и Турске, ми би скоро на сваком листу видели, да се тај предео, којим се доњодунавско војиште додирује са средњедунав-

ским и моравским, и онда, кад главна операцијска зона по даље од њих бијаше, — спомиње увек при свима операцијама, које је предузимао тај рат између Турске и Аустрије.

Јер није лако ни замислити какву војску, која би се у операције ангажовала том моравском пругом, да она у исто доба не прошири своје операције и до почéла доњег Дунава, те да тиме обезбеди крило истој својој главној операцијској прузи.

Кад је Лудвик Баденски срећном битком баточинском устукнуо назад глупо вођену турску силу, и кад је ова по готову ненадна поспеха пронела заставу аустријску с Мораве на Нишаву, ми у његовима стратигијскима диспозицијама без прекида налазимо не само овлашан спомен, него и озбиљну бригу о Новоме граду (тако се за онда звао ново подигнути кладовски град Вишеслав, на самом ждрелу дунавском), и о Видину, који оба не припадаше војишту моравскоме..

Јер је лако појмити, и ствар је веома јасна, да појачи део војске, размештен на западном фронту војишта о коме говоримо, заиста може не само у бригу бацити него и са свим парализати све покрете оној војсци на операцијској моравској прузи. —

Стратигијска важност

Овакав географијски положај западног дéла доњодунавскога војишта даје му дакле страти-

гијски значај не само другачи, него и безупоредно претежнији од онога, какав имају остали делови истога војишта.

На сточку утицаја са свију страна у около, овде је, и често и дуго, био стицај и различних народа скоро исто онако, као што ледени Алпи и данас чине тромеђу трима најважнијима и огромнима племенима европским.

Овде, на најважнијем ждрелу велебног Дунава, на почелу доњега Дунава, на темену планинскога лука војишта доњодунавскога ту је најчешће бивао стицај свакојаких племена, међа различних држава; па је ту и сада додир од пет различних предела, од четири различне државе, од три различна народа.

Овде на Дунав излазе и *Ердељ*, и *Банат*, и *мала Влашка*, и *Трибалија*, и аврелијанова *Дакија;* овде се сучељавају и *Угарска*, и *Румуњска*, и *Србија* и *Бугарска;* овде се додирују и *Срби*, и *Румуни* и *Угри*.

Овде се дакле не укршта само планина са планином, и долина са долином, него и држава са државом, и народ са народом. Географијско-физичка особина овде је уродила и географијско-политичким фактом, а обоје географијско-стратигијском функцијом.

Овај дакле *најзападнији* део *источног* крила од фронта нашега полострова према Европи, сасвим улази и меша се са функцијама *најисточнијег* дела *западног* крила истога фронта.

Према овоме, и ако дунавско ждрело цео наш

северни фронт предваја на две половине са разним функцијама, опет оно спајајући их обе у самом себи, може се узети као да је центар целом фронту. Па, пошто оно својим физичким створом не може годити ни браничком ни нападном фронту онако, како то чини центар тактичкога фронта дакле, и ако не може да води главну колону која оперира увек најглавнијом операцијском пругом, — то опет оно у себи, а због положаја географијскога, и због значаја, који му даде разноврстна утиченост његова, има довољно и услова и узрока, да буде као стожером базису десно и лево, и да у осетној мери одлучује судбином операцијских праваца, што су у домашају његовом.

Ово ждрело дунавско, које као трокрилна вратница, изводи комуникације у три стране света, у три различне земље, по томе је и принципални браник и капитална основа за све три ове различне земље, и за сва три ова различна правца; те с тога објашити га, и имати га у власти, то је животни услов за сваку озбиљну одбрану на овој страни.

Потреба, која је скоро једнака за све три земље, а нарочито за обе половине северног фронта нашег полострова, и изазвала је овај оригинални стратигијски значај, какав је вазда имало и сада још има, а некад још више може имати ждрело дунавско.

Као живе страже овом трокраком прелазу стоје градови *Оршава* (са Островцем) на панон-

браничке крепости, за операције са запада к истоку и обратно, те је с тога и природном међом малој и великој Влашкој.

Северну међу овоме војишту чини планински гребен, који, протежући се од истока на запад, са целом својом висином, и не губећи скоро нигде карактер планински, упире у Дунав стрмо, осечено, затворно.

За пролаз у пределе северно од тога планинскога хрпта, има само *троја врата:*

на Бојцу *(Ротентурм)*, кроз која пролази и Олта из Запланинске;

на *Вукан*, кроз која, опет отуда, избија Шил;

и на *Черну*, уз обалу самога Дунава.

Прва два пролаза, *Бојца* и *Вукан* то су врата за *непосредне* одношаје Румуњске равнице са Запланинском; али *Черна* врши *две* службе. Пролаз на Черну не везује само равницу румуњску за Ердељ, као што то чини Ротентурм и Вукан, него он води из Румуњске, или из Србије, још и у Банат, исто онако, као што кроз овај пролаз иде струја са севера и у Румуњску, дакле у северно, и у Србију и Бугарску, дакле у јужно подунавље.

Он јаши и на планини и на реци.

Јужно подунавље

Са свим симетријски с овим, стоји и јужна половина овога дела, о коме говоримо.

Река *Вид*, која чини међу овоме крају према истоку, истина није својим сливом, колико Јетра, нити својим коритом, колико Искра; али она извире у подини онога важнога чвора планинскога од кога се одвајају три најглавнија хрпта у источној половини полострова, и то на исток једноставни, врлетни, па и ако не Бог зна колико високи, али на присоју своме много стрмени *Балкан;* на запад исто тако висока и врлетна и исто тако мало прелазна *Стара планина;* на југ пак почело *Родопе* за јужне пределе веома важне планине.

Као на северу Алпи Запланински, тако овде Стара планина, као два огромна сегмента, оба теже и тегле један другоме, да саставе онај планински лук, који чини јужну, западну и северну међу овој големој жупи, средом које тече велебни Истар, запенушени наставак пређе зеленог Дунава. И као Алпи Запланински, још јаче и кршније крајњи огранци Старе планине, са Мирочем, високом планином, окидају се у Дунав стрмом литицом штрбог, преко 500 метара над Дунавом израслога Штрпца.

Али са Старе планине, а особито од поменутога чвора, одбијају се и попречни огранци к северу, и пружајући се са смањеном висином, обраслом облином, упоредно са рекама, које у Дунав теку, они припиру у таласе дунавске прилично високо и доста стрмо, — надмашујући леве брегове широкога Дунава.

Све ове брђанске грéде, а нарочито обе Ви-

дове, не као помеђине Румуњских река, имају силество добрих положаја за одбрану, чега у северном подунављу нема.

Не само дакле географијски положај, него и топографијски створ овога јужнога подунавља, надмашујући у овоме смислу степски карактер севернога подунавља, допуњује браничку крепост. Старој планини, у колико ова у том погледу лошије стоји од Алпа Запланинских.

И док у северном подунављу Олта, више својом величином, него другим чим, добива права, да буде међом малој Влашкој према истоку, дотле у јужном подунављу Вид поглавито топографијским створом својих брђанских греда беше природном међом горњој Мисији, кашње Аврелијановој Дакији.

*

Но цело ово *Јужно* подунавље у овом западном дéлу Доњодунавскога војишта, осим ове, има још једну особину, какву северно подунавље нема, а које даје нарочите стратигијске премоћи јужноме.

Северно подунавље са свима својима прелазима преко планине, која му је на северу, долази поглавито у додир са Запланинском, са земљом, која и ако има својим географијском положајем, и својим топографијским створом огромнога војнога значаја, опет се не може мерити својим стратигијским функцијама са онима које пресуђују судбину веће земље од ње, Запланинска је

изредан бастијон, који крепко чува и брани средњи Дунав од ове стране; Запланинска је и изредан ослонац нападним операцијама на горњу и средњу Тису, те и на одељке средњега Дунава. Али Запланинска не влада ни средњим ни доњим Дунавом, нити она може да спречи инвазију на средњу Европу.

Јужно пак подунавље, ово о коме говоримо, скоро са свима својима прелазима преко планине, која му је на југу, долази у непосредни додир са *западном* половином полострова, и излази на ону светсковажну операцијску бразду, која везује Европу за Леванту.

А ово је значај ненадмашан.

Па и онај једини пролаз уз Черну, кроз који северно подунавље долази у Банат, и оно више годи стратигијскима тенденцијама јужног него северног подунавља. И тај пролаз значајнији је за одношаје средњег Дунава према *источној* половини полострова, него што би наше полострово нужно било послужити се за своје одношаје према Европи тим пролазом дунавског ждрела.

* * *

Општи, а овако велики значај, који дајемо овом западном дѐлу доњодунавског војишта, и који поглавито стоји у његовој карактеристичкој особини, што *унакрст* везује *обоја* крила *оба* фронта, — тај значај и та његова стратигијска вредност није ствар нова, нити је све то неодрешно везано за политичке границе ових крајева.

Његову важност прознао је и одмах увидео сваки, који је ногом на њега стао, и историја нам непомитно сведочи, како се сваки народ и свака војска умела њоме користити, кад год је ма каква тежња северна потеглила нашем југу. Нарочито је важну улогу имао овај крај онда, кад је тисућогодишња култура старих народа уступала место младоме животу нових народа.

Римска држава још није била пала, али је под теретом саме своје величине јако малаксала. Испевши се на врхунац славе и културе, она је, као оно сазрела воћка, по самим природним а непромењивим законима, морала загњилити, отрулити и пасти, као оно дотрајили горун, што се у планини свали, да својом трулином гоји и храни друге нове горске изданке.

Оне блиставе луче ума и духа, оне валичаставне слике срца и карактера људског, ишчезазавају са хоризонта, као рујеви зраци вечерњега сунца, и онако витешки и племенито упаљена свећа старих народа сад је већ нагло догоревала. А кроза сутоњ угашеног дана појављују се нове, тамне и неразговетне слике другога досад незнанога живота, да се вију око скупих развалина, и да лебде над сагњилелим поприштем ранијих векова.

Оно сјајно доба хисторије рода човечијега давно је на заходу своме; они недомашни поборници на светскоме попришту већ су минули; толиким трудом створено друштво људско изумрло

је; вековима грађене установе друштвене истајаше се; па и оне челичне фаланге Александрове и крилати легијони Цезарови посташе само скелети помрлих јунака.

Цео се живот старога времена уступа другима, који досад у незнану боравише.

И бујној снази ових поноћних дошљака, и плахој навали ових даљних дивљака, нити се могаше да одупре чврста и досад непомична фаланга, нити их могаше да растера хитри и пређе непобедни легијон, — јер је био већ истајао онај дух, који је и фалангу и легијон оживљавао.

Неослабљени уживањем културнога света, неоскрнављени кварежом Рима и Византије, долазе сад нови народи не само као строгом судбином намењени наследници, него и као каштига за небројне погрешке овом дотрајалом нараштају.

Али, — и ненапојени науком ранијим векова, и неосветљени искуством старијих колена, — својом тешком ногом погазише без обзира и све скупе споменике и људскога ума и врлине, и друштвене размажености и покора.

Са зверском похлапом, са дивљим бесом прелеташе нови народи преко драгоцених развалина скупе питомине, — не хајући за морална блага ових класичких земаља, нити их могаше да обуставе оне дивне и поучне слике њима непознате прошлости.

Но неразумевајући плодове дојакошњег људског труда, и непојимајући ни узвишеност досадањег рада ни тешкошћу старих творевина, —

они беху припуђени, по сталоженој бујици своје природне им навале, да из самих себе из нова развијају клицу човечанства, да сами собом крче стазу за нову културу, — јер стари путеви, којима сад уништени нараштаји иђаху, беху зарасли крвавим троскотом.

По гдекоје варнице старога ума, по гдекоје искре некадашње памети, — ма да су и врцале по тамој ноћи новога варварства, — опет је морало протећи много столећа, докле их нови народи разумеше, а још више векова, докле нови нараштаји дорастеше до неког ступња самотворне културе! —

*

По пропасти западне царевине, изузимајући источну, где су још тињали последњи избоји старе културе, ал зато у већој мери јагрила поквареност презрелог нараштаја, — скоро сва Европа беше у пустоши и дивљини. Непрегледна згаришта, неизбројне развалине, непрејездне пустиње — бележиле су пут, куда је пројурила струја себних народа и зла судбина овога времена. Плуг и алати људске вредноће налазише се само у дрхатној руци немоћног побеђеника; нови господари војеваше, и живеше од зноја робова и сужњика ове злокобне земље. Споменици вештине и вредноће изчезоше; богати градови, извори вишег људског образовања, лежаше у праху, и пола Европе бејаше само утрина и табориште скитачким сарматским хордама Атилиним.

А све те сеобне струје, све те дивље навале, сви ти поробни походи, projурише преко нашега полострова!

Сви остали крајеви Европе, жупе и питоме и зиратне, не осетише сву жестину и тежину потреса, који донесе сеоба нових народа. На неке пределе наиђоше и прегазише их једни народи, на друге други. а на неке никоји. Ал наше полострово газише, пустошише и робише сви народи, који се ма и метеорно на европскоме копну чуше ил видеше.

Тако зла судбина беше постигла наше полострово!

Да и не спомињемо овде, раније испричани холуј, кад оно Кјелти прегазише и поробише и Трибалију, и Илирију, и Македонију и Тесалију; — у оно време, кад у раскалашном Риму не мислише и не бринуше се о ничем другом, већ о забавама и циркусима; кад се унуке Лукрецијине, Клелијине[90]) и Виргинијине, сад у млеку купане госпође римских дворова, усхићиваше пушењем топле крви, што по циркуси на њихово задовољство проливаше ропски гладијатори, атлетски синови афричких брегова; и у оно време, кад унуци Грахови, Брутови и Регулови, сада питомци чувене улице Субурске, уживаше у грозноме призору, очајне борбе са дивљи зверови на смрт осуђених невољника; у то дакле време нагрташе на источни Рим она смртоносна струја, која ће на скоро иза тога и овој западној Византији погибије донети.

Још у години 237 прегазише Готи Мисију. Али нарочито од Константина великог па до Теодосија I, северна половина полострова претрпела је силне потресе и промене. „Словенске и скитске чете скоро без прекида упадаше у византинске покрајине, и побркаше све односаје ових римских предела. Ништа их не могаше да уздржи, ништа државу од њих да̂ заклони. И пошто су ови налети, и ове навале, не само све северне покрајине, обе Мисије, него и Тракију и Македонију и Тесалију, опустиле и поробиле, и земљорадња — животни услов опстанка — у тима земљама угину, — онда Теодосије I, понуди истима Готима, ма да су у ратовима доста ослабили, и ма да их је и са̂м неколико побеђивао — да се у Тракији, Дакији (новој), и Мисијама наста̂не, с правом на сва грађанска одличија, и на сва државна места у царевини.

„Готи приме понуду, и одмах опустела места оживе. Из рушевина и развалина поникоше понова градови и села; родна а погажена поља наново се заталасају богатим родом; и у земљама јужно од Дунава разви се нов живот. Нова, словенска имена од градова и села, од брда и река, почињу већ сада ницати. И то је све почело још године 382. Кашње населе Готи и друге области", а царство од њих доби 40,000 војника.

Но то није могло царевину смирити. Нови елементи изазваше и нове догађаје. А руља нових народа наваљиваше уступице једна за другом, и

то тако трајаше све до цара Ираклија. Истина Јустинијан, „поред све навале са севера словенских племена“, опет могаше помоћу својих витешких војвода, нарочито земљака му Велизара, да Африку од Вандала, и Италију од Гота поврати; али не могаше од византинских северних граница „Хуне, Славине и Анте“ да одврати, који сваке године налеташе и пустошише, поред горе побројаних земаља, још и Илирију и Грчку, и северну Италију.

Ово овако трајаше пуних пет векова!

* * *

За цело то дуго време народне навале, нарочито сеобе словенских племена, која под најразличнијим именима а често и под несловенском управом стасаваше на границе византинске, — за цело то петвековно време несавладне вреве народне, — овај западни део доњодунавскога војишта беше крвавим мостом свима тима тако шаренима покретима.

Стара Дакија, која обухваташе данашње земље: Молдавију, Влашку, Ердељ и Банат, већ је давно била притиснута и препуњена новима народима, и Марко Аврелије, преселив отуд римске подајнике на десни брег нашега Дунава (године 273) начинио је овде другу Дакију *(Dacia Aureliana)*, подељену у подунавску или побрежну *(ripensis)* и унутарњу или Међуземску *(mediterranea)*, μεσόγαια).

Ова *Dacia ripensis* која од времена Константина великог, припадаше Илирији, не беше ништа

друго, него јужно подунавље овог нашег војишта, о коме говоримо, и раздвајаше је од северног подунавља, тадашње, *Славиније румуњске* (Slavinium romanense[91]) потоњег северинског Баната, кашње мале Влашке) — дебели Дунав.

Главнија места на дунавском брегу беху јој Egeta (испод Кладова), Aquae (Ἄκυς више Брзе), Dorticum (Прахово), Bononia (Видин), Ratiaria (Рача, Арчер), Almus (Лом) и Utus (ушће Вида); а у унутарњости још и Castra Martis (Кула).

За одбрану ове међе која захваташе од Егете до Вида, војвода (Δοὺξ) побрежне Дакије имађаше на расположењу више војске, него суседне му војводе. Тако само у дунавским градовима беше му смештено 900 коњаника и 10000 пешака, и уз то још имађаше две флоте: у Егети и Рачи.

Столица овој области и његовом штабу била је Рача (Ratiaria).

Некадашња Трибалија, која је на истоку допирала била до реке Искре (Οἰσκοσ) — потоња Мисија горња (Moesia superior), која захваташе тек до реке Чибре (Ciabrus), — пошто је одвојила и дала свој најисточнији део новосклопљеној Дакији, — она од Егете па на више добије име Прве Мисије [Moesia prima] јер од Вида па на исток пређашња доња Мисија (Moesia inferion) прозове се друга Мисија (Moesia secunda)], задржав и сада ко и пре себи за столицу Viminacium.

Као прва до Дакије, а кроз коју пролазаше струја из Пононије за Тракију, била је такођер добро поседнута војском.

Главни јој градови на Дунаву беху Singidunum (Београд), Tricornium (Ритопек), Margum (Кулич на ушћу Мораве), Viminacium (Косталац на ушћу Млаве), Cuppae (Градиште), Novae (Голубац) Taliata (испод доњег Милановца), и у унутрашњости Gratiana (на Млави) и Horreum Margi (за српско доба Рâвни, за турско Köpri-han, данашња Ћуприја).

Под војводом ове Мисије беше у подунавским касарнама (φυλακτήρια) које у исто доба служише и као страже, 800 коњице и 7000 пешадије.

И Мисија ова имађаше две флоте. Дунавска (classis istrica) становаше у Виминацију, а Моравска (classis stradensis) у Маргуму, но која је по потреби пловила и Моравом до Хореума.

За потребу парочито ове две области беху три фабрике оружја: у Рачи (Ratiaria), у Маргуму (Кулуч), и у Нишу.

За обичне прилике ова би војска била сасвим довољна. Али сада прилике не беху обичне.

У ово доба у овима земљама бејаше византинска само влада, ал не и земља. Скоро све области нашега полострова сад већ беху више готске и славинске него римске. Готи, Славини Анти, и друга различна племена прекрилила су све земље, у које се поступице насељаваше, и само још по градовима уз власт бејаше по некоји старији Римљани.

Ал и то још није све.

Иза граница римских на овој страни, у пространим покрајинама с оне стране Дунава, бора-

више иста племена, која се у царевини населила била, а долазаше и друга из севернијих и источнијих предела. Ова племена нагрташе амо, и стасаваше на границу римску исто онако, као и она која је раније заузеше; и борба око огњишта, око новог боравишта, трајала је без прекида, између староседеоца и дошљака, и између дошљака и нових стижâна.

Па и то не беше још све.

И дуго господство дотужа. Онâ енергија, која је господство стварала, òна у дугом благовању омекша размази се, и падне у беспослице. И раскалашни Византинци, у циркусу на модру и зелену партију подељени, више се бринуше о успеху своје партије, него о безбедности земље. Грабећи се о столице, које доношаху обиље без труда и муке, уступаше старешинска места у војсци новима становницима, кад год је ваљало из престôнице на бојиште поћи. Тако се десило, да највећи број војвода и других старешина војних, а због овога и млоги цареви, већ беху не Римљани, не Грци, него синови амо досељених дошљака од истих племена, која заузимаше сада области римске, и која још стасаваше на границу царевине.

Имена Управда, Негослав, Годислав, Велизар, Хвалибуд, Драгаш, довољно доказују, како брзо на површину изиђоше и Неримљани и Негрци, да и не разбирамо за још већи број оних, чија је народност именом латинским потрвена, као што је Aurelianus, Maximinus, Jovianus и т. д.

А ове војводе и ови цареви, ма како хтели

да одрже сјајност и моћ некадашње царевине, имађаше и разлога и рачуна, да често годе и захтевима сродних им племена, јер тиме и свој лични положај жељаше да обезбеде, и сродном племену хоћаше да помогну.

Овакво је стање било у царевини за све време ове дуге борбе, која се водила и у границама византинске владавине, и на границама њеним, све од ушћа Дунава па уз Дунав преко Панониjе до равница Ломбардијских.

И било је сасвим наравно, да у оном крају, на коме се укрштају најразличнији правци севера и југа, да је ту било и по најчешћих сукоба измеђ тражења нове домовине, и одржања старога кућишта.

А то је на земљишту овог западног дела доњодунавскога војишта.

И Готи и Хуни, и Обри и Славини, и Венди, и Анти, и свакојаки мали и велики народи, газише Олту и Вид, бродише Трибалски Дунав, и робише, и пленише, и зобаше земље Дакијске и Мисијске. И Ratiaria и Bononia, и Egeta, и сви остали градови и тргови овога моста између старе и нове Дакије, измеђ простране Панониjе и обе Мисије, једнако се из праха подизаше и наново у развале распадаше.

Овуда јездише и једни и други Готи; овуда прођоше Батомирове хорде хунске; овуда прелеташе Бојанове чете обарске; овуда вођаше Драгаш своје Славине, па је овде и Хвалибуд, (?) основао Антима нову домовину — поред све

јуначке одбране византијских војвода Негослава или Негоша и чувенога Велизара.

Но то све давно бијаше.

Да се померимо за једну тисућу година ближе.

* * *

У XV веку на југоистоку европском стајаху две јаке државе једна према другој: Турска и Угарска.

Турска, у перијоди свога ширења, више из похлапе за пленом него из разлога државног, жељаше да овлада богатом и пространом низијом средњега Дунава, која бијаше срце угарске државе А Угарска, на почелу своје сваковрстне декаденције, више из заноса ритерско-религијског него из потребе политичке сигурности, утркиваше се са хордама османлијским по покрајинама једне и друге владавине.

Граничећи се једна са другом на Сави и српском Дунаву, њихова гранична бразда цепаше се од Ђердапа на двоје, те Дунав, чинећи границу Турској, навијаше десно, обухватајући богату равницу старе Дакије с југа, а Алпи Запланински, чинећи границу Угарској, одбијаше се лево, обимајући исту низију са севера.

На овај начин остајаше измеђ Турске и Угарске границе овде једна празнина, и богата, и лепа, и угодна, која на изменце припадаше час једној, час другој држави, некада обема у један пут, а некад ни једној од њих.

Овај интересантан хисторијски факт беше просто последица географско-политичког положаја ових крајева, и стратигијско-политичке тежње како јужне и северне јаке државе, које стојаху једна према другој као убојни конкуренти за јабуку златну, тако исто и на вечиту борбу за опстанак осуђене њихове помеђине, коју обе као свој плен сматраше.

Влашка, орканом шибани брод, који се очајно колебаше по сред запенушених таласа оба смртоносна јој мо̀ра, борила се и довитно и витешки са животом и смрћу, и привијаше се час једној час опет другој овој сили, које је обе без пожале растрзаше.

У тој тешкој и мучној борби, овај западни део доњодунавскога војишта имађаше ту незавидну улогу, да буде и крвавим разбојиштем својим и суседским, и злокобним мостом измеђ оба своја крвника.

Но у ово доба и Мохамед II, султан турски, и Матија Корвин, краљ угарски, забављаше се на другој страни.

Опијен славом освојеног Цариграда, Мохамед није могао трпети, да у једном крају простране му царевине ђаурин има гњезда својега.

А на белој стени прослављене Кроје, коју онако витешки брањаше Кастриотић Ђорђе,[92]) вила се сада застава Светога Марка.

И Жабљак, и Дриваст, и Љеш и Скадар, припадаше поноситој госпођи морској, општини Млетачкој.

И силна војска јездијаше од Румелије на Средац, и прѐгази питома поља Вардара и Дрима, и паде под зидине Скадра на Бојани.

Крвава Кроја истина дȁде кључеве, ал ȍчува витешке части своје. А Жабљак, и Дриваст и Љеш заузеше Турци. Само још Скадар пркоси дрско — махнитој сили Мохамедовој. Потоњи господар питоме Зете, Ђорђе Балшић, искупио га беше од Мурата II прелепом цуром, несрећном рођаком својом, Јеленом, али га мораде тужан да заложи јачима Млечанима.

Сто хиљада војске покрило беше поље Скадарско, а других сто хиљада окитило хумове околне. На дан Марије Магдалене и Светога Пантелије (године 1478) ломило се небо од пуцњаве земске, и дрхтала брда од потреса громког. Али витешки становници витешки бране огњиште своје. И већ паде силна крв, и већ погибе силни витез, и Турци не узеше Скадар. Тако јуначки брањаше Срби мletачку заставу.

И не могоше им досадити ни одважни првоборци под наследним војводом Али-бегом Михаиловићем, пашом смедеревским; ни бесни витезови брата му Искендера, санџак-бега босанскога; ни хитра коњица светлооког Малковића,[93]) санџак-бега од Србије; ни војнички таленат Арбанаса Дауд-паше, бега румилијског, ни тешки, до сада нечувени топови 1300-фунтови, који грозније од грома на град грмише, и куле витешке ломом засипаше; — не могаше им наудити ни Турци ни Потурице.

А примиче се већ и непогодна јесен.

И Султан Мухамед, и беглербег анатолијски, и многи други бегови османлијски пођу дома. Али грозне паликуће неситих паша, и на робље похлапни бегови варварских хордија, расплине се по северним крајевима суседних земаља, пређу врлетну Купу, прегазе и питому Сочу, и пленише, и палише, и робише по Далмацији, Хрватској, Крајини, Корушкој и Стајарској.

Крајем Јануара 1479 предаду Млечани непобедни Скадар Турцима. На Митров-дан исте године славише „срећни“ Млетци мир са Мохамедом а турска војска спремаше се на другу страну.

Док су Зећани за Млечане мејдан делили с Турцима, угарски краљ расправљаше се са Чешком и Пољском.

После многих зађевица и с једном и с другом, и после узалудног покушаја, да он после Ђорђа Пођебрадског прими чешку круну, — на светога Николу 1478, у Холомицу помири се краљ Матија са новим чешким краљем Владиславом, задовољив се Моравском и Слеском, а у Априлу 1479, пред светковину Млетачку, и с оцем његовим, пољским краљем Казимиром.

Налетање турско на Крајину и Корушку, а за тим и на Славонију па и Срем, задаваше му озбиљне бриге. Али се Матија имађаше да боји и за равни Банат. Зато похита, те потврди на деспотско достојанство над Србима у Срему и Славонији, свог личног пријатеља „деспота рашког“ Вука,[94]) јуначког сина Гргура витешког; а

свога из младости друга, и сродника Вуковог, Павла, чувеног јунака „највећег војводу свога времена“, који се особито одликоваше и талентом, и јунаштвом, и снагом, у ратовима против Лешке и Чешке, а поглавито против цара Немачког Фердинанда, — Краљ Матија постави грофом Темишварским, и господаром Јанопољским, па му у управу преда и Банат Северински. Од реке Олте, која одваја малу од велике Влашке, па уз Дунав све до Титеља, и уз Тису до мутног Мориша и белог Кереша, сав тај огромни простор угарског пограничја с Турском, држаше у својој крепкој и витешкој руци прослављени јунак Кнез Павал Бранковић.

Али, и ако се краљ Матија зваше господаром северинског Баната, опет зато северински Банат не брojаше се у Угарску.

Дунав до Ђердапа, па после Алпи Запланински, то беше пра̑ва међа угарска према југу.

А Турци смераше на Запланинску.

Турци нису били сколастици; ал су у толико боље разумевали природу.

Запланинска је најјачи бастијон, који средњи Дунав брани од доњега. Она није мртав зид, који као преграда само чува од налета; она је тврђава, која бранећи и држи, и која заузета осваја околину. Алпи могу бранити земљиште своје, ал не могу господарити њиме. Запланинска пак, имајући одлучне крепости, да позадне крајеве очува од налета с југа, има и ту одличну врлину, да у својој власти може држати сав предео до Тисе.

То су разумевали Турци, па преброде Дунав, и уђу у малу Влашку.

Но као свуда тада у около, тако и у Влашкој не беше слоге и чврстине. Чудо од човека, страшило и Влаха и Турака, па ужас и за самога Мохамеда, — влашки војвода Владислав (Влад), који би можда једини кадар био, да на браник стане варварској сили, и ако је као заточник угарски у Београду, за кратко време повратио се био на престо влашки, сада беше под земљом. И брат му Радул, који као непријатељ његов иза њега дође, у брзо погине од руке Молдавскога војводе Стефана, који заузме и Влашку и Северински Банат, утврди Краљево, Букурешт и Фокшан, па намести за војводу свога бољара Ципулиша.

Али Ципулиш не беше кадар да закрати Турцима ни прелаз преко Дунава, ни пролаз кроз његову земљу.

Ето такве беху прилике на Југу од Угарске, кад 40.000 (по неким и 100.000) Мохамедове војске нагрне преко лета 1479 кроза Славинију романску, и преко Бојца уђе у Запланинску. Ову голему војску водише најбоље турске војводе у Европи. Ту беше, као главни заповедник, Али бег Михаиловић, паша смедеревски, и брат му Искендер, санџак-бег босански, и с њиме Бали-бег син чувеног Малковића.

Војвода Запланински Стеван Батор прибере што журније своју војску, а позове у помоћ побратима свога, познатог војводу јунака, грофа Темишварског кнеза Павла.

13. Октобра стајаше Батор на Жибету (Хлебном пољу Kenyer mezö) близу Бјеграда (Karlsburg). На левом крилу беху Саси, а иза њих Власи; На десном крилу Сикули (Секлери), а иза њих Мађари; у средини Батор са тешком коњицом и са четама владике Геребића.

Војска се помо̀ли Богу, причести се, и један другом закуну да узмицат неће.

Турци се примицаше бесно и холујно и војске се сударе. Лево крило у првом почетку буде потиснуто и натерано на Мориш, а на скоро устукне назад и десно крило. Јуначки Батор прибираше разбегле војнике, бораше се лавовски, и допадне тешких рана.

Турци ликоваше већ о победи светлој, а Срба још нема!

Ал је далеко Банат Темишварски, а лоши путови, који амо воде.

На једанпут усред окршаја загрми витешки глас: „Баторе, брате, јеси ли жив?“ и пет тисућа најхрабријих коњика у мах улете међ крваве Турке.

И наста фијук мача и сабаља, и наста хука од људи и коња, и просу се врела крв по пољу зеленом. Победа сјајна, која кићаше мало пре бесомучне Турке, сад увенча славно витешког Бранковића и његове Србље.

30.000 лешева покриваше Хлебно поље, а нови Херкул Павао играше с Турчином у зуби око лешевног стола победне вечере.

Заиста, до онда а и кашње у хисторији је-

динствени пример, да битку пресуђује војска, која из далека путујући нити знађаше дан боја, нити знађаше место бојишта, а која стиже на бојиште по сред окршаја и у најодсуднијем тренутку, па још уз то не само да преотима од непријатеља већ изборене венце победе, него га и до ноге побија и у прах сатире.

Као пре 27 година Мешид-бега Србин Сибињанин Јанко, прослављени отац краља Матије, тако сад Али-бега сатре и потуче Србин Павле, врховни војвода угарскога краља, — само што Али бег срећан беше, те могаде барем са̂м и преобучен да умакне преко планине на Дунав.

Овако, онда *Јанко* а сада *Павле, оба са Србима*, одбранише Угарској њен источни бастијон, лепу Запланинску.

* * *

У стратигији, географијски елеменат, као једини непромењиви, најпретежнији је. Њега познавати, али познавати и на крупно и на ситно, познавати га по целој његовој физиогномији, по створу и животу, — задатак је први за свакога војводу. Ко није во̂љан, или није сти̂жан, или није кадар, да прозна интензитет географијскога утицаја, томе ће цела стратигијска концепција изнемоћи у оном тренутку, кад се он највећем успеху од свога напора нада.

Но не само географијски, — и други елементи агирају при операцијама ратним, често пресудно.

Прилике политичке, затим етнографске, — и не помињући икономне и административне, које су при општем сматрању само потребни комплементи, — могу у рату, а на диспозиције стратигијске, показати врло често јаке премоћи.

А сви ови елементи, који имају таквог јаког утицаја стратигијског, налазе се на овоме крају, о коме говоримо, прибрани у једно. Као што смо напред наговестили, овде се додирују пет различних *йредела* (елеменат *географијски*), четири различне *државе* (— елеменат *йолийички*), три различна *народа* (— елеменат *ейнографијски*). Случај веома редак на нашој континенти, и од значаја врло великог.

Истина, сви ови побројани елементи не морају и не могу агирати у свакој прилици са једнаким интензитетом. Некада један превлађује утицајем својим оне друге, некада други надмашује остале; али ни један од њих ни у којој прилици није сасвим безмоћан. —

Правац дакле операција, које се у овоме крају развијају, може стојати не само до услова чисто географијских, који у сваком случају највише претежу, — него, на овоме западноме де́лу источнога војишта, може се управљати и према том случајном факту додира различних народа, који у овакав и онакав однос један према другоме могу доћи, и према тадашњој граници различних држава, које у заједницу или размирицу једна са другом могу ући, па најпосле и према евентуалним аспирацијама и тенденцијама првих

суседа, који никад без дарвинизамских намера не беху.

Тако су многи, и тако различни узроци и услови, који се на овоме крају укрштају.

Пример, који нам износи оваке услове правца операцијскога, имамо на сваком листу хисторије ових крајева, а најновији, па с тога и најинтересантнији, у ратовима руским против Турске, и у првом и у последњем (до данас) овога века.

Због тога, што је оба ова рата *српски народ* у неколико и тако рећи *изазвао,* и због тога, што се у оба ова рата и *српска застава поносито вила,* и у борбама његовима *српска крв и ако не свакад поспешно ал увек племенито лила,* — не би било без нарочитога интереса за нас испричати их.

Али су оба ова рата *скорашња.*

Због тога једнога, ми имамо већ два узрока, да их овде не приповедамо.

Прво, — што их још *памтимо.*

Заборав још није поравнао хумке од гробова наших отаца, који у првом од ова два поменута рата изгибоше; имена попадалих јунака још стоје у читуљама задушничким код породица српских, које се овом витешком жртвом поносе; нити је нехат оборио крстаче изгинулих бораца, који се у другом од ова два поменута рата пожреше слави народној; нити су болне мајке и жалне сеје скинуле црни завој с главе, у који се завише после бојева на Тимоку и Топлици, на Нишави и Морави.

Оба су рата *скорашња*, и оба још добро *памтимо*. А онô, што сви знамо, није потреба, да један другоме казујемо.

Друго, — што још нису *сазрели за хисторију*.

Политика велика и мала, још није из руку пустила узде, којима води народе вољно и невољно куд òна хоће: ривалитет државника још није сишао са видљиве поле доступног нам хоризонта; егојизам и народа и држава, и земаља и људи, још није изгубио инпулса свога; индивидуалитет поборника у свршеним делима, још није скинуо нимбуса свога; субјективитет писаца у оцени догађаја јоште се држи зоолошког принципа свога!

Оба ова рата још припадају садашњости, а садашњост не припада хисторији. —

Оба дакле ова рата ми још памтимо, и сваки *хоћемо* или *морамо другаче* да их знамо, па их с тога и хисторија оставља *приповеткама*.

НАРОЧИТИ ДЕО

Ми смо до сада имали на уму у главноме само *земљу* према *земљи*, и износили смо и указивали пруге и правце, који овако ил онако утичу на једну и другу земљу.

Али земље ове нису пустиње, нису без *људи;* јер у том случају и правци неби имали смисла или никаквог, или тек ослабијег.

Ну због тога, што су те земље насељене *људма,* а у људи, сабраних у *државу,* има и *тежње,* а опет ова, у односу на земљу, стоји као њена душа, — то сматрамо за потребно, да на око узмемо и ту душу, дакле *државе,* које се наше земље дотичу.

С тога, а да би ова студија била *потпуна,* ми овоме дѐлу додајемо и овај нарочити, а као један његов *главни* део, који је онда, кад је ово дѐло први пут печатано, био само на школској катедри. —

Овом допуном дело је са свим завршено и потпуно.

Илирском трополју суседне земље

Општи поглед

И из карте види се, да је у непосредном додиру и суседству са нашим полостровом онај део Европе, са којим се на труп њен полострово наслања, а то су ***Аустрија*** и ***Румунија***.

Као год што је северна граница полострова, планинском гредом, која код Ђердапа преко Дунава прелази, подељена на две скоро једнаке половине, тако је — случајно се десило — на томе месту и међ овима двема државама граница.

Због тога, Румунија је суседна полострову на *доњем* Дунаву, а Аустрија на осталом и на Сави.

Утицаји дакле, које имају, или показати могу ове две земље на полострово, узимајући их посебице, не тичу се сваки за себе *целог* полострова, него, утицаји *Румуније* тицали би се поглавито *источне* половине полострова, а утицаји *Аустрије*, *западне* му половине.

Ну, како је по географијском (специјално орографијском) створу, *осетна* граница полострову на румунској страни тек на *гребену Карпатскоме*,

а не на Дунаву, и како је због *тога* цела Румунија из давна па до скора и по *политички* припадала нашем полострову, — то се Румунија по готову и *сада* рачуна у полострово, ма да по географијски (специјално хидрографијски) полострову не припада.

Због овога и оваких прилика увек је важило мишљење, да се полострово наше на овој страни додира с трупом Европе на Карпатима и па Пруту и Дњестру. А због овог последњег рачуна се, да је наше полострово у суседству и са **Русијом.**

Ну и мимо овога, Русија, обухватајући северну и источну обалу Црнога мора, господар је томе мору, па и обали полострова на томе мору, — она га с правом и сматра као суседа свог.

Дакле и без обзира на погрешно рачунање Румуније у полострово, Русија јесте сусед полострову. А ово је већ трећа држава суседна нашем полострову. —

На западној страни полострова, утиченост полострова са трупом Европе није налик на ову утиченост с Русијом. Али, иза Јадранског мора, које припада полострову, налази се друга држава, која има рачуна да за полострово штогод вреди. То је **Италија,** која се у толико пре као сусед полострову рачуна, што приморјем својим и морем, на коме је она већи господар, обухвата целу западну страну полострова, од Истрије до југа Грчке. —

Осим ових земаља и држава има још једна

земља, која је по физички полострову више суседна него Русија и Италија, и по готову исто толико, колико Румунија и Аустрија.

То је на југоистоку од полострова **Леванта**, Анатолија (Мала Азија).

Ово најзападније полострово од Азије на два места приближава се нашем полострову ближе, него наше полострово Румунији; а преко Егејскога мора и Белога, које је испуњено многим а родним островима, лакше му се нашем полострову приближити, него што је то Италији преко мора Јадранског, и Русији преко Црног.

Кад би дакле престôница Левантинске (Анатолијске) државе била у Лованти самој, онда би та држава могла као сусед показати већег утицаја на наше полострово, него Италија, Русија и Румунија, па скоро већег него и Аустрија.

Али је Анатолија *део* државе нашег полострова, чија је престôница, а с тим и највећа снага на самом полострову, и с тога карактер Анатолијских утицаја постаје друге врсте.

При посматрању појединих суседних земаља, сматрање Леванте губи се у самом полострову, и дакле као суседне државе нашем полострову остају нам **Италија, Румунија, Русија** и **Аустрија.**

Италија

На западној страни од полострова Илирског, с оне стране мора Јадранскога, стоји *средње* јужно-европско полострово ***Италија***, и створом својим и обликом са свим другојачије него што је *западно* (Шпанско) и *источно* (Илирско).

Обликом оно не даје израз никакве јачине, јер је протегнуто у дужину, удаљавајући се све више од своје континенте, Европе. а тиме и од ослонца свога.

Створом пак, истина је по целој дужни превучено гребеном планина Апенинских, који се провлачи и у Сицилију; али се исти тај гребен планински одваја тек од *западних* Алпа, остављајући огроман простор према Европи *равници*, те изгледа, као да је цело полострово од Европе одкинуто.

Пошто је цело полострово у опште узано, а по средини се његовој провлаче те Апенинске планине, онда је природно, да на њему не може имати великих долина и река, и највећа, која припада Италији, то је ***Пад (По)***, који је Ломбардијску равницу насуо, и сад је натапа, а који због

тога, а и због *положаја* свога више личи на границу полострову, него на какво средиште његово.

Не дакле као Шпанија, која је великим и високим планинама од Европе одвојена, него, налик на полострово Илирско, и Апенинско је састављено с Европом равнином или попречном долином, те с тога многе струје, било икономне, или трговне, па и војне, не теже к средини полострова, него овом крају његовом. —

По односима својима к *мору*, Италија се много разликује, на својој источној страни од западне; јер *приморје источно* јој, ма да је то приморје Јадранско, оно је према њеном западном приморју по готову пусто. Обала његова, и ако није висока као Далматинска, ал је на више места осечена а без дубине у води. Поред овога, не имајући заветрина или природних пристаништа, обала је ова уздуж јавна, те за пристан бродова неудесна, а због тога и сирота.

Са свим другачије стоји све то на *западној* обали Италијанској, пошто је ова више искрзана, има дубљу воду те је и боља за пристан бродова.

Отуда долази, да је свеколики живац овога полострова поглавито привезан за западну обалу полострова, и за западну пàдину Апенина, и — ово је један узрок више, што Италија не може показати значајног утицаја на свог источног суседа — полострово Илирско, јер је к њему, тако рећи, окренута леђма. —

Италија својим положајем у *средини* измеђ друга два Европска јужна полострова, изгледа више да је намењена да *спаја* народе једне с другима, не да их раздваја.

И као што је Међуземско море било у опште и увек море *културно*, јер око њега боравише увек народи културни, и оно од свију других мо̑ра највише је имало саобраћаја, било увек *живо* мо̀ре, — тако је исто и Италија овај свој положај често била употребила на то, да културу из суседства свога *преко себе* као и своју носи даље у Европу.

Исти овај положај њен некада јој је користио, да овлада целим тим морем измеђ три света, па и земљама што су око њега, и дакле да поступице рашири своју владу над највећим дѣлом онда познатог света. Али овај њен *светски* значај опао је понајпре онда, кад је, на Атлантику упућена Шпанија пронашла Америку и пут за Инђију, те је и улога Италије прешла на земље, које су у непосредном додиру с Океаном (Шпанија, Инглеска, Холандија).

Али је Италија и даље задржала свој *културни* утицај на Европу.

Италија је била она земља, која је покрстила сву средњу и западну Европу, и Италија је Грчку културу пренела у Европу.

Оволика важност њеног географског положаја, стоји нарочито у њеној *западној* обали, јер је источна уздуж равна, уз воду плитка и стрма,

те с тога без пристаништа и без развијеног друштвеног живота.

Западна обала Италије, која њој таку премоћ даје, окићена је големим а родним островима, која ту морску важност Италије јако увећавају. Тако **Корзика** и **Сардинија**, пружајући се далеко на море, представљају по готову као ново полострово, које Италију на тој страни приближава Африци; а **Сицилија**, као географиски наставак праве Италије, својим западним окрајком долази Африци до на 18 миља. Овај случај нарочито је био и произвео некада борбу измеђ Италије и Африке о господство над морем Међуземским.

Рим, као природна, ал главно хисторијска престôница од Италије, није могао свакада да у својој руци одржи све крајеве њене; јер планине Апенинске, које га опкољавају са севера, и баруштине Кампањске, које га одвајају од предела јужних, слабиле су утицај његов на те пределе иза Апенина и иза баруштина, па су сви околни народи због тога често кадри били, да од целокупне Италије по који предео очепе. Тако су радили и Финичани, и Картажани, и Јелини и Арављани, па и Византинци и — Немци. —

По хоризонталном облику свом Италија се дели на *горњу* или *северну*, на *средњу* и на *доњу* или *јужну*.

Средња Италиіа чини управо њен труп, ну који је средом испуњен Апенинским горама, а које су испресецане многим а дубоким долинама, те с тога,

и овај труп од Италаје, овако природом самом на мање делове подељен, често је био и политички подељен.

Јужна Италија, онако исто као и јужни део полострова Илирског, наново се промеће у полострова, и својим источним полостровом, ***Апулија,*** примиче се полострову Илирском до на 9 миља.

У средњем веку овде је и био брод (мост) измеђ оба суседна полострова.

Северна Италији, Апенинима од трупа целе Италије одвојена, најчешће је бивала изложена утицајима са севера; а као веома родна низија и равница, често је била метом нових народа са севера и стаништем туђих освојача.

Према оваком свом створу и положају јасно се види да се Италија разликује од друга два полострова јужне Европе, и правцем сеобне струје; јер и Иберско (Шпанија), и Илирско, оба су се у *йрва* времена насељавала с југа, па дакле и струје, и културне и освојне, долазише им из суседне континенте. Код Италије пак било је обратно. Она је највише насељавана са севера; а њен геометријски облик није јој могао обезбедити ни целокупност ни независност.

Изузимајући полострово Иберско и Скандинавско, (и Француску), у Европи нема ни једне од повећих земаља, чији су становници и пореклом и вером једнаки, јер свих близу 30 милиона само су Талијани и само римокатолци. Ова околност *највише* је у последње време и допри-

нела, те се некад поцепани Талијански народ ујединио.

Ну ова поцепаност томе је народу само у политичком смислу била сметња, у сваком другом користна, онако исто као што је политичка поцепаност и Немцима у погледу културном користила, па је та корист не само штету од поцепаности, него и њу само поништила.

Као што је Италија у сваком оваком положају била изложена више утицају са севера, тако је исто и њен утицај данас упућен више на север, и према данашњем политичком склопу Европе, свака тежња, управљена на исток од Италије, била би и смешна, не само неразложна.

Међу тим, што Италија суревњиво гледа на Тунис, ту јој тежњу и хисторија оправдава. Јер, док Рим није овладао Картагом, он, као светска држава, или бар као господар Међуземског мора, не имађаше основа. С тога је и Италији потребно, да се са осетном тежином, дакле бар са Триполисом, стави на кантар оних сила, које ће на таласима овога мора да се мере.

*

Ну, као у појединих људи, што се жеље прилагођавају „моди", тако бива и код целих држава, да им се тежње угле́дају на радњу јачих држава. Па како је у последње време ушао хук у све веће државе, да грабе где стигну, а све под изговором цивилизације и под маском ху-

манетита, — то се некојима политичкима главама и у Италији прохтело, да се и они, као јатаци, хватају за скут Богоизбраним разбојницима. Па, не имајући снаге, да се на коју издашнију страну окрену, бацају око на Илирско полострово, — на Арбанију! Ну греси против природних закона, никад не остају некажњени, и то љуто кажњени...

Румунија

Данашња краљевина Румуњска заузима у главном сву леву страну доњег Дунава, куда се још рачуна и река Прут. Ова земља и данас се још рачуна по политички у полострово Илирско, ма да по географијски никако то није.

Од како се зна за ову земљу она је увек била мост измеђ Сарматије и нашег полострова, па, у највише прилика, једно због сродства својих некадашњих становника, а друго и због свог топографијског створа, — припадала је и политички овом полострову. Али сада, због сродства данашњих јој становника, а и због потребе своје сигурности, њена је тежња управљена на север, ну опет не тако, да се она тамо приљуби, него да она северно јој земљиште к себи прими.

Али њен географијски *положај* при свој њеној данашњој независности политичкој, има врло много и нарочитог значаја за одношаје измеђ некадашње Сарматије, данашње Русије, и нашег полострова, па с тога, у свакој важнијој и крупнијој прилици и данас и увек она остаје мостом измеђ ове две веће земље од ње.

Но иста ова доњодунавска равница била је природно а често посредницом и измеђ нашег полострова и *средњег* Дунава, па је због тога, мање природом него приликама, и *подељена* на две неједнаке половине, свака са другом услугом.

Источна половина — већа — од ушћа Дунава па до реке Алуте (Олте), која ипак има у себи нешто карактера за природну границу, — нарочито служи интересима Сарматије (сад *Русије*) за наше полострово; а ***западна*** јој половина, — мања — од реке Алуте па до преграде измеђ оба Дунава, — врло је често служила интересима средњег Дунава (Пановије, сада *Угарске*) за полострово, и обратно.

Овакав *положај*, нарочито пак оваква *услуга* ове западне половине, и беше често узроком, те је она много пута била одвојена од остале доњодунавске равнице, данас краљевине Румунске. Можда је то *први пут* било у шестом веку, за време цара Јустинијана; ал је од онда врло много пута.

Ова западна половина, која је тако често одвојена била од источне, у први мах се звала ***Славинија романска*** (што је значило не римска него грчка, византинска); кашње се звала (док је под Угрима била) ***Банат северински***, а после и данас ***Мала Влашка***.[95])

Карактер Карпатских планина, чије присоје припада Румунији, од прилике је исти као и у планина на десном брегу Дунава; али су саме

оне различне за око са севера и за око с југа. Јер оне, обухватајући Ердељ са свију страна, чине га *висијом*, и због тога и нагиб њихов к њему много је блажи, него к Румунији, који је овде врло стрм.

Због овога прелаз преко гребена ових Карпата и ако је за обе стране подједнако тежак, али прилаз прелазу много је тежи с југа.

Преко ових Карпата најважнија су ова два прелаза: на *Вукан* и на *Бојцу* (Rothenthurm), а од прелаза преко Дунава најважнији су: на *Никопољ*, *Русу* (Рушчук) и *Дристар* (Силистрију). —

Данашња краљевина Румунска има и с ове стране Дунава један део земље — **Добручу**, која је од природне Бугарске одузета, те тиме кнежевина Бугарска од ушћа Дунава одвојена, а Румунија стала ногом и на полострово. Али за утицај на полострово, — ово је само фиктивно.

Према свему овоме, а са погледом на констелацију њених суседа, са свим је јасно, да ли, и какве тежње може имати Румунија, а најмање још према нашем полострову. Она би могла овде на истоку Европе бити то, што је Белгија на западу, јер аспирације агресивне, — могле би је стати њеног политичког бића.

Што се пак Румунија брине, и у неколико у заштиту узима своје *сроднике* у Македонији (Цинцаре), то се не може окарактерисати политиком, него — патриотисаном човечношћу, а то је само морално подићи може. И ништа више и ништа друго.

Аустрија

Према своме географијскоме положају, нема више ни једне земље као суседне нашем полострову, која је утицајима, па ма у ком погледу то било, тако уплетена и уткана у одношаје сваке врсте Илирскога тропоља.

Ну тај положај њен не износи оволику количину утицаја *целом* њеном величином, него поглавито и највише због предела средњега Дунава, дакле старом *Панонијом*, данашњом ***Угарском.***

И, пошто тај средњи Дунав по својој икономној тежњи може одушке да нађе поглавито у пределима нашег полострова; и пошто северна половина полострова нагиба се не само својим физичким створом, него и сваком друштвеном и културном струјом тој Панонији или средњем Дунаву, а водена бразда Саве и Дунава, и ако су то велике реке, више су *стецишта* него разлазиште тима струјама, — то је увек и наравно било, да су ове две земље у неодвојном додиру биле, и тежњама својима једна с другом јако утичене.

Још у старо време Римљани су *једним* ратом освојили и Илирију и Панонију.

Готи, и други сеобни народи *једним* походом заузеше и средњи и доњи Дунав.

Па и Турци нису се ни једног часа зауставили и задржали на Савско-Дунавској прузи, чим су до ње стигли.

У последње време због политичке слабости и једне и друге, а поглавито због суревњивости других јачих земаља, ова обележена бразда политичке, па и ако природне међе, изгледала је као довољна преграда измеђ обе те земље. Али је то само по политички тако било, у сваком другом обзиру привидно, јер све друштвене струје и опет су једне на другу утицале, и културно јача слабијој прилазила. Можда је то тако било још и због тога, што та бразда, осим по политички, ничем другом није била границом, него тек међом.

Ова утиченост није се у свако доба показивала тако осетна; али у најновије доба некадашње тежње појавише се у увећаној размери.

Аустрији суседна земља, а нашем полострову једноплемена и једноверна а огромна царевина Руска, водећи често бригу о сродним јој, а и једноверним народима, који на полострову патише, изазвала је том природном ну и човечанском пажњом суревњивост у похлапних племена Европских. Па та племена и њихове државе у жељи и тежњи да не дозволе словенској држави ојачање и увећање, врло често газише сва људска права, и одржаваше паћеника на мукама, јер — замиш-

љаше, да Русија, бринући се о народима на полострову, мисли прогутати их, онако исто, као што та грамзива и несита племена и чине свуда, па желе и овде.

И ово је један узрок више, да се држава средњег Дунава уз наше полострово увије као бршљан око дрвета, као боа око јелена.

Ну и мимо ове политичке тежње, потребе самих људи у једној и другој земљи изазивљу и условљавају непрекидну утиченост једне земље с другом.

Ова утиченост измеђ једне и друге, изазвана географијским положајем и једне и друге, и то не само једне према другој него и према првим својим суседима, доказана је хисторијом кроза сва времéна

И колико је ова утиченост, условљена нарочито њиховим географијским положајем, дакле нечим *сталним, непромењивим,* — то је сасвим јасно, да ће она остати и за сва будућа времена, и и ово је и био нарочити узрок, те су обе ове земље — земље средњег Дунава и нашег полострова — и биле и остају мозаик од народа, који су из Азије у Европу нагртали, и дотицаше се и ових земаља.

И не спомињући најстарије прилике, ако се обазремо само на неколико њих, можемо лако и брзо да видимо, како је судбина обе ове земље једна с другом уплетена, ако и не свакад истоветна.

Остроготи нису држали само Панонију него и скоро сву северну страну Илирског тропоља.

Уни (Хуни) нису остали само у средњодунавској низији, него ударише међу својој држави јужно од Ниша.

Маџари (правије Угри) бар су пљачкали земље до Копаоника, ако их нису држали.

Аустрија крајем 17 века имађаше стражу на Копаонику, а са Пожаревачким миром удари међу на Мечки и Медведнику, —

па и у будуће остаје тежња држави средњег Дунава, да бар у протекцији својој држи осоје полострова.

Али и онй народи, који умедоше да у своју песницу полострово стегну, нису се заустављали на брегови Саве и Дунава.

Римљани су одовуд дошли до Виндобоне, а и Турци одовуд нахранише коње под Бечом.

Због тога дакле, како обе ове земље бијаху на ударцу покретима сваког народа, који је у близину њихову долазио, тако је сваки и свога трага оставио у тима земљама.

Средњодунавски песак није никада рио само један народ, а и камење полострова није никада превртао само један народ. И тамо и овамо становници су потомци свију народа, који се некада овде џилиташе.

И хисторија, кад се неодвојно за земљу привеже, онда је она тек наука, која може да користи. Таква хисторија учи нас, да ће то, што

је некад овде бивало, бивати и у будуће, — само што ће на површину видно излазити онај паок од точка, који не остане у блату.

У колико год држава средњег Дунава тежи да чврстом ногом на полострово стане, у толико иста она није се умела ни да користи приликама за њу поспешнима. Кад је године 1689 Лудвиг Баденски уз устали српски народ турску силу код Ниша сатро, и Ветерани заузео све до Шаре планине, онда је та држава могла оснивањем овде српске државе под Ђорђем Бранковићем (па ма и васалне јој) да створи себи овде ослонца за даље своје тежње. Али иста та држава желела је, да заузето буде у првом реду *њено*, па је с тога изгубила могућност да то и у другом реду буде њено. —

Ова утиченост једне земље с другом наравно је пре свега због географијског положаја њиховог; али овај географијски положај не треба разумети тако, што су једна уз другу, дакле само суседне. И Шведска је с Русијом суседна, али се може рећи без утицаја једне на другу. И Француска и Шпанија су суседне, али им је утицај узајмички једва осетан.

Географијски дакле положај ове две земље (Пановије и Илирског тропоља), који изазива толику утиченост, стоји поглавито у томе, што су обе ове земље упућене, тако рећи, у *једну* страну, јер је најглавнија и војна и икономна бразда Европе најроднија долина највеће реке њене,

обема *заједничка* и осим тога, оне су једна другој на путу, кад год која од њих у користну јој страну пође.

Овај други узрок чини, те струја свију утицаја и сваковрсних односа не иде само *једном* браздом, средом полострова и средом Аустрије, него и преко источне половине полострова на источну Крајину Аустрије.

Доњи Дунав, ма да је врло велика река, он, због икономних узрока обе му обале, није мѐђа полострову, него је том икономном мѐђом био често гребен Балкански, а још чешће Карпатски.

Ну гребен Карпатски завршује и окружује врло родну висију Запланинску, која стоји над Доњодунавском низијом, и као браник за Угарску од те стране, и као збориште за силазак на Дунав. Положај дакле ове висије и због нарочитог створа њеног може потпунце да господари целој Тиси, и тежња јој је увек на тамо. Ну како под собом гледа богату житницу Доњодунавску, то се господару те висије често прохте да се часком скотрља на меке таласасте њиве Дакијске.

У овоме стоји утиченост доњег Дунава са Тисом.

Па, у колико Запланинска (Ердељ) стоји ту као редут за одбрану Тисе, у толико Прут и Серет казују пута јужној инвазији, којим се тај редут обићи може, а којим се у исто време утиченост полострова маша у Сарматију.

Из овог кратког наговештаја, који нам износи географија, главно се тумачи онај историски

факт, што је Румунија често стојала под заштитом Ердељске, и што је после спадала у састав Полостровске државе.

*

Кад би Аустрија била држава *једноставна*, као што је Италија, Шпанија, Француска, она би и у будуће била веома јака, јер — близу 40 милиона на овако малом простору, и, у опште, врло згодно омеђени, који, у мирно време, истина не храни више од 300.000 војске, али у рату може кренути и четири пута толико, — таквих дакле 40 милиона кадри би били да одбију сваки вероватан напад.

Али, ових 40 милиона не разумеју сви један другог, нити иду сви у једну цркву; јер ма да је ова држава *немачка*, и од неког доба *немачко-маџарска*, опет зато, Немци с Маџарима заједно, не износе онолико, колико има самих *Словена*, уз које би, у датој прилици, и онај мали проценат осталих народности, могао лако пристати, онако исто, као сада уз Немце и Маџаре.

Јачина какве земље не одређује се оним истим елементима, којима друга која земља; јер сви елементи, као чиниоци чега, само су релативно важни и јаки.

На прилику:

Турску су рачунали као најслабију међу великим европским државама и у војном и у финансијском погледу. Па је ипак та Турска у

појављеној прилици изнела и финансијске и војничке снаге више, него што је показала Аустрија, о којој се није тако лоше мислило, у последњој својој таквој прилици.

Код сваког народа и у свакој држави има увек *нешто* што се при рачуну не може да одреди цифрама, а то је поглавито нарав и карактер и народа и државе, поред других спољних фактора.

Узимајући Аустрију као велику силу, што у самој ствари у концерту европских сила и јесте, она ће, у разним њеним односима према својим суседима, са снагом, коју има, показати је према једном више, а према другом мање.

Италија доскорашња, дакле пијемонтска држава, на сваки начин и у сваком погледу, који се *могу* рачунати, јача је, него што су Кривошије. Па је ипак Аустрија успешније могла да се мери с Пијемонтом, него с Кривошијама! Тако на успех могу утицати ствари, које се не могу у напред у рачун унети.

Због оваквог чега, Аустрија, према првим земљама нашег полострова могла би бити и јака и слаба.

Ово у главном стоји до овога двога:

или је остала Европа дигла руке од тих земаља, а народ сâм, клонув духом, пао у немар према својој судбини;

или дипломација Европе узима у заштиту те земље (па било с тога, што хоће да им заштите дâ, или зато, што неће да их другоме дâ) и народ

ГРЧКО-ТУРСКО РАТИШТЕ

Из досадањег излагања видели смо да Грчка има само на својој северној страни сувоземну границу, према Турској, а са осталих страна да је опкољена морем. Према томе, сувоземне операције једино се могу очекивати на њену северном стратегијском фронту, другим речима, на грчко-турској граници.

Претпостављајући овакав ратни случај, Турска образује само једним делом своје територије ратиште према Грчкој, док Грчка, као знатна мања и слабија држава, улази сва у састав ратишта. Према томе би ратиште на турској територији било у ужем смислу овако омеђено: са севера ток сједињеног Дрима, одатле преко Шаре, Осогове до Рила; са истока Родопа и право на југ до Белог Мора; с југа беломорска обала и заједничка грчко-турска међа и, најзад, са запада обала Јадранско-Јонског Мора. Овако обележено војиште захватило би Арбанију, јужну Стару Србију, источну, средњу и западну Македонију са северним деловима Тесалије и Епира, који су још и данас у турској власти.

На овоме простору земљишта могле би се развијати операције при успешној нападној грчкој војни и тешко би било претпоставити, да би и други делови територије јевропске Турске били захваћени операцијама, јер би, по заузећу овог, врло великог простора, вероватно (а свакојако и раније) рат био окончан, пошто Грци не располажу оружаном војном снагом, да могу заузети терен посести и поуздано у свој власти одржати. Највероватније је, да би и од овога ратишта био употребљен само појас земљишта, који јужно граничи грчко-турском међом, а северно се пружа до пруге, која би била повучена од Драча — на Тирану — Стругу — Прилип — Демир Капију — Струмицу до њена ушћа у Струмицу — и одатле овом реком до њена ушћа у море.

БОЈИШТА

Овако обележена просторија може се, према природи самог земљишта, да подели на два бојишта: *тесалијско-маћедонско* и *епирско-арбанашко*. Разматрајући у овоме конкретном случају грчку територију, можемо и њу, према природи земљишта, поделити на два мања дела: *тесалијско*, које је на северној страни омеђено планинама: Шасијом, Камбунијским Планинама и Олимпом; на источној белим Морем и Волским Заливом; на

јужној страни Отријским Планинама и њеним огранцима, а на западној главним гребеном планине Пинда, и *епирско*, које лежи западно од овога и између тока реке Арте и Јонског Мора.

Главни гребен планине Пинда дели грчко-турску границу на двоје, од којих источни образује тесалијско-маћедонску, а западни епирско-арбанашку међу, сасвим различитога значаја.

а. **Тесалијско-македонска међа.** Према конфигурацији земљишта, преко кога је проведена гранична пруга на овој страни, може се рећи, да и Турци и Грци имају од ње подједнаке и користи и штете, пошто је појас земљишта с једне и друге стране граничне пруге истог карактера и даје исте услове обема странама. На турској територији имамо Кампању (међу Солуном и Караферијом); кајларску висораван; за тим богату долину реке Могленице и најзад битољску раван. На грчком земљишту имамо прво врло плодне и врло обделане равнице Тесалије; у другом реду улазе у комбинацију исто тако плодне долине река Сперхејоса и Мавропотамоса; за тим равнице Беотије и најзад острво Евбеја, које може врло корисно да послужи, да се преко њега и с њега попуњавају животне намирнице војске, која се буде налазила у Тесалији.

Дакле, са стратегијског гледишта користи су од земљишта подједнаке и с једне и с друге стране граничне пруге, а дубина обостраног простора за стратегијски развој потпуно од-

говара величини војсака, које на овом бојишту могу да дејствују.

Што се тиче вештачких припрема за убрзање стратегијског развоја према угроженој граници, Грци су у том погледу у надмоћности према Турцима, јер су подигли железничке пруге Воло—Лариса и Воло—Фарзала—Калабака, које ће им овај посао у многоме олакшати и убрзати. Не водећи рачуна о железничкој прузи Атина—Ламија до Пазараки (на прузи Воло—Калабака), веза Атине и јужних предела Беотије, Фокиде и острва Евбеје потпуно је обезбеђена преко Волоса воденим путем од Калкиде каналима талантијским и орејским ка Волском Заливу.

Према томе Грци имају не само на концентрационој зони угодну рокадну линију, него исто тако добру, обезбеђену и брзу везу ове средством пароброда с најважнијим областима у унутрашњости земље, па и с престоницом државе.

б. **Епирско-арбанашка међа** даје Грцима веће користи, како стратегијске тако и политичке. Стратегијске стога што је део Епира, који се налази у турској власти, далеко пружен на југ и стога изложен успешним бочним грчким нападима, како из области округа Арте, тако и из северног дела Тесалије преко зигошког прелаза, који је удаљен од крајње железничке станице код Калабаке једва 7—8, а од Јањине до 9 часова. С друге стране, западној обали Арбаније стално прети острво Крф, преко кога могу Грци својом флотом лако

да одржавају везу између своје земље и арбанашког приморја.

Због овога је веза Јањине с позадином Арбаније много у опасности од самог почетка, јер је Грцима могуће да доспеју до Аргирокастра (од Крфа преко залива Бутринто) најдаље за 6 часова, те да том операцијом пресеку позадње везе Јањине и тиме потпуно изолују све оне турске трупе, које се буду нашле у јужној Арбанији, прикупљене према епирско-арбанашкој граници.

Бојазан, да би при оваквој подели грчке снаге могли Турци да се користе унутрашњим операцијским правцима, нема оправданог разлога, јер Грци главну своју операцијску снагу морају ослањати на континенту, с главним операцијским правцима са истока на запад (из Тесалије према Јањини) и са југоистока на север, имајући за свој операцијски субјекат Арту.

Политичке користи имају Грци, што на овој страни упадају у територију турску, на којој живи грчки елеменат, који њима симпатише, те који би одмах пристао уз њих и помагао их у операцијама. Предео Загорје и земљиште северно и северозападно од Јањине преко Коњице и Тепелена све до Војуце насељен је грчким становништвом, због чега би било Грцима довољно да за диверзију у позадини Јањине од стране приморја упуте само неколико батаљона и известан број топова, толико, колико би било потребно да се овај одред може

са успехом уватити у коштац са арбанашким башибозуцима.

Не подлежи, дакле, сумњи, да је положај Јањине и у стратегијском и у политичком смислу непоуздан. Вредност Јањине, коју је она некада имала као јак операцијски субјекат према Грчкој, потпуно је изгубљен помицањем грчке граничне линије на север и прелазом зигошког прелаза у грчке руке, чиме су дошли у непосредан додир с грчким живљем у Загорју.

Не мање је неугодан положај и Превезе, од доба од кад се прелаз преко Арте налази у власти Грка, јер се од њега може за 6 часова марша стићи Превези, те на тај начин загрозити турском приморском фору Пантократору са сува, а једновремено са овим предузети и бомбардовање његово с ратних лађа од стране југа.

Из свега овога излази, да је и овај грчки операцијски правац, исто као и тесалијски, врло добро основан, јер има везу с позадином.

ОПЕРАЦИЈСКА ОСНОВИЦА И ПРАВЦИ ТУРСКЕ ПРЕМА ГРЧКОЈ

Како су бојишта и на турској и на грчкој територији међусобно предвојена високим и тешко пролазним планинама, то би и армије, које буду дејствовале на овим бојиштима, биле једна од друге

скоро потпуно предвојене, те не би ни могле узајамно у операцијама да се помажу. Међутим, засебна дејства једне од ових двеју армија не би имале јачег и брзог утицаја на дејства друге.

Ослањајући наша излагања на подацима, које имамо из последњег грчко-турског рата 1897. године, Турци су на основу природе бојишта били углавили овакав ратни план: да се на западном бојишту бране до извесних граница, пошто на тој страни немају важног објекта, чије би заузеће изазивало потребу офанзиве. Сматрали су, потпуно оправдано, да је много корисније задржати то земљиште у својој власти, докле им повољне прилике на тесалијском бојишту не допусте прелаз у напад и с те стране.

Напротив, бојиште на источној страни Пинда нуди им сасвим друге користи, изазива офанзиву са севера на југ, због чега су на њ и пренели главно тежиште.

Операцијска основица Турске за операције к југу лежи на прузи: *Солун—Битољ* и *Охрид—Елбасан—Јањина* са железничком пругом Солун—Битољ. Другим речима, за одред војске, намењен да оперише по пределу источно од Пинда, основицу Турску чине битољски и солунски вилајет, у којима има доста богатих и плодних предела, као што су поља: Кампања, Кајларе и Битољско Поље. Основица је од природе добро заштићена и како проводи преко најплоднијег земљишта, то су јој тачке које леже на њој: Со-

лун, Караферија, Водена, Битољ, Ресањ и Јањина природни основични магацини за сву војску прикупљену било према тесалијском било према епирском бојишту.

Јањински предео на турском земљишту и предео у коме лежи Арта на грчком раскрснице су свију путева западно од Пинда, те стога и представљају прве стратегијске објекте, респективе субјекте. На источној су страни Пинда исто то долина реке Пенејоса и пелагонијска раван с тамошњим центрима. Пруге које ове објекте везују обострани су операцијски правци, а тачке које леже на њима интермедијерни су стратегијски објекти, све до главног.

С поменуте турске операцијске основице полазе ови операцијски правци:

а. За упад у Тесалију Турцима стоје на расположењу 3 главна правца: *левокрилни*, на простору од мора до Тирнава с првим стратегијским објектом Ларисом; *средишни*, који полази из долине реке Ксеријаса, онде где ова пресеца границу; то је најважнији правац, јер непосредно води главном објекту Лариси, због чега по њему треба да се креће најјача колона, и *деснокрилни*, с правцима Гребена—Трикала и Дискат—Трикала.

Поред ових праваца у Тесалију се може упасти и од *Јањине на Трикалу*.

Према овоме први стратегијски објекти турске војске на тесалијском бојишту били би Лариса и Трикала, која су места основичке тачке,

грчке операцијске основице. По заузећу њихову обе турске колоне узеле би за први стратегијски објекат Фарзалу.

б. Упад Турака у грчко бојиште западно од Пинда тешко је вероватан, бар у прво време, али ако би турске операције нашле за потребно да и на овој страни предузму офанзиву, онда им за тај циљ стоји један једини операцијски правац: *Јањина—Арта.*

Турци имају на расположењу за довоз војскиних намирница пругу Митровица—Солун и Солун—Битољ, али се првом пругом не могу очекивати преноси за појачања у људству за ону турску војску која би била прикупљена према грчкој граници, нарочито ако Турци не би били безбедни од стране наше и Бугарске. Сва појачања и све допуне Турци морају довлачити са истока, из Азије, железницом Цариград—Деде-Агач—Солун, или морем преко Солуна, ако им овај транспорт не буде био угрожен грчком флотом.

ОПЕРАЦИЈСКА ОСНОВИЦА И ПРАВЦИ ГРЧКЕ ПРЕМА ТУРСКОЈ

Грци су у последњем рату предузели противу Турака напад на оба бојишта, али је тежиште рада припадало тесалијској војсци, коју је у операцијама имало да помогне нападно дејство епирских

трупа. Из овога се види да су оба противника већу важност придали тесалијском бојишту, због чега су и операцијске војске, у главном, биле подељене у 2 неједнаке групе: већу, на главном операцијском правцу, и мању, на споредном.

Да Турци спрече Грцима заузимање Епира, морали би на овој страни имати бар толику снагу, колика је грчка нападна војска. Групирање турске снаге према угроженој граници требало би да се изврши на два места: јужно, са центром у Луросу, и северно, у Јањини, да би се на тај начин заштитио Епир и с мора и са сува, пошто Грци могу у ову област упасти по два операцијска правца: с мора од ушћа реке Каламасе сувим за Јањину, или обичним путем јачим одредом преко Пентепигадије, опет за Јањину.

Операцијска основица Грчке за тесалијско бојиште лежи на прузи: *Воло—Калабака,* чија су крила самом природом врло добро заштићена, десно морем и лево Пиндом. За епирско бојиште основица лежи на прузи: *Коринт—Мисолунги.*

И Грци, дакле, имајући два бојишта, морали би поделити своју снагу у две групе, чије би јачине зависиле од важности стратегијских објеката којима би тежили, или од значаја стратегијских субјеката које би имали да заштите. Како пак тесалијско бојиште у овоме погледу има претежан значај над епирским, то би грчка снага, која би била концентрована на тесалијском бојишту, била већа него она епирска.

Епирска војска, ослањајући се на Арту и Пинд, има у нападној војни само један операцијски правац: *Арта—Лурос—Јањина*.

Тесалијска би се војска морала поделити у 3 групе за нападна дејства, од којих би две имале главну улогу, а једна споредну. Ова подела, према природи земљишта, најбоље одговара како за напад тако и за одбрану. Ове би групе дејствовале овим операцијским правцима:

1. *Трикала—Диската* [по потреби с нарочитим одредима Трикала — Калабака — Мецово, или Трикала — Калабака — Гребена];

2. *Лариса — Тирнаво — Еласона*, с помоћном групом Лариса—Мелуна—Еласона. Ова група треба да је најјача, пошто има да савлађује нарочите препоне, и

3. *Незерос—Коскеј* (Лихтохоријон).

ВЕРОВАТАН ТОК ОПЕРАЦИЈА НА МОРУ

И ако је Грчка добитком јужног дела Тесалије и Епира постала, ма и у малој мери, континентална земља нашег полуострова, ипак је она више приморска држава. У њену евентуалном рату с Турском њена флота мора играти важну улогу, не само да потпомогне сувоземне операције своје војске, него да буде способна и да се на отвореном мору сукоби с турском флотом.

Истина Турска данас нема скоро никакве флоте, захваљујући својој познатој небрежљивости у сваком правцу, јер што има бродова по списковима, то је или потрулило или постало неупотребљиво, због чега се може казати да су Грци у овоме погледу надмоћнији од Турака.

Операцијски правци турске флоте против Грчке.

Да претпоставимо да је и турска флота у употребљивом стању, онда Турци њоме могу дејствовати противу Грчке или из Јонског Мора, са запада, или с Белог Мора, од истока. У оба случаја Турској стоје на расположењу четири природна правца:

а. Први води између Крита и Антикитера (Керигота), са задатком да продре у Кикладе, или да уђе у залив науплијски, па можда и атички;

б. Други води у Залив Месенски, да би се с те стране обладало централном висоравни Пелопонеза и учинила веза са оном флотом, која буде намењена да продре у Науплијски Залив;

в. Трећи води у Патраски Залив, те да се овом операцијом предвоји веза Мореје и Јеладе;

г. Четврти води у залив Арте, како би се отуд упало у епирско земљиште и олакшале сувоземне операције на овој страни.

Острво Крит због свога положаја има врло велики стратегијски значај за поморске операције; за њега су још стари казали, с пуно разлога, да

је оно господар мора на овој страни, јер лежи између Мореје, с једне, и Мисира, с друге стране. Везујући се на западу са Антикитиром и преко њега за Мореју, оно се на истоку везује с Малом Азијом преко острва Карпатоса и Родоса. Крит предваја Архипелаг од Сиријског и Мисирског Мора и може по вољи да спречава или помаже саобраћај између истока и плодног Египта, с једне, и Грчке, с друге стране.

Острво Антикитира стоји као мост између Крита и Мореје; њега су некада погрешно називали кључем Архипелага. По своме положају оно би имало већи значај, али стога што нема угодног пристаништа, што је неродно и готово пусто, оно не може никад играти важну улогу.

Науплијски Залив налази се у средини приморја Мореје и управо је на отвору оног важног пролаза између Киклада и јевропског континента. Због овог његова средишног положаја и згодног пристаништа овај залив има велики стратегијски значај, пошто турској флоти нуди такве користи, какве јој ни изблиза не даје ни једно друго пристаниште у архипелашком приморју.

Други операцијски правац води у Коронијски (Месенски) Залив, као што смо то већ казали. Он има нарочиту стратегијску вредност, јер се с те стране може најлакше продрети у срце Мореје и опет остати у вези са операцијом упућеном на Науплију. Али Полуострво Коронијско, као и залив, одлично су брањени тврђавама: Короне, Метоне

и Наварина, које међусобно стоје у најкориснијој вези, тако да у случају одбране могу показати максималну одбранбену моћ, особито Наварин.

Трећи операцијски правац прво је заштићен острвима Зантом и Кефалонијом, а после тврђавама Патрасом и Мисолонги, тако да је напад овим правцем врло рискантан.

Исти је случај и код операцијског правца противу залива Арте, само што овај има много слабију одбрану.

Вероватно је да би Турци једним правцем још дејствовали противу Тесалије, у тежњи да завладају сливом Саламбрије, што би и био циљ ове операције. Али овај је правац за Турке опасан, јер се противу њега може дејствовати не само са острва Евбеје него и са спорадских острва.

Операцијски правци грчке флоте противу Турске.

Грци имају противу Маћедоније два операцијска правца:

а. Један води Солунском Заливу на ушће Вардара, а

б. Други Орфанијском Заливу ка ушћу Струме.

Оба су ова правца врло важна, јер воде главним објектима рата.

DATE DUE